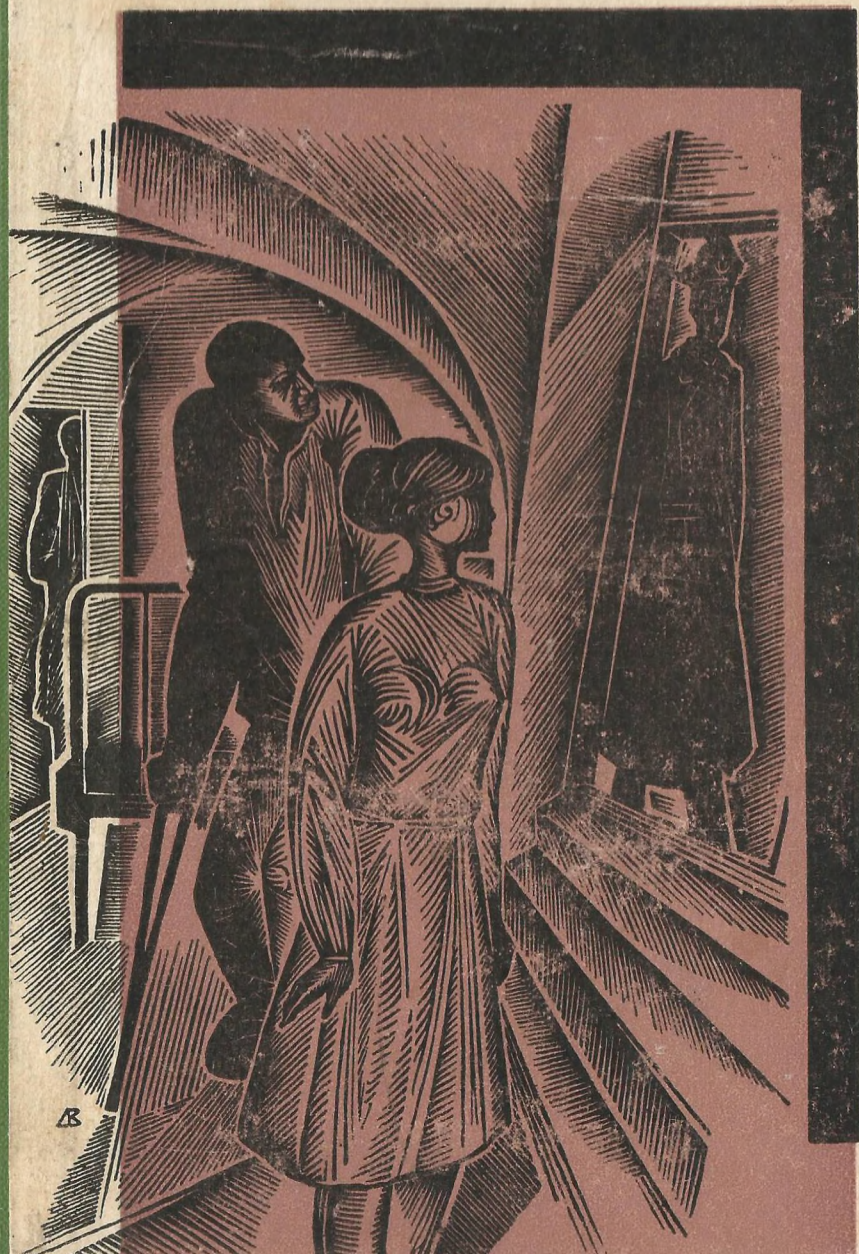

БОРИС ПОЛЕВОЙ

ЛІКАР ВІРА

В

БОРИС ПОЛЕВОЙ

**ЛІКАР
ВІРА**

**Повість
у ненаписаних
листах**

**Переклав
з російської
ІВАН СОЛДАТЕНКО**

**Видавництво
художньої
літератури
„Дніпро“
Київ — 1963**

...Рядовий лікар госпіталю Віра Трьошнікова має евакуювати поранених, але машини чомусь не прийшли, і вони лишаються в окупованому гітлерівцями Верхньоволзьку. Двоє дітей і... цілий госпіталь з десятками поранених солдатів та офіцерів Радянської Армії. І маленька тендітна жінка починає боротьбу за врятування їхнього життя.

Лікар Віра, як звать її в палатах, щиро переконана, що робить звичайну буденну справу, хоч щодня вершить подвиг, ризикуючи своїм життям і життям своїх дітей. Помічниками й порадиниками самовідданої жінки стають полковник Сухохлебов, що попадає до госпіталю після тяжкого поранення, колишній цирковий артист Мудрик, фельдшер Наседкін, сестра-хазяйка Марія Григорівна — цілий колектив радянських людей.

Повість «Лікар Віра» — це хвилююча розповідь про мужність справжніх радянських людей, які в неймовірно складних умовах гітлерівської окупації чесно виконали свій громадянський обов'язок.

Перекладено за виданням:

Борис Полевой. Доктор Вера. «Советский писатель», М., 1966.

Полевой Борис Николаевич Д О К Т О Р В Е Р А Повесть (На українском языке)
Видавництво «Дніпро», Київ, Володимирська, 42. Редактор *Л. О. Носенко*. Художник *В. М. Дозорець*. Художній редактор *І. М. Гаврилюк*. Технічний редактор *Л. Д. Макарчук*. Коректор *Т. В. Тихонович*.

Виготовлено на Київській книжковій фабриці Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Воровського, 24.

Здаю на виробництво 27.XII 1968 р. Підписано до друку 19.V 1969 р. Папір № 3. Формат 84X108¹/_{ва}. Фізичн. друк. арк. 9. Умовн. друк. арк. 15.12. Обліково-видавн. арк. 15,998. Замовл. 38. Ціна 61 коп. Тираж 65 000.

КІЛЬКА СЛІВ ДО...

Одного разу, наприкінці зими, з групою друзів повертався я із подорожі по Америці. В Парижі ми пересіли на радянський лайнер. І тільки-но він, набравши висоту, прорізав хмари, вирвався на залитий сонцем простір і ліг на курс, я одразу відчув себе дома.

Біс його знає, отакі вже, мабуть, ми всі, що, опинившись за рубежем, хоч як добре нас там не приймали б, хоч які дива нам не показували б, ми незабаром починаємо нудьгувати за Батьківщиною, за самим радянським повітрям, за нашим особливим, цікавим і нелегким буттям. І хоч позаду були десятки тисяч миль Сполучених Штатів, небачені доти міста, незвичайні знайомства, бесіди, суперечки з розумними людьми іншого, не нашого світу, всі ми, одразу забувши про це, жадібно допалися до запашного чорного хліба із бортового пайка і до наших газет: ми їх не бачили, як нам здавалося, давним-давно.

Газети присвячені Дню Радянської Армії. Зі сторінок дивляться люди у військовій формі — солдати, офіцери, генерали, маршали. Читаю статті, нариси, а внизу, під білою шкурою хмар, прошитих скісним сонячним промінням, пливе Європа — найтісніший, найбільш оброблений і обжитий клапоть землі, який люди, що дивляться сьогодні зі сторінок, рятували і врятували від найбільшого лихоліття, яке будь-коли загрожувало людству.

Гортаючи газети, я добрався до «Медицинского работника», і тут якось одразу впало в око: «Місто Калінін...» Мое рідне місто! Що ж там трапилось? Заголовок статті: «Батьківщина пам'ятає». Підпис: «Підполковник медичної служби М. Вишневський». Почав читати — і у вухах раптом забриніли напівзабуті голоси моєї юності. Розповідалося про жінку-лікаря, знайому мені людину. З її чоловіком я товаришував у молодості. Та й саму її знав колись тоненькою кирпатою дівчиною з великими сірими очима. І доля цієї жінки важка, навіть на певному етапі трагічна, була мені відома.

Нічого нового, власне, я в статті не знайшов. Про все, що в ній писалося, земляки уже розповідали. Але одне — це дізнаватися нехай про справді незвичайні речі на Батьківщині, в неквапливій бесіді за склянкою чаю, і зовсім інше — коли ця історія вривається в літак, який мчить тебе над чужими країнами. Те, що вдома здавалося звичайним, раптом стає незвичайним. І по-новому зазвучала одіссея жінки-солдата, яка звершила у війну таке, що тепер, з мирного сьогодні, здається майже неймовірним.

Тоді, в літаку, я дав слово описати цю історію. Тепер вона перед вами. Але мушу попередити вас, читачу, — повість «Лікар Віра», хоч і виросла з життєвого матеріалу, не біографічний нарис, не хроніка колишнього. Я прошу мою землячку, коли до її рук потрапить ця книга, не прикладати до неї точну мірку свого хорошого життя і не осуджувати мене за те, що я по-своєму розповідаю про події, які вона пережила.

Ось що я вважав за свій обов'язок розповісти вам, читачу, до того, як ви розгорнете цю книгу.

ЧАСТИНА ПЕРША

1

...Ти знаєш, Семене, всі ці останні ночі мене мучить дивний, набридливий сон. Тільки-но приляжу, заплющу очі, як одразу ж виразно бачу якийсь куточок Верхньоволзька... Червона цегляна будівля моєї школи, по-осінньому голі тополі шкільного саду і гострі ажурні шпилі мосту, що виглядають з-за них... Висока набережна над Волгою, старовинні чавунні ґрати і чомусь обов'язково лава, на якій ми з тобою одного разу зустріли схід сонця. Пригадуєш, коли вусатий міліціонер, якому ти дав закурити, сказав, підморгнувши: не знаю, мовляв, чого вже й побажати вам, молоді люди, спокійної ночі чи доброго ранку. Або ввижається земляний вал над річкою Тьмою, де ми з тобою вночі слухали ошалілого солов'я, що хтозна-як і чого залетів аж у місто. Але найчастіше і найвиразніше я бачу нашу Восьмикутну площу — зелені кулі підстрижених лип і пам'ятник Леніну, біля якого ми з Домкою завжди чекали, коли наш татко вийде з свого міськкому, щоб по дорозі додому пройтися з нами по набережній.

Словом, бачу, Семене, щось дуже знайоме, і над цим куточком міста в небі зграєю, наче їм тісно, плывуть безкрилі машини, схожі на величезні товсті гусениці. Кружляють, знижуються. І ось уже від цих гусениць відділяються й летять, немов насінинки, зірвані з кульбаби вітром, сірі і теж безформні істоти.

Нижче, нижче... Ось вони уже приземлились... Ні, це не гітлерівські парашутисти. Це взагалі й не люди, а щось невідоме й по-незрозумілому страшне. Може, жителі іншої планети? Я чомусь не можу їх як слід роздивитися, але відчуваю — насувається невідворотне. Мене охоплює жах: швидше до дітей! Діти самі! Бігти, бігти до них!.. А ноги неначе влипли в землю, не відірвеш, не поворухнеш.

Тим часом сірі істоти вже лізуть вулицями, заповзають у вікна і двері. Діти! Діти ж!.. І нема сили зрушити з місця. Жах, ні, навіть не жах, а туга приреченості охоплює мене. Я прокидаюся в сльозах, прокидаюся і не можу зрозуміти, де я, що зі мною... Щось стукає, і від цього знайомого, подвійного, ритмічного стуку все навколо здригається. Потім догадуюсь — це ж серце моє стукає. До мене доходять різнотонне надсадне хропіння, стогін, сонне белькотіння. З п'ятьми вимальовується кругле бабське обличчя з морквяним рум'янцем на щоках. Маленька спритна рука, немов солячи, хрестить мене. Пухкі губенята белькочуть:

— Свят, свят, свят! Віро Миколаївно, та прокиньтесь ж ви, Христа ради! Знов не своїм голосом кричите!..

Усе стає на свої місця. Я бачу весь свій куток. Він одгороджений поставленими рядком шафами від палати важких, «зашафник», як іменує його наш син. Бачу поруч кучеряву голівку Стальки, а на другому кінці ліжка рожеву фізіономію Домки: ми спимо втрьох і лягаємо валетом... Тут вони, зі мною, мої любі! З ними нічого не скоїлося.

— Та прокиньтесь ж, прокиньтесь швидше, господь з вами!

Так, так, я вже прокинулася... Але липкий сон цей ще тут, у задушній п'їтьмі, пропахлій карболкою і лізоллом. Щоб остаточно від нього відчепитися, я встаю, взуваю капці, одягаю халат, натягую шапочку, укриваю краще дітей і йду в неспокійну напівтемряву палат, чуючи за собою, як човгає, дріботить і зітхає тьоття Феня — наша стара хірургічна няня.

Чому на мене наганяє жах цей сон? Те, що відбувається наяву, не менш страшне. Вогкі, холодні підвали величезного бомбосховища, вщерть переповнені людським стражданням. Пораниених, обгорілих везуть, несуть день і ніч. Ти, Семене, і не уявляєш, що робиться зараз у Верхньоволзьку. Тривога за тривоگوю. Нас, щоправда, попервах не дуже бомбили. Казали навіть, нібито Гітлер хотів зберегти наше місто, щоб розмістити в ньому війська на шляху до Москви. Але в останні дні він, певне, передумав. Його літаки раз у раз налітають. Ну, від них все-таки нас якось захищають винищувачі, зенітки. А ось днями німці прорвались до міста з боку аеродрому. Встановили там артилерію. Це

куди небезпечніше. Від снаряда у сховищі порятунку не знайдеш.

Але найгірше — це невизначеність. У зведеннях — ворога зупинено на підступах до Верхньоволзька. Він зазнає істотних втрат у живій силі і техніці... Підбито... Знищено... Партизани діють у лісах Верхньоволзька... А ось бабуся, яку привезли вчора з розтрощеною ногою, твердить: «Гітлер» уже підійшов до самісінького протитанкового рову... І оця поспішна евакуація госпіталів, а головне — що санітарні маршрути проходять тепер наше місто, не зупиняючись навіть на пересортування. А ми ж, медики, знаємо, що це означає...

Минулої доби, поки Дубинич оббивав пороги, добуваючи машини, щоб вивезти найтяжчих, я не відходила від операційного столу. Щоб не впасти з ніг, підступувала себе кофейном. Гуркіт. Усі наші підвали двигтять, світло раз у раз гасне. Хворі стогнуть. Жах! Та ось, відоперувавши, поклали на каталку останнього. Здається, можна й прилягти. Лягла,— де там, просто впала на ліжко. І ти розумієш, Семене, зразу ж подумала: «Десь там, у нашому «зашафнику», підстерігає мене клятий сон». Злякалась і не могла заснути...

Але то був все-таки сон, а ось зараз це відчуття невідомого, невідворотного лиха мучить мене наяву. Я стою коло в'їзду на міст. Гарно вигнувшись, він навис над чорною водою, по якій густими круглими коржами повільно пливе сало. Неподалік горить щось велике — здається, міський театр. У відсвітах пожежі, крізь рідкий, косий сніг, я бачу, як повз мене до мосту й далі, у Заріччя, з глухим гудінням, гуркочучи колесами, гусеницями, тупотячи по дерев'яному настилу, суне живий потік, такий густий, що, не сходячи з місця, я весь час відчуваю, ніби пливу йому назустріч.

Семене, рідний, ти знаєш, скільки мені довелося пережити за останні роки. Але повір, що таке почуття повної беззахисності перед невідворотною бідною я знала лише в отому сні.

Часта перестрілка, то втихаючи, то розгоряючись, долинає від фабричного району... Гітлерівські стерв'ятники гудуть над головою. То близькі, то далекі розриви стрясають під ногами мокрий асфальт... Заграва над усім містом. Липкий, рожевий, немовби кров'ю просякнутий сніг, і цей людський потік... Здається, перерубано аор-

ту, і кров, пульсуючи, витікає з міста, що агонізує в освітленій багряними вогнями півтемряві.

Усім своїм еством я пориваюсь до цих людей, які біжать за річку. Та мені не можна. Там, у місті, у великих вогких підвалах бомбосховища, мої поранені і мої діти. Але й туди мені не можна. Ми домовились з Дубиничем, що отут, на під'їзді до мосту, я зустріну машини, які він за нами пришле. Так ми умовились. Хто ж міг вранці думати, що почнеться цей стихійний відхід, і міст виявиться запрудженим? І ось я жду. Скільки жду — не знаю. Мені здається, дуже давно.

А люди йдуть і йдуть в штриховці косоного багряного снігу. Несуть дітей. Тягнуть мішки, чемодани. Ведуть обвішані клунками велосипеди. Підштовхують дитячі коляски, що аж осідають під тягарем пожитків. На обличчя краще не дивитись. І все-таки, Семене, вони щасливі порівняно зі мною. Через кілька хвилин річка відділить їх від того невідомого і страшного, що десь уже тут, близько. А я? А поранені? А Сталька і Домка? Та де ж, де ж цей окаянний Дубинич з машинами?..

Ага, тепер ясно: це горить наш театр. Пожежа розгоряється. Її світло, пробиваючи багряну завісу снігу, вихоплює вже з п'ятьми контури Заріччя. Мені здається, що недалеко від мосту, праворуч, під насипом, серед дерев молоденького бульвару, я бачу кілька критих грузовиків. Мабуть, це машини, послані за нами. Аби ж це так! На душі трохи легшає; спаде потік — вони прорвуться. Тут недалеко, за якусь годину евакуємо усіх своїх хворих і поранених. Марія Григорівна — жінка тямуща, певне, все уже підготувала. Дубинич, звичайно, тварюка. Він мусив був з першим ешелоном відправити мене з пораненими і дітьми... Ні, можливо, він і тварюка, але все-таки не настільки, щоб зовсім забути про нас... Напевно, і сам рветься там, за мостом з машинами...

— Віро Миколаївно! — гукає мене хтось.

Я озираюся. Повз мене в натовпі, немовби пливуть, коливаючись, три вщерт навантажені підводи. На одній з них гора чемоданів, рюкзаків, баулів, клунків. Усе це вкрито брезентовим полотнищем, на якому намальований трояндовий куш. Навколо підвод, тримаючись за полудрабки, бредуть чоловіки, жінки. Їхне франтувате вбрання якимось чином не пасує до тужливого ви-

разу змучених облич. Ці люди знайомі і незнайомі. Де я їх бачила? Ага, он що — це ж артисти нашого театру. Ну звичайно! Он там, угорі, на їхніх пожитках, ставний дідок у боярській шапці. Улюбленець міста, комік Лавров. Він сидить спиною до коней, притискаючи до себе однією рукою картину в позолоченій рамі, другою — закутану у велику хустку маленьку бабусю. Його погляд прикований до заграви. З очей течуть густі, неначе гліцеринові, неначе театральні сльози.

— Чого ви стоїте, Віро Миколаївно? Тікайте, тікайте зараз же! Німці у дворі «Більшовички». — Це каже мені високий, показний чоловік, прізвища якого я не можу пригадати, але знаю, що він грав Вершиніна у «Бронепоезді» і що колись під час мого чергування його привезли просто з театру і я одразу ж оперувала його з приводу гнійного апендициту.

Чого я тут стою? Ага, ось хто мені допоможе.

— Голубчику, ви, звичайно, пам'ятаєте Дубинича? Ну, такий русявий, кучерявий. Коли ви в нас лежали, він завідував хірургічним. Він там, за річкою, захряс біля мосту з машинами. Знайдіть його, скажіть, нехай пробивається. Зараз же, негайно. В мене майже шістьдесят лежачих, і ще привезли. Скажіть, — тут така каша, я нічого не можу... Знайдете? Скажете?.. Передайте — жду його тут, як ми з ним домовились.

Чому цей актор дивиться на мене так допитливо?

— Ви залишаєтесь? — питає він, ніби не чуючи мого прохання.

— Що ж мені робити?

— Наш Винокуров теж залишився. У нього книги, унікальні, бачте, бібліотека... Ми до останньої хвилини не втрачали надії, — може, умовимо, одумається. Я стукав до нього у двері ногою, він навіть не відчинив. — У цих словах люта зневага до цього Винокурова, а можливо, чого доброго, й до мене...

— Зрозумійте, я не можу, не маю права.

Налетів вітер і відкинув полу пальта. Актор побачив лікарський халат, мабуть, повірив мені, лють згасла в його очах. М'ясисте його обличчя стало тужним.

— Кіра Володимирівна, ви пам'ятаєте Кіру Володимирівну Ланську, дружину Винокурова? Вона загинула. Чергувала зі щипцями на даху театру, скидала запалювальні бомби. Впала фугаска, і вибуховою хви-

лею її скинуло вниз. Навіть тіло в поспіху не відшукали... А який був талант! — Він раптом схопив мене за руку. — Ходімо, ходімо з нами. Нехай з хворими залишаться інші, в ам не можна. Розумієте, в ам не можна лишатися. Ходімо! — Він все дужче тягнув мене за руку. — Ваш чоловік вручав мені колись партквиток. Я вас тут не можу залишити. Чуєте, лікарю!

Семене, коли він згадав тебе, я відразу подумала: «А як би ти вчинив на моєму місці, що ти мені порадив би?» І я вгадала. Я випручалась і відбігла до гранітного парапету. Від мого ривка у актора злетіла шапка. Поки він нахилився, на неї хтось наступив, по ній пройшло колесо візка. Він підняв шапку й, не струшуючи брудний сніг, надів.

— Благаю, найдіть Дубинича, передайте йому...

Актор подивився на мене тим співчутливо-розуміючим поглядом, яким старі лікарнянські сиділки дивляться на вмираючого, і, обганяючи потік біженців, заквапився слідом за своїми. Контури мосту і все Заріччя вже почали вимальовуватись у кривавій півтемряві розбурханого загравами ранку.

Тут я помітила: потік порідшав. Люди вже не йдуть, а біжать. Літні солдати у м'ятих шинелях, у пілотках, пасунутих на вуха, як чепці, кваплять, розмахуючи прапорцями, і мляво матюкаються. Я ждала. Тепер-бо вже машини можуть прорватися. Машин не було... З ревом промчав мимо великий критий грузовик. Десь посеред спорожнілого моста він зупинився. З-під брезентового шатра квапливо вистрибували червоноармійці. Вони почали вивантажувати якісь ящики, коробки і приладжувати їх до сталевих ферм. Молодий командир у новенькому й тому неймовірно білому кошушку збудженим голосом віддавав команди. Я одразу прикинула — ця величезна машина може підняти чоловік сорок, усіх, хто не може самостійно рухатися. Ось хто нас виручить. Кинулась до командира. Червоноармієць із прапорцем перепинив був мені дорогу, але я відштовхнула його й добігла до старшого лейтенанта.

— Машина, благаю, мені потрібна ваша машина... Тут недалечко, якихось п'ять хвилин... Заради всього святого, дайте машину, в мене поранені, багато поранених...

Заклопотаний своїми бійцями, він не чув, а може,

удавав, що не чує мене. Тоді, набравшись духу, я спробувала всміхнутися йому тією самою усмішкою, від якої, як колись ти не раз казав, тане сніг.

— Товаришу командир, невже ви такі безсердечні, що відмовите в дрібниці молодій жінці?

Не знаю вже, що він уже й подумав про мене і як зрозумів моє прохання, але у світлих, зовсім хлопчачих очах було стільки тужливої люті, що мені аж моторошно стало. І неначе хльоснув мене: «А, йди ти!..» Та, мабуть, побачивши халат, який виднівся з-під пальта, стримався і тільки вимовив:

— Ідіть звідси. Негайно! Зараз мосту не буде.

На мить я нерішуче зупинилась. Сонце вже піднялося, і від того, що сніг, який випав уночі, немовби покрив усе ватою і простирадлами, навкруги стало видно, як в операційній. На цій стерильній білизні вимальовувалася над річкою будівля річкового вокзалу, схожа на іменинний торт, і виразно чорніли спустілі русла збіглого людського потоку, що прямував у Заріччя. А саме Заріччя видавалося навіть пустельним, тільки біля мосту люди у військовому і в цивільному копали ями, будуючи, напевно, укріплення. Кілька критих грузовиків дійсно стояли неподалік від мосту. Нехай Дубинич злякався, нехай ці грузовики не наші,— але ж є там якесь начальство. Та й шофери — хіба хтось посміє відмовитись евакуювати нашу нещасну лікарню?

Усе це миттю промайнуло в моїй голові. Піднявши поли пальта, я чимдуж кинулась на той берег. І тут почула тупіт, важке дихання за спиною.

— Стій! Куди?.. Стій, застрелю... Очманіла?

Це той червоноармієць, що допіру заступав мені дорогу. Він захекався, наздоганяючи мене. Йому перехопило віддих, але, передихнувши, він виплюнув мені в обличчя цілий клубок лайки і штовхнув мене в спину прикладом:

— Назад... Бігом! Не бачиш...

І справді, солдати, що поралися коло ящиків і коробок, квапливо лізли в машину. Як, уже? Тваринний, безтямний страх поніс мене назад. Я вже вибігла на дамбу, де простояла цілу ніч, коли земля задвигтіла від гуркоту.

Щось дуже штовхнуло, і я впала обличчям у брудний потоптаний сніг.

Мені здається, Семене, що я одразу й схопилася. Але, може, це й не так. У всякому разі, коли, звівшись на ноги, я озирнулася, їдко-жовта, акрихінова хмара, що зметнулася в небо, уже розвіювалася, і, ніби проявляючись на фотопапері, дедалі чіткіше виднілося мереживо чудового і гордого нашого мосту, на фоні якого, пам'ятаєш, за звичаєм, знімаються на згадку усім класом випускники міських шкіл в день розставання. Це мереживо було обірване, зібане. Сталеве лахміття звисало майже до самої води.

Вібруючий дзвін в ушах. Тупе поколювання. Здається, нібито відлежала усе тіло. І ця противна слабкість, що сковує рухи, змушує тремтіти ноги, руки. Ставлю діагноз: контузія, але легка. Ловлю себе на тому, що з острахом дивлюся на голубе, як завжди після снігопадів, небо: де вони, ці страшні машини моїх снів? Небо чисте. В проміжках між гарматним громом чути навіть, як у шкільному садку цвірінькають пташки. Трохи пудить. Ледве стою. Здається, не можу рухатись, а навкруги — ні душі. Моторошне відчуття безнадійної самотності перед невідомою небезпекою, що так мучила у снах, охоплює мене наяву з новою силою.

Площа перед школою, аж рябить воронками, геть зрита, здибилась скручена штопором трамвайна рейка. Голубіє дитяча коляска, напхана клунками, і біля неї напівзасипані покалічені людські тіла. Раптом впадає в око одірваний ріг школи. Неначе сцена, відкрився на другому поверсі клас, в якому я колись училася. Рядок парт, дошка на стіні. На ній, здається, навіть щось написано крейдою. А біля дверей, що ведуть у коридор, портрет Тімірязєва, який висів тут і в мій час. Раптом пригадується: у цій школі учився наш Домка... Домка, діти, поранені! Вони ж бо там, у цих підвалах. Можливо, принесли нових, потрібна негайна допомога...

Та чого ж ти стоїш, дурепо?.. Туди, до них, швидше туди! Спочатку, долаючи сковуючу слабкість, я ледве переступаю ногами, потім іду, потім біжу. Біжу чимдуж безлюдним містом, весь час чуючи десь попереду звук своїх кроків. Біжу, нічого не бачачи, аж поки не перехоплює подих... Ху, нема сили! Припала всім тілом до чавунного стовпа. Штопорами звисають з нього обірва-

ні трамвайні дроти. Вони злегка подзвонюють. Чи це дзвенить в ушах? Тільки б не задихнутися, перебороти тужливу безнадійність, що позбавляє волі і сили. І враз я зрозуміла — недарма-таки там, на мосту, актор казав: «Вам не можна залишатися». «Вам» він повторив двічі і якось особливо підкреслив. Цього мерзотника Винокурова він теж недарма згадав. І погляд у нього був насторожений, допитливий... Семене, йому ж бо відомо, що з тобою трапилося і де ти зараз! І, звичайно, він правий! Ти ж розумієш, що мені, саме мені не можна було залишатися у німців. Півміста знає: Трьошнікова — дружина засудженого, зісланого. Якщо я навіть героїчно загину, як ота Ланська, про яку актор розповідав, однаково казатимуть: «Навмисне залишилася з німцями». Цей чоловік — я врятувала йому життя, але й він, мабуть, так думав.

Вдарила гармата. Знайоме наростаюче шурхотіння в небі. Ми вже досвідчені. Я знаю: раз я цей шурхіт почула, снаряд уже перелетів. Ще, ще. І нехай влучить, нехай, так краще. Як Ланська: мить — і нічого... А яка була артистка!.. Знову важкий снаряд. Ну, ну, чого ж ти, падай на мене... Ні, перелетів, розкидав дерев'яний будинок неподалік від Лікарняного містечка. І тут немов голка у нерв: стій! Ти хочеш смерті, а хворі? А твої діти!.. Адже снаряди лягають недалечко від них.

Відштовхуюсь від чавунного стовпа. Біжу щодуху і вже не пам'ятаю, як добралася до руїн лікарняних будівель. Пірнаю у пролом паркана. Стежка, протоптана за ці дні, прямо через лікарняний парк приводить мене до входу в наші підземелля. Вчора тут усе кипіло, ревли сирени машин, стукали милиці, рипіли носилки. Стогін, лайка, плач, заспокійливий шепіт сестер. Тепер навіть сліди цієї важкої метушні притрусило мокрим снігом. Біля бетонного лазу, що веде в підземелля, бачу самотню постать. Це наша сестра-хазяйка Марія Григорівна Фельд'єгерєва, жінка ширококоста, з худим, блідим, як у багатьох старих текстильниць, обличчям.

Чого це вона? Тримає в руках моток дроту і повільно прикручує над входом прапор. Дивний прапор — наволочку, прибиту до держака від щітки, на якій, мабуть, стрептоцидом намальовано червоний хрест. Почув-

ши кроки, озирнулася, діловито відклала прапор і буденно сказала:

— Я ж їм казала — Віра Миколаївна обов'язково повернеться.

Кинулася до неї. Уткнулася в її худе плече, завмерла, боячись навіть поворухнутися.

— Маріє Григорівно, любач... Що ж це? Як же це? Вона трошки відхилилася, обличчя суворе, але спокійне.

— Що є, те є. Тепер, Віро Миколаївно, не сльози лити, не себе терзати, а думати треба, як нам далі жити, що робити будемо.

Незвичайна людина ця наша Марія Григорівна. Скупа на слова, суха. Я ні разу не бачила, як вона всміхається. І зараз ось ні слова розради. Відійшла, знову взялася за прапор. Та дивна річ — саме це подіяло на мене як валер'янка.

— Німець — що ж, адже теж люди. Я так вважаю, він нас не зачепить. Навіщо їм наші хворі та поранені?

Глухуватий, неквапно-спокійний, як завжди, голос звучить якимось неправдоподібно цього окаянного ранку.

— Тут без вас ще трьох притягли. Двоє легкі, ми їх з Фенькою самотужки обробили, а третій хлопчина — цей тяжкий. Мати його на тачці притягла. Осколок у живіт влучив. Температура. — І, смикнувши полотнище саморобного прапора, радить: — Ви б його прямо на стіл, цього Василька... Га?

Чому вона така спокійна? Катастрофа ж, у місті фашисти. Ми самі серед цього звір'я. А вона дістала звідкись з-під пальта чисту марлечку, тягнеться до мене.

— Дайте вам очі витру. Негоже, щоб лікар до хворих зарюмсаний приходив. — Витирає мені обличчя і навіть слинить марлечку, щоб зняти бруд з щоки.

— А мої? — раптом згадую я.

— Що з ними зробиться? — з півслова розуміє Марія Григорівна.

— Тут крутилися, а обстріл почався — відправила їх вниз майструвати другий прапор.

І раптом:

— Віро!

Якось враз вигулькнули Сталька і Домка. Обое, як у нас кажуть текстильники, «роздяглі», в самих своїх білих халатах. Кинулись до мене, повисли на шії.

І хоч мені, єдиному лікареві цієї забутої лікарні, звичайно ж, не можна показувати малодушності, я пригортаю їх до себе й даю волю сльозам.

3

На мить усе забувається — і сон, і дійсність, і страшні думки. Нічого немає, тільки оці дві теплі рідні істоти. Та лиш на мить. Хтось різко шарпає мене за рукав:

— Поки тут із своїми лижешся, Василько помре.

Це кричить мені у вухо маленька жінка з худим, вугластим личком. На цьому личку великі сині очі. Вони дивляться з нетерплячим гнівом.

— Це мати...— починає Марія Григорівна.

Але мені не треба пояснювати. Я здогадалася, знаю, це та жінка, що привезла на тачці пораненого сина. І вона, звичайно, права у своєму гнівному нетерпінні.

— Зараз, зараз, хвилиночку... Ідіть до нього...

На вимогу Марії Григорівни покірно відтираю обличчя снігом, сушу полою халата і, причепурившись, наскільки це можливо, спускаюся в наше підземелля.

Ще в перші дні війни ми, наївні тоді люди, зобразили на дахах будівель Лікарняного містечка величезні червоні хрести, видні з будь-якої висоти. Мабуть, саме вони і вказали ціль гітлерівським стерв'ятникам. Наше Лікарняне містечко, яким ми у Верхньоволзьку так пишалися, було зруйноване великим нальотом. Від нього мало що залишилося. Тієї ночі ми майже безперервно оперували. Страшна ніч. На моїх руках помер наш учитель, хірург Кайранський. Загинуло багато медичного персоналу. Хірургічний корпус був завалений, але філіал його, розміщений у підвалі бомбосховища, вцілів. Масивні бетонні стелі витримали. Ось тут і було обладнано наше нове хірургічне відділення для жертв бомбардувань і пожеж. Обладнали його навіть непогано. Вентилятори очищали повітря, горіла електрика, та й почували ми себе тут, під руїнами, якимсь безпечніше, бо, як твердив відомий тоді Сергій Дубинич, за якоюсь там теорією імовірності, чи що, бомба не може влучити вдруге в ту саму ціль.

Щодо мене, то я потроху звикла до наших підвалів, де нам вдалося організувати щось схоже на стаціонарну лікарню. Тут нелегко працювати. Не те що у військових госпіталях. Народ здебільшого цивільний, не

обстріляний, не загартований, нервовий. Під час нальотів, коли земля починала двигітати, у відсіках підвалів, які ми за звичкою називаємо палатами, зчиняється такий гармидер, що навіть Дубиничу з його солідною зовнішністю і соковитим гумором насилу вдавалося заспокоїти людей.

Але цього ранку підвали вразили мене тишею. Такою тишею, що виразно було чути, як потріскують світильники,— їх ми нарobili в банках з-під мазі Вишневецького. Наштовхнувшись на цю тишу, наче на невидиму стіну, я зупинилася.

— Ну як, що там? Приїдуть, чи що, за нами? — пролунав з п'ятьми чоловічий голос, у якому ще вчувалася надія.

— Чого гармати змовкли, га? Невже знову відступили?

Стало зрозуміло: знають. Знають або догадуються. Але, догадуючись, обманюють себе, боячись повірити страшній правді. Я не новачок у медицині і все ж таки завжди мучуся, коли доводиться сповіщати родичам хворого тяжкі вісті, а тут таке... Зупинившись немовби на грані настороженої тиші, я ніяк не можу підшукати потрібні слова. Надто вже вони страшні. І ось лунає безсторонній, приглушений голос Марії Григорівни Фельд'єгеревої:

— Віра Миколаївна ждала машини, аж поки моста не зірвали. Не прорвалися до нас машини.— І зразу ж додає: — Лікар каже — бачила, наші за річкою окопалися. Далі не пустять... Каже, Сибір і Урал на виручку підходять...

Звідки вона взяла? Хіба я їй це казала? Але вже жіночий голос з ляскучими істеричними нотками кричить з-під брезентів, якими ми відгородили жіноче відділення:

— Чкурнули і нас німцям кинули? Що ж ми, покидьки, чи що? На смітник нас?

Інша жінка вже голосила крізь судорожне ридання:

— Горопахи ми, гіркі-горьовані! Що ж тепер з нами бу-уде?.. Та фашист нас по жилочках висотає, по кісточках розтягне, доля наша окаянна...

Хтось, вилаявшись сперсердя, зітхає:

— «Ні п'яді своєї землі не віддамо нікому...» Не віддали...

Але голос цей одразу ж тоне у грізному гомоні:

— Ну, ну, на кого замагуєшся! Заткнися, панікерел..
Ей, хто там ближче, дай-но йому по шиї!

А за брезентом у жіночому відділенні голосять, як над покійником:

— Бідні ми, нещасні, на горе, на муки нас мати породила...

— Лікарю, як же це?.. Виходить, справді, Гітлеру залишили?

Ти б, Семене, звичайно, знав як відповісти, що їм сказати, а я, що я їм відповім, коли в самої сльози перехоплюють подих... Почуваю, ще трохи — й сама почну голосити, як ота жінка, що голосить за завіскою. Але знову чути спокійний, приглушений голос:

— У німців же і Тельман був, скільки за нього голосувало... Не бійсь, не всіх Гітлер у свою віру перехрестив. Культурна ж нація, що їм хворі та каліки.

Це знову Марія Григорівна. Вражено дивлюся на цю високу, худу, завше таку скупку на слова жінку. Гітлерівці — звірі, що втратили все людське. В пам'яті безліч прикладів садистських мордувань, спалені села, вішалники розгойдуються на ліхтарних стовпах, тіла мирних людей, розчавлених танками. Скільки всього цього ми бачили на газетних фотографіях... «Культурна нація!» Та як вона наважилася сказати таке?.. Осмикнути її?.. Але, по суті, це єдина для всіх нас надія... Як бути? І тут, Семене, я раптом з холодною ясністю усвідомлюю, що ніхто вже мені не порадить, не розтлумачить, не допоможе, що всі ми опинилися в якомусь іншому, небезпечному світі, де люди не відчують ліктя сусіда, і віднині мусять у ньому жити, вирішувати і діяти на свій страх і ризик.

— Я вже прапори з червоними хрестами біля входу вивісила, нехай знають — лікарня.

— Вони он якраз по червоних хрестах і сипонули бомби,— чується глузливий чоловічий голос.

Хтось усе настирливіше тягне мене за руку:

— Лікарко, миленька, йди вже ти скоріше. Васько ж, Василько ж мій...

Це та худенька жінка з вугластим личком. Вона штовхає мене в дальній кінець підвалу, де в напівтемряві біліє стіна нашої операційної.

— Правильно, Віро Миколаївно, йдіть мийте руки. Там уже Федосія його до операції готує.

І я йду, нібито розпорядження це йде не від мовчазної і тихої нашої сестри-хазяйки, а від самого Дубинича — грози й улюбленця хірургічного відділення.

Після того як нас розбомбили і ми оселилися у цих величезних підвалах бомбосховища, куток останнього відсіку дошками відгородили від палати і, пофарбувавши все в білий колір, влаштували там операційну.

Робітників нам не дали,— де їх було взяти, коли фабрики і заводи поспішно готувалися до евакуації. Але Марія Григорівна пішла по старих гуртожитках текстильників, які зветься в наших краях «спальнями» або «казармами», і знайшла серед пенсіонерів і теслярів, і слюсарів, і monterів, і сантехніків. Вони провели до нас воду, полагодили опалення, протягли електричну мережу і навіть повісили над операційним столом чудову лампу-рефлектор.

...Пораненого вже перенесли з каталки на стіл. Це рослий підліток з таким же, як у матері, вугластим обличчям і з такими ж волошковими очима. Лежачи нерухомо, він не стогнав, навіть не зойкав, але губи в нього були покусані до крові, а в очах, майже округлених, застигло таке страждання, що я мимоволі відвела погляд.

— Люба, врятуй. Самі ми з ним, нікого у нас немає. Врятуй, хороша, рідна...

Покусані губи хлопця ворухаються. Що він вимовляє — не чути, але по руху їх я вгадую докірливе: «Мамо!»

Розумничка ця тьотя Феня. У неї все готове: одягла білий операційний халат, помила руки, затулила обличчя маскою. Виставивши вперед лікті, вона наступає на матір.

— Киш, киш! Сюди, як у вівтар, чужим входити негоже. Киш, тобі кажуть, тут усе стерильне. Ще впустиш у Васькову рану якусь мікробу.

Жінка скоряється, виходить. Війна уже перевела тьотю Феню з операційних нянь у хірургічну сестру. Зараз, коли нас, справжніх медиків, залишилось двоє, вона сміливо стає до столу на місце асистента, спритно готує хворого до операції. Натираючи щітками руки,

скоса стежу за нею. Вправно, дуже вправно, обробляє вона операційне поле. Молодець! У мене аж на душі легшає, повертається впевненість, і я уже можу зосередитись.

Зовнішнє пальпаторнє обстеження трошки заспокоює. Рана не здається тяжкою: невеликий осколок розірвав тканину очеревини, пройшов наскрізь. Дивно, але, здається, він навіть не зачепив кишок. Коли ми входимо в черевну порожнину, це підтверджується, але все так залито кров'ю, що доводиться довго повозитися, заглушаючи кровотечу.

Третій в операційній мій Домка. Відтоді, як я перейшла на казармене становище і ми переселились із своєї кімнати сюди, в підземну нашу лікарню, він вправно виконував обов'язки санітара. Дубинич подарував йому старий халат, шапочку й урочисто найменував його «братом-жалібником». Зараз «брат-жалібник» підсвічує нам, високо піднявши ацетиленову лампу. З лікарняним життям він звикся, навчився досить вправно міняти і навіть накладати пов'язки. Але на операції він уперше. Вигляд живого розрізаного тіла, слизьких пульсуючих нутроців — усе це його вразило. Я бачу в просвіті його маски розширені очі, піт, який виступив на переніссі. Чую уривчасте дихання. Тільки б у розпалі операції нам не опинитися в темряві. Ні, кишки дійсно не зачеплені. Ой, яке щастя! І пошкоджені судини, здається, пощастило перехопити, хоч кров ще звідкись проступає.

— Ну, Васильку, як ти себе почуваєш?

— Нічого.

— Боляче?

— Не дуже.

Зовсім інше кажуть його сині, широко розкриті очі.

Та все-таки операція налагодилась, іде все легше. Я вже можу розрізнити голоси, що долинають з-за перегородки. І раптом виразно чую: «А може, це шкідництво?.. Може, вона навмисне й підстроїла, щоб ми всі до Гітлера попали». Хтось коротко відповідає: «От і дурень». Але той, кому це адресовано, не вгамовується. «А може, дурень і не я, а якраз ти. Чоловік у неї сидить. Може, вона за чоловіка свого, за в'язня, нам і мстить?..» Та це ж про мене... Руки враз слабнуть,

втрачають упевненість. Змушую себе навмисно голосно запитати тьотю Феню:

— Тиск?.. Пульс?..

А собі кажу: «Не слухай, не смій слухати!» Та не слухати вже не можу. І чую, як тонкий, з істеричними нотками голос уже з жіночого відділення кричить: «Вірно, вірно! Вони ж хитрі. Вони яку хоч шкіру натягнуть. Казали ж, що хтось уночі з даху ліхтариком літак на Лікарняне містечко навів. Он руїни навкруги. Хто? Кого чужого на дах пустять?» Ой, як тремтять руки!.. Але тут хтось сердито перебиває: «Таранта ти, таранта, дурний розум! З дітьми, з дітьми ж вона тут. Яка мати дітьми ризувати стала б». І знову той жахливий жіночий голос торохтить: «От-от, діти — воно й не випадково, з дідом же ото їх, бач, в куацію не пустила. І ти на мене не гавкай. Іч, Гітлер який!» — «Хто — я Гітлер?..» Нові й нові голоси. Я вже знаю — почалась одна з тих істеричних суперечок, які часом спалахують у госпіталах і які, я це теж знаю, так важко гасити. Але операція. Вона вимагає все більше уваги. Пошкоджені судини, здається, затиснуто. Звідки ж кров?.. Тепер я бачу тільки цю розкриту кровоточиву рану, клейончасті, лиснючі нутроці, пульсуючі шнурки судин і цю темну густу рідину, яка невідомо звідки виступає. Звідки? Що пошкоджено?..

Жахлива розмова, що долинає до мене через перегородку, тепер сприймається як щось стороннє, яке мене не стосується, неначе працює репродуктор, що його забули вимкнути. Навіть про те страшно, що коїлося ранком, перестаю думати. Що ж кровоточить?

Знайти пошкоджену судину допомагає моя помічниця:

— Ось вона звідки, кривця, б'є...

Вірно! Правильно! Оце так тьотя Феня! Кайранський жартував про неї: «Це моя ліва рука». У мене їй, очевидно, судилося стати правою рукою. Швидко перехоплюємо пошкоджену вену кохером і полегшено зітхаємо. Операційне поле очищене від крові, і я можу з головою поринути в операцію.

Як полюбляв казати Кайранський, хірург мусить не тільки швидко увійти в живіт оперованого, але ще швидше з нього вийти. Намагаюсь виконати його заповіт. Операція йде до щасливого, як мені здається, кін-

ця, і я вже починаю відчувати ту солодку втому, яка завжди приходиться після напруженої і вдалої роботи.

— Ну як, Васильку?

— Нічого... Боляче стало. Наче хтось тягне, тягне.

— Це, любенький, добре, що боляче,— цокотить тьоття Феня.— Це, Васятко, означає, життя в тобі кипить, хвороба з тебе виходить... Знаєш, любенький, хто тобі операцію робив? Богові дякуй, лікар Трьошнікова Віра Миколаївна тобі операцію робила. Всього тебе розпоре і зашиє, ти й не помітиш.

— Голку, кетгут...

— Зараз, Віро Миколаївно, зараз.

Тут якось особливо, різко рипнули блоком, бухкають вдалині вхідні двері. В палатах, де щойно велася бурхлива суперечка, знову настає та тиша, яка вранці здалася мені страшнішою за будь-які істерики. Квапливо застукали об асфальтову підлогу ноги у важких кованих чоботях. Чути уривчасті фрази на чужій мові. Німці! Кроки все ближче. Світло починає тремтіти. Це лампа захиталась у Домчиній руці.

— Світи краще,— машинально вимовляю я, змушуючи себе не відривати очей від операційного поля.— Тьотю Феню, затискувач!

Спітніле обличчя старої лисніє, її швидкі випуклі очі так і бігають у щілині маски.

— Гачок... Не цей, більший... Чого ви копирсаєтесь?

У Домки, ніби від холоду, цокотять зуби.

— Ма!

— Світи як слід! Тримай лампу так, щоб не було тіні від рук... Тьотю Феню, кінець кетгута.

Я кажу це голосно і, здається, спокійно, та коли б ти, Семене, знав, чого вартий мені цей спокій.

— Ось, Віро Миколаївно, ось.— У тьоті Фені зривається голос. Пошепки, наче відхрещуючись від нечистої сили, вона белькоче: — Свят, свят, свят!

Увага, Віро, увага! Ти не можеш, ти не смієш відволікатися! І раптом виразно, як при спалаху блискавки, бачу той страшний день, коли німецькі бомбардувальники накрили наше Лікарняне містечко. Того дня Кайранський оперував у себе нагорі, а ми з Дубиничем — тут, у бомбосховищі. І от удар, від якого всі здригнулись. Ми оглухли од гуркоту. Шум, крики, зойки. Морок, погасло світло. Запалили запасні ацетиленові лам-

пи й продовжували оперувати. Ніколи навіть було піднятися, дізнатись, що там, нагорі, чому стало раптом тихо.

І ось носилки. Їх ставлять прямо на резервний стіл. На носилках Кайранський,— халат закривавлений, на руках ще рукавиці. Навіть марлеву маску він не зняв, а видна нам частина обличчя біліша за цю маску. Дубинич кинувся до нього, розстебнув халат. Ми бачимо: обидві ноги відірвані. Цебенить кров. Діючи майже інстинктивно, ми починаємо шукати, перехоплювати обірвані судини і навіть не помітили, як старий опритомнів. Раптом чуємо;

— Колеги, ви що ж це, не бачите — це марний клопіт. Всьому кінець... Залиште мене. Там багато тих, кому ви можете допомогти.

Ми, звичайно, продовжували робити, що могли. І він із останніх сил згасаючим голосом кричить:

— Досить! Не смійте! — І зовсім тихо: — Феню, мені морфій, подвійну дозу...

Кілька потерпілих стогнали на носилках. Ми не посміли не послухатися. Ковтаючи сльози, ми взялися за них і навіть не бачили, як він умирав.

І ось зараз, коли тупіт кованих чобіт, що гучно лунає в настороженій тиші палат, наближався,— переді мною постало обличчя старого Кайранського, його сердиті, вимогливі очі. Я зціплюю зуби й продовжую операцію.

Тупіт завмер біля простирадла, що відділяє операційну. Тиша. Голос Марії Григорівни, спокійний і рішучий:

— Сюди не можна, тут операція.

Та відлітає відкинуте різким рухом простирadlo — і перед нами німецькі солдати в глибоких рогатих, насунутих на очі касках, саме таких, які ми звикли бачити на карикатурах Кукриніксів. Підшоломники біля ротів мокрі. Зеленасті шинелі з піднятими комірами брудні й пом'яті. Обличчя солдат червоні й пітні. Вони, очевидно, щойно з бою. Це вгадується і по ошалілих очах. Он той, високий,— він, здається, якийсь чин. У нього худе обвітрене обличчя. На вигляд воно спокійне, але очі, що живуть неначе самі по собі, так і нишпорять по напівтемних кутках операційної. І десь у глибині їх мені ввижається настороженість. Можливо, навіть страх.

Мить ми пильно дивимося одне на одного. Що відчуваю я, радянська жінка, побачивши цих перших живих гітлерівців? Нічого особливого. Тільки гнів на людей, які посміли вдертися у верхньому, брудному одязі в кімнату, де все стерильне, де хворий з відкритою раною лежить на столі. За звичкою хірурга я стою з піднятими вгору руками. Ловлю себе на цьому й опускаю руки.

Але перш, ніж я наважуюсь щось сказати чи зробити, товстенька тьотя Феня, ця біленька, добродушна кулька, котиться на офіцера, націливши йому в груди лікті, які вона виставила вперед. Старенька налітає на нього, мов квочка на яструба, сиплячи з-під маски:

— Згинь, згинь, розсипся... Збожеволів! В операційну у верхньому! Згинь звідси!..

Офіцер якось інстинктивно задкує до дверей. Солдати Perezираються. Один з них, кремезний, рудуватий, починає якимсь жакхливим повільним рухом знімати з ший ремінь короткої рушничі, схожої на пістолет. Я кидаюся до офіцера й, відвівши назад руки в стерильних рукавичках, кажу, намагаючись дивитися йому просто в неспокійні очі:

— Ідіть звідси. Ви ж бачите, тут іде операція. Операція... Негайно ідіть.

І уяви, Семене, він мене, мабуть, зрозумів. Не витримав погляду, опустив очі. Щось буркнув солдатам. Ті, як мені здалося, навіть з полегкістю, бухкаючи чобітьми, заквапилися з операційної, і офіцер, виходячи, навіть козирнув у мій бік. Кроки віддаляються. Вискнув блок, зачиняючи важкі двері. І зразу, ніби гребля прорвалася, зашуміли, загомоніли в палатах, а я ніби прийшла до тями після непритомності, і мені заднім числом стало так страшно, що запаморочилась голова...

— Поклади скальпель, чуеш, поклади скальпель.

Це тьотя Феня наступала на Домку. А той, тримаючи лампу в лівій руці, правою, як ніж, стискає великий скальпель. Він увесь трусився.

— Коли б він... я б його... Я б йому всю пику... Спробував би...

Матінко! Невже ж він... Щось біле й холодне торкається мого обличчя. Це тьотя Феня, змочивши вату в спирті, водить нею по моему лобі.

— Хто, хто там?— ледве чутно шепоче хворий.

— А, та тут один... Зайшов... заблудився,— відповідає старенька, остужуючи мені обличчя прохолодною ватою і ніби змиваючи всі болі, мороки й тривоги.

Опам'ятавшись, швидко закінчую операцію і, глянувши на годинник, бачу, що провозилися ми всього годину з хвостиком. Але вона, ця година, здалась мені довшою за добу. Уже без мене тьотя Феня і Домка перекладають оперованого на каталку й вивозять у палату.

Напівтемрява. Мені раптом страшенно захотілося заснути хоч ненадовго, хоч на хвилинку. Але я чомусь думаю — треба ж закінчити операцію. Останній шов. «Голку, кетгут...»— шепочуть губи.

— Віро Миколаївно, ідіть до себе,— це голос Марії Григорівни.— Приляжте, засніть.

Що таке? Розплющую очі — операційна. В напівтемряві тьотя Феня збирає в каструльку інструменти. Потім переді мною виникає якась тінь. Хтось термосить мене за плечі. Вимогливо, навіть люто в мене втупилися сині очі.

— Лікарю, він буде жити, Василько мій?

Маленька, кучерява Стальчина голівка тулиться до мене.

— Ма, ти стомилась, ходім, ходім спати.

— Ви подивіться його, подивіться. Він просто горить, кидається,— вимагають сині очі...

Стрепенулась. Іду в палату. Василька поклали від краю. Обличчя у нього біліше за наволочку, але воно спокійне, це змучене, ще більш загострене, хлопчаче обличчя. Пульс? Пульс ще слабкий, але нічого загрозливого.

Я дивлюся у вимогливі очі матері. Нічого не кажу, тільки дивлюся. Але вона зрозуміла, кинулась на коліна й тягне мою руку до губів.

4

Ледве допленталась до себе в «зашафник». Сіла на ліжко, скинула туфлі, трошки подрімала, коло стіни й, мабуть, заснула. Ні, не заснула, а просто впала в забуття, бо наступної миті досить виразно почула розмову:

— Ну куди ти, дівко, прешся, Віра ж спить.

— А зовсім і не спить, он сидить, і очі розплющені.— В щілини між шафами мені видно чорне хитре Стальчине око.— І я по ділу. Ця тітка кричить, у Василька жар, стогне він.

— Ну й що? Це завжди так. Місцева анестезія закінчилась, стало боляче... Нехай Віра спить, я сам поговорю з тіткою. Я їй поясню. Треба ж Вірі відпочити.

Око між шафами зникло, і я бачу, як повз щілину промайнули два білих халати. Ех, Семене, Семене, побачив би ти, як вирости наші діти, якими вони стали турботливими і як вони мені тут допомагають! Ні, я не перебільшую. Допомагають. З місяць тому, коли почали бомбити і поранених можна було чекати кожну мить, а лікарів уже не вистачало, мені довелося перейти на казармене становище. Але ти ж уявляєш, як далеко від нашої квартири до Лікарняного містечка. Хіба могла я часто навідуватися до дітей? Думаю, ти мене не осудиш за те, що я замкнула нашу кімнату й перетягла дітей у госпіталь. Тут для нас відгородили куток: ліжко, тумбочка, шафа, столик. Чергування мої стали цілодобовими. Діти, звичайно, нудилися. Почали потроху нам допомагати. Із Домки — а він у нас тепер уже маленький чоловічина — вийшов, слово честі, непоганий санітар. А Сталька, хіба ж вона, з її непосидючістю, могла відстати од брата? Знайшла собі діло: розносить градусники, записує температуру, поправляє важким постелі. Коли б ти побачив, з яким поважним і заклопотаним виглядом вона виносить сечоприймач або судно! Взагалі вона в нас дуже гидується, але тут де що і береться... Марія Григорівна пошила Стальці з якогось старого шмаття білий халатик, хворі і поранені називають її «сестричка», і вона цим страшенно пишається.

Наша сувора Громова, яка заступила загиблого Кайранського, одного разу мене за них відчитала: «Ми самі можемо працювати цілу добу — це наш обов'язок, але хто вам дав право експлуатувати дітей?» А я думаю — ти б мене підтримав. Адже зараз і на заводах діти точать снаряди. Твій батько розповідав, що в цеху для них лавочки біля верстатів поставили — росту не вистачає... Ні, по-моєму, праця ніколи не

псувала людину. А як вони обое вигналися за цей місяць! Хороші діти у нас ростуть, Семене...

Ось і зараз я вийшла до Василька і бачу — обое стоять біля ліжка, і тут же його мати. Сперечаються. Вона кричить їм щось, мабуть, образливе.

— Тридцять сім і п'ять, — доповідає мені Домка, якось дуже терпляче слухаючи крик жінки. — Пульс — вісімдесят п'ять.

— От-от, сама там хропе, а дітки тут життям людським, як іграшкою, граються... А він, бідний, стогне, може, йому остання хвилинка прийшла... — зривистим голосом кричить Василькова мати. — Я на вас скаржитись буду, я листа на вас напишу.

— Кому? — глибокодумно запитує Домка.

Жінка змовкає, певне, вражена тією небувалою обставиною, що скаржитись дійсно нікому й нікуди.

— Біжи знайди тьотю Феню. Нехай приготує шприц.

— Вас зрозумів, — відповідає Домка, наслідуючи льотчика з якоїсь кінокартини, і, зробивши ліворуч кругом, іде виконувати розпорядження!

Хоч халат Дубинича йому майже якраз і зі спини він у ньому зовсім дорослий, по суті, він хлопчисько і недалеко втік од хлопців, з якими мав би вчитися в шостому класі. Міряю температуру, лічу пульс. Ні, все точно, Домку можна не перевіряти. Мати заспокоїлася, присіла на ліжко й, привалившись до бильця, зразу задрімала. Мені раптом теж захотілося спати.

— Залізо й те стомлюється, — каже Марія Григорівна і рішуче веде мене за руку через темні палати до нашого зашафного куточка.

Привела, посадила. Зняла з мене шапочку, розстебнула халат.

— Спить, треба буде — розбуджу.

Я глянула на годинника — він стояв.

— Скільки ж зараз може бути часу?

— А кому він потрібен тепер, час? — Марія Григорівна підбила подушку. — Нам з вами він тепер ні до чого. Будемо жити, як кроти: ціла доба — ніч, — і гадати, коли наші повернуться.

В рівному, завжди безбарвному. Її голосі прорвалася туга. Не озираючись, вона м'яко штовхнула мене до подушки, і я наче враз провалилася в темну теплу воду. Але снилося хороше — берег нашої Тьми, роз-

квітла черемшина. Ти, Семене, босий, у косоворотці, і нібито я теж боса. Біжимо по вологому заливному лужку, і прохолодна трава льоскає мене по голих ногах. Ти все хочеш мене наздогнати, а я не підпускаю, випручуюсь, сміюся, і мені напрочуд гарно. Ти все-таки наздогнав би мене, певно, і я хотіла цього ждала, але...

— ...Віро Миколаївно, Віро Миколаївно! — хтось розхитував мене за плече.— Прокиньтесь, голубонько, треба.

Ще не розплющивши очей, я по затишному запаху хліба, чистого одягу й ще чогось дуже домашнього догадуюсь, що поруч тьотя Феня. Але сон такий гарний, сонячний день, річка, лука, все ще живуть у мені, й не хочеться розлучатися з цим.

— Прокиньтесь, без вас не розкумекаєш, біда...

Біда! Це слово останнім часом ми чуємо надто часто. Воно ніби ширяє в повітрі... Біда! Я одразу скидаю ноги з ліжка.

— Що, що там? Щось із тим, з Васильком?

— Ні, Василько спить, мати біля нього... Прийшов якийсь бородатий. Начальника госпіталю вимагає, зі мною і говорити не захотів. Погрожує.

— Німець?

— Ні, ніби наш.

— А хто?

— Не каже. Вертлявий, наче з циган, давай йому начальника — і край.— Тьотя Феня озирнулась на завіску, що відгороджувала вхід, і зашепотіла:— Кишені в нього відстовбурчені. Він усе за них хапається. Аж моторошно, хоча чого вже нам боятися — голому розбій не страшний.

Я взулась, одягла халат. Гарний сон ще жив у мені. Перед очима спливало твоє, Семене, широке, кругле обличчя, розпашіле від бігу, твої маленькі, хитро примружені оченята, твої губи, в куточках яких завжди, навіть коли ти сердишся, живуть смішинки. Ти був ще зі мною, і, мабуть, тому я спокійно пішла на зустріч із незнайомцем із відстовбурченими кишнями, хоч доброго, звичайно, в нашому становищі ждати нічого і ні звідки.

Вхідні двері губилися в темряві, і коли немовби з неї виступила невисока постать, мені здалось, нібито вона виникла з-під землі. Чітко виднілися тільки бинти

на голові цього чоловіка та дивно поблискували білками, наче випромінювали світло, його очі.

— Феню, принесіть лампу,— розпорядилась я.

— Не треба, навіщо освітлювати мою занедбану зовнішність?

— Ви хто?

— Коли я скажу, що ведмідь, ви однаково не повірите.

— А ти не козирись, не козирись,— заторохтіла тьоття Феня, розсипаючи слова, як горошок.— Просив начальника — ось тобі начальник, кажи що і йди собі з богом.

Старенька підняла свічку. Із темряви проступило смагляве обличчя, на три чверті заросле молодою борідкою, густою і чорною.

— Ви, тітонько, шаривари не затівайте. По особистому питанню ми вам слово дамо в кінці.— І з силою, яку в цьому невисокому чоловікові важко було навіть передбачити, незнайомець підняв тьоттю Феню попід лікті і відставив убік. Від нього віяло чимось тривожним і насторожуючим.

— Поранені? Змінити пов'язку?

— Встигнеться. — Він стишив голос: — Я не про себе.— Подивився на тьоттю Феню, театралью здивувався: — Як, тітонько, ви ще тут? Ну, погуляйте по повітрю, полічіть зіроньки, нам з начальником тет-натет погомоніти треба.

У мене радісно сколихнулося серце. Напевно, він з-за річки, від наших.

— Тьоттю Феню, провідайте оперованого.

Все — і це нічне вторгнення, і дивна, звихнута якась мова незнайомця, і навіть його обличчя з плюшевою борідкою — усе насторожувало. Та стара казала правду — голому нічого боятися розбою. Що може бути гіршого за те, що з нами уже трапилось цього фатального шістнадцятого жовтня?

Я поставила перед незнайомцем табуретку:

— Сідайте.

— Комфорт для наступного разу. Це, так би мовити, приватний візит. — Він перейшов на шепіт: — Лікарю, слухайте сюди. В одному місці лежить один чоловік. Йому терміново потрібна медична допомога.

Я розсердилась: «в одному місці», «один чоловік»— що за ікси та ігреки?

— Ви прийшли в радянський госпіталь і розмовляєте з радянським лікарем.

— У місті, яке, між іншим, тимчасово захоплене німецько-фашистськими окупантами, — глузливо уточнив власник плюшевої борідки й повів далі своїм противним, розпутним тоном: — На мене ваш лікувальний заклад справив винятково гарне враження, і я, мабуть, привезу сюди мого улюбленого дядечка, Віро Миколаївно.

— Ви мене знаєте?

— У нас спільні знайомі.— І враз серйозно:—Прошу приготувати за годину ліжечко. І тихо, не треба сенсацій. Вони не для цього сезону.

Він безшумно зник, немов розчинився в п'єтмі: ні двері не стукнули, ні східці не скрикнули. Наказала Фені приготувати ліжко.

— Мабуть, з циркачів, — сипонула горошок слів тьотя Феня.— Ач — «шаривари». Це у них мова така особлива. А ручиська залізні. Підняв — і теліпай ногами, як лялька. Ви його остерігайтесь. У мого брата двоє з циркових квартирувались — усім угодникам поклони бив, щоб тільки швидше виїхали...— І раптом Феня, жалібно дивлячись на мене, зітхнула.— Ех, Віро Миколаївно, Віро Миколаївно, скільки на вас лиха одразу звалилося...

— Хіба тільки на мене? А інші? А ви...

— Я що, мене, голубко моя, життя попотовкло-попом'яло, а вам же з незвички як воно?

— Мені «з незвички»? Ех, тьотю Феню, тьотю Феню, добра ви душа!.. Вас товкло і м'яло, а мене?.. А проте треба ж таки заснути. Я мушу виспатися. Адже тепер кожної хвилини може початися те страшне, чого я боюся уві сні і наяву...

Не хотілося будити дітей. Не роздягаючись, я при-мостилася на короткому клейончатому диванчику у відсіку, обладнаному під приймальну палату. Заплющила щільніше очі, мріючи знову побачити тебе уві сні. Але ти не повернувся, і сон не прийшов. Старенька, сама того не відаючи, кинула пучку солі на рану, яка давно вже почала зарубцьовуватися, але, чесно кажучи, не зажила, а можливо, й ніколи не заживе.

Ех, Семене, як же мені тебе не вистачає! Як потрібен мені ти, ти весь, твій розум, твоя твердість, твоє знання людей, увесь ти, міцний, мускулястий, сповнений веселої, доброзичливої енергії!.. Мені нелегко живеться. Кажучи чесно, в клопоті й роботі я іноді днями не згадую тебе. А от зараз чомусь раптом згадався і не йде з голови останній вечір, який ми провели разом.

Пам'ятаєш, як це було? Вони приїхали за тобою, а ти несподівано затримався на зборах на «Більшовицці». Не заставши, вони вибачились і щось там мимрило, що зайшли на хвилиночку, порадитися з тобою щодо організації якихось там політгуртків, чи що. Час був такий, що я одразу все зрозуміла, і мені коштувало великих зусиль удати, що я повірила в цю явну, як кажуть вуркагани, «туфту». Але мені вдалося, і я простежила із-за штори, як їхня машина відійшла од під'їзду і зникла за рогом. Семене, ти ж бо зовсім не підготував мене до цього, усе звалилося мені на голову, як крижина, що зірвалася з даху у відлигу. Коли тієї пори зникав хтось із наших друзів по комсомолу, що виріс до відповідального працівника, і я, мало не плачучи, казала тобі, що не можу повірити, що той чи той винен, ти, правда, одвернувшись або дивлячись собі під ноги, вичавлював: «Біс його знає, всяке трапляється. За Васьюкою я нічого не знаю. Але ж он на процесах що відкривається!» Або грубо обривав мене: «Ну, чого ти чіпляєшся? Даремно не візьмуть, а візьмуть не винного — випустять. Нічого психувати...» Ти до останнього дня вірив чи прикидався, що віриш у те, ніби все йде правильно, що навколо вороги і їх треба викорінювати швидко і нещадно. А втім, уві сні ти іноді вигукував знайомі імена, і я не могла зрозуміти — з гнівом чи з болем.

І ось черга дійшла до тебе. Я це одразу зрозуміла. Та і ти, як мені здається, не дуже здивувався, коли по сусідському телефону я відшукала тебе на «Більшовицці» і почала просити, щоб ти повернувся додому через запасний хід. Ти так і зробив.

Як вкарбувався у пам'ять цей вечір! Ти намагався показати, що спокійний. Пробивав навіть жартувати. Пам'ятаєш? «Іхати так іхати, — сказав папуга, коли кішка тягла його за хвіст». Жахливий жарт!.. Але тобі не вдалося приховати, що ти розгублений і приголом-

шений. Я виявилася навіть діловитішою. У мене був уже план.

— Вчорашню зарплату я не чіпала,— сказала я. — Є ще те, що ми відклали на путівки. Забирай всі гроші і їдь. Їдь у Москву, там розберуться.

І пам'ятаєш, Семене, що ти мені відповів:

— Комуніст не може тікати від радянських органів, навіть якщо вони в дану хвилину по відношенню до нього припускаються помилки. Перед партією я чистий. Не винному у нас нічого боятися.

Ти наказав мені опустити штори і спокійно, немовби збираючись у відрядження, почав вкладати у портфель білизну, речі туалету, зубний порошок, пачки «Біломо-ру». А я? Я не мала сили допомогти. Дивилась і навіть не плакала. Зібравши портфель, ти сказав: «Давай присядемо». Сіли. Ти закурив був цигарку, але, зразу ж зім'явши, відкинув її. Пішов у дитячу. Постояв над Стальчиним ліжечком, усміхнувся: «От кучерявенька: викапана ти. Мамина доця!» А над Домчиним ліжком: «А ось цей уже мій. Ти диви, який підосичничок!» І тут зітхнув. Це запам'яталося тому, що зітхати — не в твоєму характері... «А славний у нас хлопчина росте!» І трохи згодом: «Ти їм, мабуть, скажи, що батько, мовляв, у термінове відрядження на Далекий Схід поїхав. А втім...»— і махнув рукою.

Потім підійшов до мене, взяв за руки і, дивлячись у вічі, ніби гіпнотизуючи, промовив:

— Віро, я більшовик-ленінець. Я ніколи і ні в чому не завинив перед партією. Що б там тобі не казали, це так.— Помовчав.— І батькові це передай...— Зітхнув.— Бідний старичок, робітничка кісточка, ото переживати буде.— Потім уперто, сердито струснув головою.— Розберуться... Рано чи пізно в усьому розберуться... Інакше не може бути.— І мені здалося, що ти всміхнувся. Так, так, усміхнувся, а може, ця усмішка, що завжди жила у тебе на губах, сама, непрохана, вилізла на світ божий.

Я тоді злякалася цієї усмішки. Злякалася і знову почала умовляти тебе дістатися до першої від міста станції, сісти в поїзд, поїхати в Москву. Зробив же так Токарев, якого хтось попередив, що виписано ордер на його арешт. Дістався до столиці, кинувся в свій нар-

комат, і нарком відправив його в Ташкент, у тривале відрядження.

— Зроби так. Зроби. Ну, заради мене, заради дітей. Ти навіть розсердився.

— Секретар міськкому тікає від радянських органів... Та як я тоді комуністам у вічі дивитимуся?— Ніби відрубав:— Ні.— І раптом вирішив:— Віро, я сам піду туди. Так буде правильно. Коли людина прийшла сама, це найкращий доказ її невинності... Ну, а в разі... Тоді пишуть просто Йосифу Віссаріоновичу. Одвезіть у Москву і здайте в експедицію в Кремлі.— І підвівся.— Ну, я пішов.

До мене навіть не зразу дійшло, що це означає: «Я пішов», а коли дійшло, портфель випав з рук і пачки з «Біломором» розсипалися по підлозі. Навмисно сердито ти сказав: «Ну от, допомогла, чим могла»,— і з якоюсь повільною, перебільшеною старанністю почав їх збирати. Зібрав, поклав портфель на крісло, пригорнув мене до себе. Обнявшись, зайшли ми ще в дитячу, постояли над сонним Домкою. Ти сказав: «У нашу нікітінську породу. І волоссям, і характером рудий. Мій слід на землі». Я притислась, ніби хотіла злитися з тобою, розчинитися в тобі, але тебе, такого завжди чуйного і уважного до моєї ласки, зі мною вже не було. Ти м'яко розчепив мої руки.

— Віро, пам'ятай, що я кажу: правда переможе. Вона все переможе.— І потім— я це особливо добре пам'ятаю— додав:— Ти у мене хороший хлопець, Вірко. З хорошого тіста. Жди.— Це були останні твої слова, з якими ти зник за дверима.

Я кинулася до вікна, але розгледіти тебе не змогла— в дворі було темно. Ти й запам'ятався таким, яким був у дверях,— твердий, вірчий. Таким ти уявляешся мені й зараз, у цьому задушливому підвалі, на фоні литих бетонних склепінь, на яких, ніби листя стародавнього папоротника на кам'яному вугіллі, відбилися шерехаті дошки опалубки.

Ти бачиш, Семене, я пам'ятаю твій наказ і, всупереч усьому страшному, що скоїлося і що зараз коїться в місті, сподіваюся і жду. А як мені було нелегко, рідний. Я ж бо й не знаю навіть, чи дійшов ти тоді сам, чи тебе взяли по дорозі. Тієї ночі я, звичайно, не спала, а вдосвіта збудила дітей, сказала про несподіваний

твій від'їзд на Далекий Схід і повела до діда, у вашу нікітінську хату. Петра Павловича я підняла з постелі. Він сидів на ганку, босий, в спідній розстебнутій сорочці, з рідким, рудуватим, скуйовдженим волоссям, з пом'ятим зі сну обличчям. Слухаючи мене, він стругав якусь тріску, немовби весь поринувши у це діло, і це мене дратувало. Адже я говорила йому про сина, про наше страшне сімейне лихо. А він мовчав. На його округлому, повному обличчі нічого не відбивалося, окрім хіба що зосередженості на нікчемному обстругуванні якоїсь нікому не потрібної тріски.

— Це справи партійні, Віро,— сказав він нарешті, піднімаючи її і струшуючи з колін кучеряву стружку.— Комуністи в них і без нас з тобою розберуться.— Помовчав, подивився кудись угору, на прикріплену до берези шпаківню, де назустріч шпакові-батьку, який повернувся, жадібно гомоніли в хатині його нащадки.— Скільки ворогів сидить, може, хто навмисне Семенка оббрехав. Ворог — він на все йде.— Він обережно загладив обстругану трісочку своїми короткими, порослими рудуватим пухом пальцями. Тільки тепер це була вже не тріска, а маленька дерев'яна ложечка для солі або гірчиці. І раптом він люто зламав цю ложечку. Помовчав, важко дихаючи.— Розберуться. Не такі клубки розплутували. А що внуків до нас привела, правильно. Нехай тут перебувають. Нічого їм у тебе там... Тетяна їх догляне, вона вільна: в школі канікули.

Десь неподалік, зовсім поруч, у ранковому ніжному повітрі захрипів слабенький гудочок. Старий стрепенувся, пожвавішав, ніби аж зрадив.

— Кличе. Пора. Зайди до хати, Тетяна тебе чаєм пригостить. Йй потихеньку про Семенка скажеш, а дітям поки що — нічирк. Поїхав, мовляв, батько на Далекий Схід по партійній мобілізації, чуєш, Віро?.. Ні, не може бути, щоб він у чомусь завинив. Повернеться.

Квапливо, діловито старий почав підніматися на ганок. Завод поруч. Між першим і другим гудком півгодини. Я заступила йому дорогу.

— А Семен? Треба ж щось робити? Він казав — листа товаришу Сталіну відвезти в Москву, здати в Кремль.

Старий зупинився в дверях.

— Що ж, у Йосифа Віссаріоновича інших справ, окрім нашої біди, нема?— І буркотливо, як це частенько бувало:— Що ж, у Верхньоволзьку і правда перевелася? Знайдемо, знайдемо правду... Звели наклеп, обмовили його вороги за те, що серцем чистий, партії відданий. Ясніше ясного.

Важко ступаючи босими ногами, він зник у сінях. Я все ще стояла біля ганку, коли він вийшов, уже в спецовці, насунувши на очі свою кепочку з гудзиком, і мене вразило, як він враз постарів, як зблідли в нього щоки й погасли очі.

— В лікарню свою прийдеш — зразу ж у партком. І повідом. Чуєш? — сказав він голосом, якому марно намагався надати бадьорості.— Щоб від тебе, від самої дізналися, розумієш? Винний чи не винний — не обговорюй, взяли — і все. Партійна організація повинна першою про все дізнаватися. Ну, бувай.— І пішов, якимось розслаблено тягнучи ноги.

А діти, нічого не знаючи, галасували з Тетяною в хаті. Ти ж знаєш, як вони люблять свою молоду веселу тітку. І цей гамір, сміх і навіть те, як охоче вони погодилися пожити в діда, не поліпшили мого настрою. Признаюсь, Семене, після цієї розмови незлюбила я твого батечка. Все начебто в нього правильно, і витримку зберіг, і поради дав, і дітей узяв, але все це не те, не те. Не цього я від нього ждала. Ось Тетяна — інша річ. Посадила дітей снідати, вибігла до мене:

— Що там у вас, чого так зарані? Що з батьком? Збирається на завод, а сльози течуть. Запитала, в чім річ,— вилаяв, як тільки міг. Вірочко, що?

Повела мене до себе, в мезонінчик, і наплакалися ми з нею досхочу. І від цього мені наче полегшало, і нерви трохи заспокоїлись. А як вони мені потрібні були цього дня, мої нерви.

Важка розмова в парткомі. Оці запитливі погляди людей, моїх товаришів, у яких співчуття змішувалося з настороженістю, оця невидима, але досить відчутна плівка, що ніби одразу відокремила мене від усього того, в чому я продовжувала жити. Я — та і не та, колишня і якась уже інша. Навіть коли головний хірург Валентина Леопольдівна Громова, у якої ми з Дубиничем колись стажувалися, висока, костиста літня жінка з сизими пальцями, з'їденими дезинфекціями, де-

монстративно потиснула мені руку, з викликом дивлячись на всіх, і на всю ординаторську виголосила: «Ви, Віро, чудовий хірург і прекрасна людина, і такою ви для мене й залишитесь»,— навіть це різонуло мене, бо неупереч словам, підтверджувало, що і в її очах я вже не та.

Ти зник для нас. Зник, ніби вмер, з тією тільки різницею, що близькі знають, де могила померлого, можуть прийти поплакати, згадати. Ми ж нічого не знали, а потім Тетяна потихеньку передала мені конверт, надписаний незнайомим почерком, у який чиясь добра рука вклала листа на обгортці тютюнового пакета, той самий, що ти кинув із поїзда.

Звістка, що тобі якось з кимось вдалося надіслати листа товаришеві Сталіну, вселила нові надії. Та чи дійшов він? Можливо, так само десь затримався, як і ті, що послалала я. Але надія не згасла. Скільки він одержує таких листів? При його заклопотаності чи скоро черга дійде до наших? Надія живе. І знаєш, Семене, про що я зараз подумала: ось тебе реабілітують, ти повернешся в рідні місця, відшукаєш десь в евакуації батька, Тетяну, і вони тобі раптом скажуть: «А Віра з дітьми залишилась у німців». Уявляю, як це тебе приголомшить. Але ти ж не повіриш, що я залишилась навмисне? Правда ж, ні? Я ж не вірю, що ти винен...

Пам'ятаєш, якось ми з тобою їздили до Домки в піонерський табір. Пішли збирати лохину, забралися в болото, і нас накрив туман. Ми заблудилися і блукали до пізньої ночі. Знесилена, я висіла в тебе на руці, ледве переставляючи ноги. Мені все здавалося, що ми просто кружляємо лісом. Але ти авторитетно казав: «Нічого подібного»,— і запевняв, нібито в усій цій вогкій, білястій, просякнутій вологою імлі бачиш на небі якусь зорю. Ти йшов на неї, на цю зорю, і вів мене. Ми вибралися на дорогу, і табір виявився зовсім недалеко. Тоді я цю зорю так і не розгледіла. А тепер бачу її в темряві.

Навколо багато людей. У мене є друзі. Але ближчого за тебе нікого нема. І ось стало звичкою в думках бесідувати з тобою. Випаде вільна хвилина— і я неначе пишу тобі листа, розповідаю про все, що мене захоплює, радує, гнітить, шукаю твого співчуття, поради.

Не думай, рідний, я не забуваю, що з тобою і де ти. Ти завжди зі мною, весь час у мені. І ось зараз, коли мені, певно, навіть важче, ніж тобі, — мені потрібні твій досвід, твоя мужність, твоя допомога. Писати в думці тобі кожного дня листи я привчилася давно. Тепер я буду звертатися до тебе за підтримкою і порадою.

Ех, коли б ти знав, як мені важко і як мені тебе не вистачає ось тут, у нас, у наших підземних норах, у місті, яким — подумати тільки! — ходять фашисти. Від самої думки про це можна збожеволіти. Але мені не можна й цього. Я не маю на це права. У мене на руках стільки хворих і поранених.

5

Ні, більше не засну. Ну, а коли вже не спати, то краще щось робити. Мешканці наших підземель, хоч як це дивно, після всіх переживань сплять. Навіть Василько перестав стогнати, а мати його так і заснула, сидючи на підлозі й поклавши голову на його ліжко.

Замість трьох медичних постів, які у нас були позавчора, зараз один. На чергуванні Марія Григорівна. Вона сидить біля розжареної залізної грубки і скручує старі бинти, які вдень встигла-таки випрати, прокип'ятити і висушити. Її похмуре обличчя різко освітлене розжареною грубкою. Воно здається навіть не блідим, а зеленкуватим. Такі обличчя у текстильниць, які довго попрацювали у відбільному цеху, рум'янець на них проступає хіба що в свято після одної-двох чарчин. І справді, наша Марія Григорівна Фельд'егерева пропрацювала у вибільній «Більшовички» від самої революції. Позаторік фабричний трикутник урочисто провів її на пенсію. Та, хоч у квартирі Фельд'егеревих і повно онуків, вдома вона не всиділа. Відразу ж після оголошення війни пішла на курси сестер Червоного Хреста, закінчила їх саме, коли почали бомбити місто і ми стали формувати свою лікарню для жертв повітряних нальотів.

Дубинич не хотів брати її, по-перше, через вік, і по-друге, тому, що щиро вважав, ніби зовнішність жіночого медперсоналу повинна радувати око хворих і що це теж неабиякий лікувальний фактор. Зовнішність

Марії Григорівни око явно не радує. Проте ця літня, непоказна жінка добилася, щоб її тимчасово зарахували на місце сестри-хазяйки. Задовго до кінця іспитового терміну вона стала хазяйкою не за посадою, а по суті, хазяйкою дбайливою, прискіпливою, такою, що все знала і все вміла, вона була грозою нечупар, цокотух і, як у нас кажуть, пустобрехів.

Признаюсь, і я попервах побоювалася її глухого голосу, вимогливих очей, завжди підібганих губів. А ось зараз бачу над купою бинтів її грубуватий, відсвічений ніжним вогнем профіль, і від того, що вона поруч, мені стає якось спокійніше, хоча нашими вулицями ходять гітлерівці.

Підсідаю до її столика.

— Ну як?

— Тихо. Як зміну від Феодосії прийняла, ніхто ні разу й не крикнув. Васятко он, і той спить... Ви вже, Віро Миколаївно, на матір його, на Зінку оту, не гнівайтеся. Зовсім ошаліла молодиця з горя. Без чоловіка вона, тільки й світла у вікні — хлопчина.— Зітхнула, помовчала.— Що, сон не йде? Ну, тоді скручайте бинти, чого без діла сидіти.

Беру бинт. Розправляю. Починаю скочувати.

— Вам тьотя Феня казала: тут якийсь зарослий приходив... Як ви думаєте, про кого він турбується?

— Привезе — дізнаємося, чого дурно голову сушити. Скручайте, скручайте бинти, це все одно що насіння лузати...

І справді, одноманітна робота заспокоїла. Навіть найстрашніша думка, що, як азотна кислота, роз'їдає мені душу, думка про те, що я дружина людини, засудженої за такими статтями, разом з дітьми опинилася у німців, навіть ця думка тьмяніє і притуплюється.

— Підрахувала я тут харчі наші. Малувато. На теперішній склад найбільше тижнів на три буде,— міркує вголос Марія Григорівна. А руки працюють, працюють. Працюють, як розумні, вправні механізми, що діють самі по собі.— Що будемо робити?.. До гітлерівців за харчами не поткнешся? Ні. Отже, самим добувати... Де? Якби знаття, коли там наші зберуться з силами й дадуть їм по шиї. І чи дадуть, перш ніж нас голодуха за горло схопить... Адже далеко не пішли. На Волзі вперлися. Чуєте їхню розмову?

Дійсно, з-за річки глухо долинала віддалена канонада. Марія Григорівна не втішає, ні. Просто міркує вголос. І які ж мені дорогі оцей її спокій, її сповнене віри «дадуть по шиї». У цьому вона не сумнівається. І в тому, що скоро дадуть, не сумнівається також. Навіть он продукти хоче розрахувати... Але, справді, як же бути з продуктами, медикаментами, інструментами? Хто нам буде постачати? Каюсь, у гарячці страшних цих подій я навіть і не подумала про це. А ця жінка, виявляється, уже й подбала.

— Ну, з білизнаю ми поки що обійдемося, — веде далі Марія Григорівна. — Тут ми з Федосією увечері в руїнах до кастелянтської хід знайшли. Ціла білизна, хоч водою і пліснявою взялася. Подивилися — зійде, якщо провітрити й висушити. Ось тільки багато вішати одразу не можна. Якраз для німця буде принада. Він, кажуть, до барахла ух і жаднючий. Доведеться по трошку. Але з білизнаю не турбуйтеся, з білизнаю обійдемося, а ось харчі...

Скрутила бинт, відклала в акуратну гірку. Взятися за інший. За цією нескладною роботою я забула навіть і про німців, і про незваного гостя з плюшевою борідкою. Скручуємо бинти і обговорюємо справи, наче на ранковій лікарській літучці. Адже в мене не менше проблем: на шістдесят поранених один лікар, дві сестри, з яких одна хазяйка, а друга всього-на-всього хірургічна няня... Замість трьох — єдиний санітарний пост.

— Це теж велике питання, — погоджується Марія Григорівна. — Проте це діло терпиме. Я, може, ви чули, вдовою за вдівця пішла. У нього трое малюків, у мене одна дівчинка. Четверо. Двох разом народили — шестеро... Сім'я. Сам працював, і я працювала. У нас так було заведено — старші менших доглядали, прати, варити, штопати мені допомагали. І от усіх підняла. Зараз двоє в піхоті, один льотчик, а дочка санінструктор у санбаті, всі воюють, а молодші з дідом в евакуації. За людей, Віро Миколаївно, не бійтеся, у великій сім'ї один одному допомагає. Ходячі он і зараз вугілля носять, грубки топлять, столярують, жінки, які міцніші, посуд миють, куховарять. У нас основне питання яке? Автоклав, — у мисках хіба багато накип'ятиш?.. Усе думаю: тут же, під руїнами, десь чотири

лежать. Красені. Невже жоден не вцілів? От усе мрію: відкопати б та до наших печей припасувати.

Вона скручує свій бинт, а я свій. Продукти, штани, автоклав... Невже вона уже звиклася з тим, що місто окуповане?

— Ось ви недавно в палаті сказали: «Німці—люди». Ви в це вірите?

— Не звірі ж. Були ж недавно, нікому нічого не відгризли... Я так прикинула: який смисл їм нас кривдити—хворі, каліки, нащо їх убивати? Самі помрем. А проте,— вона притишує голос і разом з бинтами нахилється до мене,— а проте командирів і політсклад треба нам обстригти. А форму їхню, ви вже вибачте, Віро Миколаївно, без вашого дозволу, коли ви Васятка оперували, ми тут спалили.

— Як спалили?— мало не схоплююсь я.

— В печах,— спокійно відповідає Марія Григорівна.— А що, коли німець догадається, що в нас тут половина солдати, та ще ком- і політсклад... Іншу розмову з нами поведе. Отут уже, певне, нам не поздоровиться.

— А як же ми їх одягнемо, коли видужають?

— Тут, як Федосія наша каже, бог дасть день, бог дасть і хліб... Щось придумаємо... Люди допоможуть.

— Які люди?

— Як це які? Наші ж, радянські.

Усе це говориться так продумано, і в мене з'являється надія, що, дійсно, все можна подолати.

— Ви просто золото, Маріє Григорівно.

— Самоварне,— поправляє вона і, відклавши скручений бинт, потягується так, що аж суглоби тріщать.

— Ви усе знаєте, усе вмієте.

— Вам би, Віро Миколаївно, моє життя прожити, з шістьма дітьми та з чоловіком, якого в получку від пивної хоч паровозом відтягуй, тоді навчились би сметану з каменя вичавлювати. Федосія он каже: «Навчить біда ворожити, як нема що в рот вложити». Виворожимо щось і ми. Прилягли б ви трошки. Після бинтів, либонь, і на сон хилить.

Я йду в свій куток, але лягти не вдається. Біля входу метушня, обережні кроки, приглушені голоси. Яюсь уже механічно поспішаю назустріч цьому шуму. Марія

Григорівна випередила мене й, опинившись першою біля входу, піднімає ацетиленову лампу.

— Тихше ви! Сплять же люди.

6

Першим у прорізі дверей з'являється наш знайомий з плюшевою борідкою. Разом з високою, дебелою тіткою, запнутою темною хусткою, він тягне носилки. Хто на них — не видно. Він закритий з головою строкатою стьобаною ковдрою, які майстерно шили з барвистих клаптиків старі текстильниці. Із-під ковдри видно ноги в розтоптаних валянках з товстими підошвами. Все — і носилки, і люди — геть обліплене снігом.

— Антифашистська погодка, — промовляє плюшева борода й, зірвавши з голови шапку, починає обережно збивати сніг із строкатої ковдри. — Ну, начальнички, ліжко готове? Командуйте, куди нести.

Жінка в хустці боязко вдивляється в п'ятьму палат, і тоді я помічаю, який дивний на ній одяг — усе їй замале, вузьке, коротке. Руки стирчать мало не по лікті, спідниця не закриває коліна й така вузька, що ось-ось лусне по швах. А на великих ногах — хромові командирські чобітки. Прошу мені посвітити, трошки підіймаю ковдру. На носилках — літній чоловік з виснаженим обличчям, що теж нібито виріс з усього свого одягу. Він такий високий, що на носилках не вмістився. Ноги звисають з полотнища. Зовсім нерухомий, наче мертвий, але очі розплющені і дивляться з глибини темних западин змучено, страдницьки. Присівши біля нього навпочіпки, запитую:

— Ви мене чуєте?

Він заплющує очі, і я розумію: чує.

— Що з вами? Що ви почуваєте?

Мовчить, лиш крива усмішка торкається куточка його великого рота. Я легко розшифрую: невже, мовляв, самі не бачите?

— Що з ним трапилось? Хто він? Звідки?

— Виходить, порядчок колишній? — глумливо відповідає плюшева борода. — Анкетка? Вік? Стать? Національність? Чи перебував в інших партіях? Чи нема родичів за кордоном?

— Він тяжко контужений, — відповідає жінка тоненьким дитячим голоском, таким несподіваним для її масивної постаті.

Тепер вона скинула хустку на плечі і виявилась молододу рудою дівчиною з рожевим, як у всіх рудих, обличчям, густо побризканим на лобі і перепісці великим ластовинням.

— Старший санінструктор Антоніна Садикова, — відрекомендовується вона мені і навіть пристукує підборами своїх хромових чобітків.

— Антон, — з усмішкою поправляє плюшева борідка. — Цар-дівка, дайте їй точку опори — і вона однією рукою вижме увесь ваш лікувальний заклад. — І раптом, зупинившись, теж виструнчується. — Винуватий. — Це вже явно у відповідь на погляд, кинутий в його бік з носилок.

Дійсно, у літнього чоловіка з вимученим, довгоносим обличчям, обкиданим неохайною платиновою щетиною, є щось значне, що викликає мимовільну повагу. Великий рот напіввідкритий. Потріскані великі губи запеклися. Сірі, широко посаджені очі гарячково блищать. Без термометра ясно — жар. Він облизує вкриті смагою губи, видушує криву, змучену посмішку й щось гуркоче таким глибоким басом, ніби звуки вилітають з дна глека.

Але слів не можна розібрати.

— Що ви кажете? Де болить?

Нахилиюсь, майже притуляю вухо до його губ. І розбираю:

— Діагноз Антона правильний — контузія, загострена грипом. Лежу ось. — І всміхається змучено й аж наче винувато.

Ліжко ми поставили у першому відсіку, недалеко від мого «зашафника». Коли перекладаємо новачка з носилок, переконуюсь, що плюшева борода казала правду: дівчина, яку вони називають чоловічим іменем, вражає усіх силою. Вона без напруги й дуже вправно підхоплює хворого, піднімає на руки, тримає, поки Марія Григорівна відкидає ковдру, а потім обережно, теж без особливої напруги, опускає на простирадла.

— Ух ти! — захоплено вигукує Домка, який, звичайно, вже крутиться тут у своєму халаті, намагаючись чимось допомогти.

— От тобі й «ух ти», товаришу лікар,— підморгує йому плюшева борода, від якої дуже смердить горілкую. — Вона «унтерман», не розумієш? У цирк ходив коли-небудь? Так от, вона в цирку трьох чоловіків під куполом на перші носила.

— Ви з цирку?— Домка з жадібним інтересом дивиться на руду цар-дівця.

— Ага,— з дитячою простодушністю, дитячим голоском підтверджує вона.

— А ви теж циркач?— звертається Домка до плюшевої бороди.

— Не циркач, а цирковий, товаришу лікар. «Один — Мудрик — один». Ор-р-ригінальний номер... Жонглер з гранатами.— Я жахаюсь, коли в нього в руках невідомо звідки з'являється чотири металеві пляшки захисного кольору і він починає перекидати їх з руки в руку. Всі чотири. Літаючи, вони встигають по кілька разів перевернутися і падають йому в руки. Його чорні очі при цьому дивляться мені просто в обличчя переможно і зухвало. Мовляв, бачила?

— Це справжні гранати?— пошепки запитує Домка, захоплено стежачи за складними поворотами зелених пляшок, що літають і перекидаються в повітрі.

— Давай, лікарю, з десяток фріців. Став за тридцять кроків. Спробуємо... Один — Мудрик — один!.. Смертельний атракціон. Спитайте Антона — вона тирсуюхала, знається на цирковій роботі.

І в цю мить я з жахом починаю розуміти, що він не бреше, цей спритний чоловік, який не зводить з мене своїх зухвалих очей, що в руках у нього справжні гранати і кожна з них таїть у собі смерть.

— Перестаньте, зараз же!— злякано кричу йому.

Він усміхається. Гранати підлітають у шаленому темпі. Та він, напевно, зовсім п'яний. Мені раптом ввижається: промах, одна з цих пляшок падає на асфальтову підлогу, вибухає, і все злітає в повітря — Домка, Сталька, цей контужений, цар-дівця, я... Уже майже не тямлячи, що роблю, кидаюсь до цього Мудрика.

— Не смійте! Геть звідси!

Він зухвало дивиться на мене — очі в очі, зіниці в зіниці, а гранати літають, крутяться.

— Не тужтеся, лікарю, пупок розв'яжеться.

Не знаю, що зі мною сталося, Семене, я, як ти пам'я-

таеш, і на дітей ніколи руку не піднімала. А тут розмахнулася і дала цьому типу ляпаса, та такого, що наче долоню обпекла. Гранати одразу, ніби зачаровані, опинились у нього в руках. Якусь мить він стояв ошелешений, потім, тихо ступаючи, погрозово рушив на мене. Але я не відступила, я навіть не опустила очей, і він зупинився, позадкував, цей Мудрик. І раптом якось, немов блазень, випалив:

— «Ха-ха-ха!» — добродушно вигукнув старий граф, думаючи якраз навпаки.— Рвучко насунув свою смушкову шапку.— Ну, лікарю, вважайте, що ваш ангел-хранитель — стахановець, а в чортів сьогодні вихідний.— Він перебільшено театральню розкланявся.— Загальний комплімент.— І, немовби сходячи з арени, легким кроком попрямував до виходу.

— Вовчику!— Антоніна рвонулася була за ним, але в цю хвилину контужений, знепритомнівши, застогнав, заскреготав зубами, і вона кинулась до його ліжка.

— Як ви могли, як ви посміли!— шепотіли пухкі, пістряві від ластовиння губи цар-дівичі. В очах, між довгих мідних вій, стояли сльози. Вони дивилися на мене з ненавистю, ці зелені, русалчині очі. Рука моя усе ще відчувала опік ляпаса. Мені стало не по собі.

Я вже розкаялася. Він же нічого поганого, власне, не зробив... Домка у своєму лікарському халаті і Сталька, яка вилізла з ліжка в самій сорочині, із страхом дивилися на мене. А коли б хоч одна з гранат ударилася об асфальтову підлогу? Коли б вони вибухнули в повітрі, на що могли б обернутися оці пустощі? Чимось моторошним віяло від удаваних веселощів цього Мудрика... Ох, як кепсько усе вийшло! Он і Марія Григорівна, і навіть мій давній друг тьотя Феня з осудом дивляться на мене. Так тобі й треба, Вірко! Робимо контуженому обезболювальну ін'єкцію. Він заспокоюється, втихає. Антоніна сама зголошується побути на посту до ранку. Я погоджуюся. Треба ж дати виспатися тьоті Фені і Марії Григорівні. Столик чергового переносимо до ліжка нового хворого. Він спить. Я теж прилягла. Та сон не йде, в щілини між шафами мені видно освітлене пригашеним світильником обличчя нової чергової, її густе, пишне волосся. З обличчя ще не зійшов вираз дитячого здивування і образи.

Хто ж така ця дівчина, що погодилась залишитися у нас медсестрою? Вона дуже вправно допомагала мені оглядати нового хворого, вміло, без будь-яких вказівок зробила йому ін'єкцію. Вона надзвичайно простодушна. Я вже знаю, що вона дочка циркового артиста і сама циркачка, але до того, як потрапити на арену, мріяла, виявляється, вступити до медичного інституту і, за її висловом, «зазнала фіски», що, здається, означає на її мові фіаско. На початку війни закінчила курси медичних сестер, «тепер переходжу у ваше розпорядження». Але про військову службу, навіть про те, кого вони до нас принесли, уперто не каже: контужений — та й годі. Але я зрозуміла, що це якийсь великий військовий. Як його звати, яке має звання, як опинився на окупованій території — про це ні слова. Не відповідає на запитання, нібито не чує їх.

Бачу в освітлену щілину: вона встала, нахилилася, певне, поправляє на хворому ковдру. Зникла з очей. Франтуваті її чобітки риплять, віддаляючись. Догадуюсь — обходить палати. Ні, ця дівчина для нас скарб. Тепер кількість медперсоналу зросла на двадцять п'ять процентів. Нас уже четверо. Четверо не троє. Коли б не цей мій безглуздий ляпас... І як це ти, Вірко, зірвалася? А втім, що зроблено, те зроблено. Ну, а коли б цей божевільний нас тут підірвав?

...А німці? Ось уже день минув — і жоден до нас не поткнувся, окрім тих, що вдерлись після операції. Але то ще не так, то солдати, їм ніколи було. А інші? Що вони з нами зроблять? Що нас жде? Хоча б дітей кудись сховати...

Ні, Вірко, ні, не думай про це! Треба спати. Завтра голова має бути ясною. На добраніч, Семене!

7

Сонце не проникає в наші підвали. Час тут вимірюється ритмом лікарняного життя, що досить точний.

Коли я прокинулася, із дальнього кутка першого відсіку, де за дощатою перегородкою Марія Григорівна розмістила посудомийню, долинали брязчання алюмінієвого посуду. По цьому, та ще по прісному запаху вівсяної каші, який висів у повітрі, я догадалася, що хворі уже поснідали, а я безнадійно проспала обід.

— Ви так учора змучилися, що рука не піднялася вас розбудити,— виправдовувалася Марія Григорівна.

— А хворі? Як Василько? Як той новий? — Я схопилася з ліжка і швидко одяглася.

— Без вас обхід зробили — все гаразд...

— Як? Хто обійшов?

Бліде обличчя Марії Григорівни не може всміхатися, але усмішка, навіть лукава усмішка звучить у голосі:

— Новина, Віро Миколаївно, нашого полку прибуло. Лікар об'явився.

— Який лікар? Звідки?

— Зараз побачите.— І знову гукає кудись за шафи.— Іване Аристарховичу, начальник госпіталю кличе!

Ця Марія Григорівна, здається, може замінити всю громіздку медичну ієрархію—від сестри-хазяйки до завідуючого міським відділом охорони здоров'я. Навіть он посади роздає — начальник госпіталю... Але, перш, ніж я встигаю усміхнутися цій думці, простирадло, яке править у нас за двері, ворухнулося, відкинулось, і переді мною постав літній чоловік з обличчям моржа із шкільного підручника: зморшки навколо тупого, товстого носа, сиві, цупкі, обвислі вуса, великі, круглі очі. Він у халаті, з бічної кишені стирчить старозавітний стетоскоп. Такими у нас вже не користуються.

— Честь маю. Кхе, кхе... Фельдшер Наседкін, кхе... — белькоче він.

Дивне почуття переживаю я: подив, радість, настоженість, вдячність і переляк — усе зразу. Так, і переляк... Ти корінний верхньоволжець і пам'ятаєш це купецьке прізвище — Наседкіни. І його самого, цього дядька, звичайно, пам'ятаєш. Ну, знайомий твого батька, старий буркотун, ніколи ні з чим не згоден. Восени вони з Петром Павловичем на ніч проти вихідного дня їздили по гриби і завжди між собою сперечались і сварилися... І батько твій йому спересердя випалював: «Ех, Іване Аристарховичу, недалеко яблучко від яблуні одкотилося, татусеві дріжджі в тобі бродять. Сумнівна ти людина». А той, бувало, тільки кхекає у вуса... Пам'ятаєш?

І ось ця «сумнівна людина» переді мною.

— Прийшов запропонувати послуги. Робота, сподіваюся, кхе, кхе, знайдеться?

Старий стояв, тримаючи в руках акушерський чемоданчик, і якось дивно поглядав на мене.

— Про що говорити, Іване Аристарховичу. Ви вже ранковий обхід зробили?

Це я випалила враз, поспішаючи перемогти в собі якусь підлу настороженість.

— Без анкетки, виходить, приймаєте? Незвично.— Під його важкими вусами мені привиділась глузлива, навіть недобра посмішка.— А ви про мене все знаєте?

— Ну, хто ж вас не знає, Іване Аристарховичу! Скільки ви людей од смерті врятували.— Це знову виручає Марія Григорівна.

— І мене теж. Від кору. У двадцять сьомому році, — підтверджую я, хапаючись за цей давній спогад. Бо дійсно колись хворіла я важкою формою запізнілого кору, і мама не раз казала, що врятував мене цей чоловік.

— Вас?.. Не пригадую... Та це не має значення. То приймаєте? Анкета моя вам справді відома?

— Що, Іване Аристарховичу, вас теж забули, як старого Фірса у п'єсі «Вишневий сад»?

— Ні, залишився свідомо, — твердо відповідає він.

— Як? З німцями?

— Чому з німцями? З своїми, з нашими. Не всі ж виїхали. Треба комусь і про тих, хто залишився, піклуватися.— І знову вже настійливо повторює: — Ви — начальник госпіталю, приймаєте мене на роботу? І я ще раз запитую: відома вам моя анкета?

Ну хто ж із верхньоволзьких медиків не знає про цю людину, своєрідно відому особу нашого фабричного району! Знаю я, звичайно, і про те, чому, рекомендуючись, він каже про себе не «лікар», а «фельдшер».

Він і справді не лікар, а фельдшер, який не має лікарського диплома, але на всіх трьох фабриках нашого текстильного міста Іван Аристархович Наседкін славиться не менше, ніж найвидатніші лікарі. І коли з лікуванням не ладиться або воно затягується, як це було колись зі мною, тоді радять: «Підіть-но до Аристарховича». До нього йдуть, і він дійсно допомагає. Не знаю, що вже тут діє: справжня, до речі кажучи — широка, медична практика, чи не менш важливе при всіх хворобах самонавіювання. Тільки лікування його, як правило, найпростіші, що не виходять за рамки старої фар-

мокопеї, часто виявляються дійовішими, ніж найновіші відкриття медицини і модні ліки.

Про лікувальні методи, які він застосовував, у місті ходило немало анекдотів. Так, директорів текстильного тресту Токареву, персоні в наших масштабах вельми поважній, він рекомендував від повноти... рубати кожного ранку дрова. Півкубометра на раз. А завідувачому міським відділом охорони здоров'я, хірургу за спеціальністю, який, однак, як і всі ми, хірурги, побоювався операційного стола, він від виразки шлунка рекомендував квашену капусту і розсіл. Той навіть образився: «Я достатньо заробляю і можу дозволити собі найдоржчу діету». Іван Аристархович начебто усміхнувся в свої моржеві увса: «Іж капусту, виразка сама «залатається». І кілограми у Токарева дійсно зменшилися, а виразка у завідувачого міським відділом охорони здоров'я «залаталась».

І історію цієї людини ми, верхньоволжці, теж знали. Син верхньоволзького багатія, заможного мельника, домовласника і торговця борошном, у дні першої світової війни він був військовим фельдшером. Частенько заміняв на фронті в гарячі дні лікарів, робив навіть складні операції. Ще на фронті одружився із землячкою, сестрою-жалібницею, колишньою акушеркою з нашого міста. Після Жовтневої революції в пошарпаній офіцерській формі він повернувся до Верхньоволзька. Млин, магазин і великий будинок, які належали Наседкіним, на той час уже були націоналізовані. Він поселився в будиночку батьків дружини на околицній Червоній слобідці, зайнявся практикою і поступово став відомою людиною.

Походження дуже псувало йому біографію. Про те, що він син багатого купця, нема-нема та й згадували, навіть колись помилково позбавили виборчого права. І, хоч це було швидко виправлено, він цього не забував. До того ж він славився людиною непокірною, що має на все свою думку і не соромиться при нагоді заявляти її у вічі і великим начальникам.

Давно, ще після громадянської війни, місто охопила епідемія якогось особливого гострого грипу, названого у нас «іспанкою». Лікарі збилися з ніг, і Наседкіна запросили у фабричну лікарню на посаду лікаря. Тимчасово, на епідемію. Він не відмовився і відтоді так і

працював, одержуючи ставку лікаря, але самолюбиво іменуючи себе фельдшером.

Ось якою була анкета цієї людини. Я її, звичайно, знала. До всіх відомих додався тепер ще один пункт: він, за його ж словами, свідомо залишився в окупованому місті. І все-таки я зраділа: адже само собою вирішувалося питання про лікарів. Можливо, Семене, я все-таки вчинила легковажно? Але ж ти радив думати про людину добре, поки вона не доведе, що погана. Адже так? Не знаю вже, як би ти на це подивився, але я сказала старому:

— Я знаю вашу анкету, Іване Аристарховичу, і я дуже рада, що ви до нас прийшли.

Він мовчки простягнув руку. Рука в нього міцна, суха, тверда. Потиск сильний, мужній.

Він пробув у нас цілий день. За вечерею, сьорбаючи з миски наш суп із вобли, у якому лише для запаху варилося кілька воблин, страву, яка, на превеликий жаль Марії Григорівни, уже дістала в госпітальному фольклорі назву «суп рататуй», я одверто запитала його: як же це він наважився все-таки залишитися в німців?

— Віро Миколаївно, повторюю: не в німців, а з своїми. — Він, не соромлячись, обливав ложку. — Ваш прекрасний Дубинич так чкурнув, що спохвату і вас забув. Краще це? А місто ж бо, Віро Миколаївно, голубонько, не зовсім порожнє. Без медицини людям хіба можна? Не царські часи, ми наших людей медициною розпанькали.

— Але ж це, мабуть, страшно, Іване Аристарховичу, — взяти отак і вирішити залишитися з ворогом. Я випадково, вимушено залишилася і тепер ось найсильніші наркотики глушу й ні разу як слід не заснула.

— І даремно, голубонько, даремно. Страшно — це коли з користі підлість чиниш, а коли у вас руки чисті... А хворий — він скрізь хворий. Його лікувати треба.

— І ви не боїтеся?

— А чого лякатися? Гітлер он до Москви проривається. Це страшно. А щодо мене, як індивідуума, — свої мені не дуже довіряли, це вірно. А німці? Яке, Віро Миколаївно, голубонько, німцям діло до старого фельдшера без диплома. Дуже я їм потрібен.

Він говорив, немовби думав уголос, але мені, Семене,

вчувалися в його словах чи то гіркі, чи то глузливі нотки.

Саме тоді, коли ми з Наседкіним вели оцю розмову, трапилось те, чого я із страхом чекала весь цей час.

— Прийшли, — випалила тьотя Феня, вкочуючись у наш «зашафник».

— Хто прийшов?

— Вони.

— Хто вони? — спитала я ослабленим голосом, хоч одразу зрозуміла, про кого йшлося.

— Фріци. Троє. Головний рудий, і вуса, як у таргана-прусака... Прусак вас і вимагає.

Якусь мить я, ніби паралізована, не могла поворухнути ні рукою, ні ногою. Ну що, що сталося, Віро? Німці — то й що? Прийшли — то й що? Найстрашніше скоїлося вчора — вони окупували наше місто. Мусять же вони рано чи пізно з'явитися у нас. Все це було так. Але саме усвідомлення, що вони тут, поруч, що мені треба з ними говорити, — усе це мене просто приголомшило. Я розгубилася.

— Ідіть, — твердо сказав Наседкін. Він узяв мене під руку й повів.

Тьотя Феня бурмотіла мені вслід:

— Нічого, Віро Миколаївно, нічого, багатий бог милостю...

Солдати стояли обабіч дверей — пикаті, огрядні, стояли розставивши ноги й поклавши руки на короткі свої рушниці, автомати, чи що. Той, якого стара назвала Прусакон, метушливо походжав по маленькій комірчині приймальної палати. Справді, він чимось, цією метушливістю, чи що, нагадував тих рудих вусатих тарганців, з якими наші санітарні лікарі вели довгу боротьбу в робітничих гуртожитках і яких у нас звали прусаками. Він був миршавий, але на його непоказній фізіономії впадав у вічі товстенький, якийсь рухливий ніс і палеві вуса, підкручені на кінцях шильцем.

— Ви, пані лікарко, є шпитальлейтерін... е-е... шеф немочниці? — спитав він, зупинившись перед самісіньким моїм носом. Не відрекомендувавшись, навіть не привітавшись, він почав повільно, раз у раз збиваючись, ліпити фрази із слов'янських та німецьких слів. Загалом по змісту я розуміла, що він там виквакує. Але він

говорив дикі речі, і мені не вірилось, що саме це він і хоче сказати... Минуле відійшло безповоротно. Ми включені в сферу «нового порядку», проголошеного фюрером. Ради розбито, німецькі гармати обстрілюють Москву. Червона Армія тікає за Урал... Я мушу це засвоїти і пристосовуватися до нового життя під егідою великої Німеччини. Чим швидше я це зроблю, тим краще для мене.

Він, цей тарганець, раз у раз підкручуючи свої вусики, явно хизуючись, корчив переді мною поважну персону. Іноді зупинявся й запитував: «Ві то зросумів?..» Судорожно мружився, смикав носиком-хоботком, і я раптом подумала, що переді мною не людина, а істота з якоїсь іншої планети, істота, що не має нічого людського, що живе за якимись іншими, своїми законами, незрозумілими для нас... Ті, хто не хоче нас зрозуміти, не гідні жити в світі «нового порядку» ті, хто чинить опір, будуть знищені нещадно... Маячня, страшна маячня, але я слухала всю цю балаканину. Що мені залишалося робити? На закінчення він мені заявив, що якийсь там їхній чин, комендант, чи що, я як слід вже й не зрозуміла, дозволив нашій, як він висловився, «немочниці», тобто лікарні, продовжувати існувати і що мене поки що — він це «поки що» підкреслив — залишають на становищі «шпитальлейтерін», тобто, напевно, начальниці лікарні. Так я, в усякому разі, зрозуміла. Потім мені було наказано на завтра на ранок скласти список хворих і персоналу. Точно в зазначений строк. Потім, не знімаючи верхнього одягу, він разом з обома солдатами вирушив по палатах. Пальцем, неначе худобу, лічив хворих, зазиравав під ліжка. Щось записував. Іноді нахилився над тим або іншим хворим, смикав носиком:

— Ві не є більшовик? Ні комісар? Юде, єврей?..

Я ішла за ним й уже не уві сні, а наяву переживала такий мені знайомий стан тужливої безнадії, з тією тільки різницею, що від нього неможливо було позбавитися, прокинувшись.

На закінчення було сказано, що «пані шпитальлейтерін» за все, що тут робиться, відповідає перед німецьким вермахтом, і для наочності він показав перстом, як мені доведеться висіти на вірьовці в разі якихось порушень закону. Потім він вручив мені великий твердий пакет

із сердитим розплющеним орлом у куточку й наказав розписатися на конверті.

— Бефель! — суворо промовив Прусак, і носик його сіпнувся якось особливо багатозначно...

Але що означає слово «бефель» і що міститься у врученому мені пакеті, дізнатися мені не вдалося. До примальної палати вкотилася тьотя Феня:

— Іван Аристархович просить в операційну.

Що таке? Що там ще? Я засунула пакет у кишеню халата й побігла. Виявляється, коли я розмовляла з німцями, на санчатах жінки привезли якусь ткалю Пашу. Занесло її на обгороджену німцями ділянку в дворі «Більшовички», ну, вартовий і пальнув. Хіба вони нас за людей мають? Дві рани, обидві навиліт. Багато крові. Коли я увійшла, вона вже лежала на столі: Антоніна готувала хвору, а Наседкін тер щітками руки.

— Я тут похазяйнував без вас,— не можна ждати.

— Серйозно?

— Якщо зачеплено аорту, кепсько. А кров он як цебенить. Пальпаторно тут нічого не дізнаєшся. Давайте швидше...

Переодягаючись, я із вдячністю думала, як все-таки добре, що поруч цей спокійний, впевнений чоловік.

— У ту війну вони все-таки ще людьми були. А ці... — Наседкін аж свиснув.

— Про кого ви? — не зразу зрозуміла я.

— Про цю надлюдину... Про Прусака. Ну, ходім, ходім, пані шпитальлейтерін!

Коли вчора ми оперували з тьотею Фенею, мені вдалося відключитися навіть від страшної розмови, що долинала з-за перегородки. А зараз цей проклятий Прусак не виходить з голови, я ніяк не можу зосередитися. Замість того щоб активно оперувати, я асистую Наседкіну, намагаюся вгадувати його думки, попереджувати його рухи. Та це нелегко. Я звикла допомагати Кайранському. Стиль у нього був інший. Працював легко, захоплювався, іноді навіть починав наспівувати. Наседкін тільки кхекає та зрідка бурчить утробним голосом на тьотю Феню:

— Наркотиків не жалій, треба зняти біль... Ет, перестаралася, Христова наречена, змазала всю картину!

Тьотя Феня кулькою перекочується по операційній, і нарешті і я перестаю думати про німців, до мене приходить колишне почуття впевненості. Згадую Кайранського: «У хірурга повинні бути очі орла, серце лева і пальці леді». Пальці леді! А в мене перед очима великі, короткопалі, зовсім не хірургічні руки. Вони, ці руки, немовби самі безмовно розмовляють з моїми руками. Поступово він, я, тьотя Феня неначе зливаємось в один організм, у якого шість рук і тридцять пальців.

На відміну від мужнього, терплячого Василька, жінка, яку ми оперуємо, нервова, легкодуха. Її стогони іноді переходять у крик, навіть у виття. Вона сіпається, рветься. Працюємо мовчки, тільки чути утробні команди:

— Показання?

— Сто... Вісімдесят шість...

— Гачок. Не цей, менший.

Все, все відійшло — ні лиха, ні смутку. Весь світ зійшовся у це маленьке поле живої, розтятої, пульсуючої тканини, де легко і вправно хазяйнують короткопалі руки. Нічого не бачу, тільки це омите потом чоло жінки, хворобливе здригання повік, розтяту рану, трепетне, мов пташка, серце, пульсуючі судини. Дивно це, — хоч ми провотузились немало, мені здається, що все було закінчено напрочуд швидко. Ось уже Наседкін розпрямився, потягнувся так, що аж хруснули кістки.

— Голку... Кетгут...

Тьотя Феня квапливо перекочується на своїх коротеньких ніжках. Зі мною вона просто-таки баляндрається, а тут усе мовчки, і слова не вимовить.

— Ху, нарешті! — Наседкін випростується, ще раз переможно оглядає великі стібки рівного шва і виходить в передопераційну. — Федосіє, цигарку!

Тьотя Феня, що колись працювала з ним і знала його звички, дістає у нього з кишені кисет, папірець, сипле тютюн, слинить, згинає самокрутку в таку собі трубочку, вставляє йому в рота і запалює.

Старий стоїть, спершись плечем об стіну, і, жадібно затагуючись, починає роздягатися. Втрюх кладемо хвору на каталку. Вона прийшла до пам'яті, вражено дивиться навкруги, певно не розуміючи, що з нею.

— Ну, Пелагее батьківно, заміж будеш виходити, на весілля покличеш. Зашили ми твої дірки на совість.

І фріцу дякуй — він тебе акуратно прострелив, нічого серйозного не зачепив. Он який добрий фріц трапився. Федосію он попроси за його здоров'я молебень відслужити.

— Спасибі, — шепочуть бліді губи.

— Щасливенько.

Тьотя Феня і Домка вивозять каталку з хворою, а в мене все ще не пройшло радісне відчуття удачі.

— Як усе здорово у вас, Іване Аристарховичу!

— Руки, — самовдоволено мовить він. І розводить пальці, як два віяла. — У вас — диплом, голова, а в мене — руки. — І всміхається в моржеві вуса. — А ви мене брати не хотіли.

— Іване Аристарховичу, звідки ви це взяли? — белькочу я, відчуваючи, як кров кидається мені в обличчя.

— Не червонійте, я звик. — Він послинив пальці і погасив ними свою цигарку, а залишки тютюну зсипав у кистет. І я знову звернула увагу, що пальці у нього товсті, короткі, а руки-лапи видаються незграбними. А ось під час операції я просто закохалася в оці його руки. І мені тепер соромно ганебної підозри, що з'явилася у мене вранці, коли цей чоловік запропонував нам свої послуги. Ну, яке мені діло, чи був у його батька млин двадцять п'ять років тому? Так, Семене, людину треба цінувати не по тому, що про неї кажуть, і не по тому, що написано в її анкеті, а по тому, що і як вона робить. Адже так? Я ж пригадую твої слова: комунізм — це розквіт людської особистості в колективі, це взаємна допомога, взаємна доброзичливість, взаємне довір'я. Ну, і спільна ненависть до ворога, звичайно. Хто ж проти цього, але до ворога, саме до ворога, тільки до ворога.

Наседкін пробув у нас до вечері. Натягуючи свою старомодну шубу на полисілому тхорячому хутрі з худими хвостиками, він спитав:

— Ну, то коли починаємо робочий день, товаришко шпитальлейтерін?

— Як завжди, о дев'ятій, Іване Аристарховичу.

— О дев'ятій? — Він подумав. — О дев'ятій пізно. Прийду о восьмій. Бувайте здорові. — І пішов, спокійний, діловитий, звичайний, несучи з собою свій акушерський чемоданчик.

Тільки зараз, полізши за носовою хусткою і відчувши в кишені щось холодне і тверде, я згадала про цей самий «бефель», залишений Прусакком. Це офіціальний документ міської комендатури, надрукований російською мовою. «Бефель» — наказ. Виявляється, я тепер не тільки шпитальлейтерін, але й шеф-артц, тобто головний лікар цивільного госпіталю, і мені, на основі розпорядження якогось там імперського уповноваженого, належить утримувати ввірений мені госпіталь у чистоті й порядку, ретельно реєструвати кожного поступаючого, а коли серед них виявляться більшовики і особливо комісари, а також люди єврейської або циганської крові, я зобов'язана негайно повідомляти третє відділення штадткомендатури. Жалюгідне обладнання наше, яке ми назбирали в руїнах, виявляється, є власністю якогось вермахту, і я за збереження також відповідаю. Ну, а в кінці великими буквами надруковано: «З невиконання даного наказу, так само, як і будь-якого його пункту, ви будете піддані покаранню за німецькими законами воєнного часу».

Ось, Семене, як воно справи. Ти знаєш, що я вирішила? Сховати цей папір і нікому з наших не показувати. Навіщо говорити людям, що вони живуть під сокирою? От тільки я сама знаю, що наді мною висить сокира... Та нічого, нічого, якось буде.

Наркотиків у нас страшенно мало. Але я гадаю, що сьогодні маю право на подвійну дозу. Треба ж мені заснути.

8

Знаєш, Семене, ким виявився той, кого принесли на носилках тієї ночі? Ця Антонінища так мені тоді й не сказала. Але він сам відрекомендувався:

— Сухохлебов Василь Харитонович. Полковник.

У нього тяжка контузія. Дуже мучиться. Намагаємось за допомогою наркотиків тримати його в стані напівсну. А втім, у нього не зрозумієш, спить він чи не спить. Але я вже навчилася розрізняти: коли не спить, лежить тихо, з заплющеними очима, а уві сні починає кидатися, стогне, командує: «Киньте роту з резерву на правий фланг...», «Аеродром не здавати, тримати до

останнього...», «Лівого сусіда на провід...». Власне, і тоді, коли не спить, він іноді забувається і розмовляє сам з собою. Така в нього, мабуть, звичка. Але тоді вже слів не розбереш.

Дивні у нього стосунки з цією Антоніною. Весь вільний час вона крутиться біля його ліжка, ловить кожен рух, то подушку поправить, то ковдру підіткне. Він ставиться до неї з ласкавою жартівливістю, як і до моїх дітей. На мене вона вовком дивиться, напевно, через отого хлопця, через Мудрика, якому я дала ляпаса. Тьотя Феня, це наше госпітальне «радіформбюро», вже якось розповідала, що він нібито Антонінин суджений. А втім, що вона вкладає в поняття «суджений», так і залишилось не доведеним.

А я оце раптом піймала себе на дивній думці, що цей Сухохлебов схожий на тебе, Семене.

Загалом важко собі уявити двох більш несхожих людей, ніж ви. Ти — кременний, міцний, як гриб-підосичник. У тебе широке, повне обличчя. Сухохлебов високий, кістлявий та ще й до того ж носатий. Здається, взяли його колись за голову і за ноги й довго тягли, а потім потягли за ніс. Руки в нього довгі, худі з набряклыми венами.

У тебе, Семене, як у всіх рудуватих блондинів, шкіра світла, аж рожева, а в нього смаглява, матова, вкрита сірватою щетиною, а на лобі і біля очей зморшки. Але коли він усміхається, — а він, незважаючи на свій тяжкий стан, усміхається нерідко, — зморшки вкладаються так затишно і весело, що він одразу наче молодшає.

Зовні ви зовсім різні люди, і все ж таки чимось схожі. А чим — не знаю і зрозуміти не можу. Він мовчазний, але його не назвеш відлюдним. Навпаки, з усіма ходячими хворими він у дружбі. Діти наші в ньому душі не чують. А ось розговорити його важко: «так», «ні» — і все. Наседкін після обходу підсідає до нього на ліжку саме «помовчати». Мовчати вони можуть довго, думаючи кожен про своє, причому ось в оці хвилини Сухохлебов і починає розмовляти сам з собою.

Потрошку і Антоніна, здається, почала опускати свої голки. Розповіла мені, що він командував їхньою дивізією, у складі якої вони з боями відступали від кордону. Дивізія мала наказ обороняти наше місто

зайняла оборону, але через те, що укріпитися не встигла, зазнала великих втрат. Виявляється, що і місто наше не тікало в паніці, як мені ввижалося, коли я стояла біля мосту і дивилася на біженців. Дивізія Сухохлебова, прикриваючи відхід, затримала-таки німців десь біля аеродрому та піонерських таборів, у тих самих місцях, Семене, де ми з тобою гуляли у вихідні з дітлахами. Тепер я зрозуміла, чому там гуркотіла артилерія. Поки Сухохлебов там бився, за річку підтягувалися свіжі частини. Вони й зупинили німців. Он як, виявляється, було. Там, біля аеродрому, десь на командному пункті, Сухохлебова й засипало — зовсім близько вибухнув снаряд. Його відкопали, привели до пам'яті, а евакуювати не встигли, танки німців уже вдерлися в місто. Антоніна і цей Мудрик, які з ним воювали від самої Латвії, сховали його в якомусь сараї, а вночі перенесли на «Більшовичку», до однієї з робітничих сплень, а звідти — до нас.

Антоніна — санінструктор з його медсанбату, а цей Мудрик — якийсь розвідник і нібито навіть «язичник», тобто спеціаліст ловити «язиків». А втім, ця Антоніна, незважаючи на свою дитячу зовнішність, не така вже й проста. Про Мудрика явно щось не договорює. Але що мені, власне, до того.

Мудрик приходить до нас не часто. Він живе десь у місті, куди ми без нагальної потреби не виходимо, і, очевидно, веде нічне життя, про яке нам нічого не відомо. У всякому разі, до нас він приходить, коли смеркне і настане комендантська година. Мене він всіляко уникає. Тихо прослизне до ліжка Сухохлебова і перешіптується з ним. Потім іде до Марії Григорівни, з котрою в нього теж завелися діла. Вона приберігає для нього миску нашого уславленого «супу рататужа», хліб, пере і латає його білизну, і я догадуюся, що чи не з допомогою цього спритника у нас почали з'являтися в раціоні, хоча і в мікродозах, хоча для найтяжчих, такі продукти, як вершкове масло, ковбаса і навіть яйця.

Я теж намагаюся його не помічати. Але вчора з-за своїх шаф ненароком підслухала його розмову з тьотею Фенею.

— Ну скажи, Христа ради, звідки це в тебе, милий чоловіче? Ми й смак його забули, шоколаду,— допитає вкрай зацікавлена старенька.

— А ми, голубонько, циркові ілюзіоністи, найоригінальніший жанр. Ми беремо капелюх системи циліндр, ставимо на стіл,— айн, цвай, драй, як каже фюрер,— і виймаємо з-під нього кролика, чудового кролика... Півтора кіло м'яса, не враховуючи вух.

— Так ти що ж, працюєш у них, чи як?— допитується невтомне наше «радіформбюро».

— «Працюєш»? Мені боляче слухати такі слова, матінко. Знаєте, які вірші одного разу про мене написав у місті Миколаєві один майстер-куплетист у стінгазеті «Лонжа»: «Мастак поїсти був великий, а працювати навпаки»... «Працюєш»? Ні, голубонько, Гітлер з Вовчика Мудрика не розжиріє. Спритність рук — й ніякого шахрайства.

З Антоніною у нього теж своєрідні стосунки. Іноді, спустившись до нас, він, не заходячи в палату, свистить з порога в три такти — два коротких і третій довгий, відтягнутий, щось схоже на «ф'ю-ф'ю — ф'ю-у-у!» Тим же неголосним свистом озивається Антоніна. Якщо вона не на чергуванні, швидко одягається і зникає з ним.

— Це у них особливий свист,— пояснила мені Сталька, страшенна пліткарка, та ще й до того здатна запам'ятовувати чужі фрази й навіть передавати їх з дотриманням інтонації.— Міжнародна мова майстрів цирку.— І тут же досить вправно відтворила: «Ф'ю-ф'ю — ф'ю-у-у!»

Ми з Мудриком майже не зустрічаємося, а коли він все ж таки трапляється мені назустріч і розминутися неможливо, він насмішковано виструнчується, підкидає руку до козирка і проходить мимо гусячим кроком, наче перед прапором. Хворі за животи хапаються від сміху: аблаум! Але я не гніваюсь. Почуваю себе винною. Та й взагалі він, здається, славний хлопець. Яюсь я спробувала навіть перед ним вибачитися.

— Не треба слів,— зупинив він мене величним, театральним жестом.— Начальників треба поважати: робітник і селянин працюють двома руками, інтелігенція — трьома пальцями і головою, а начальство — одним перстом вказівним. Це цінувати треба.— І, картинно відкозирявши, зробив ліворуч кругом.

Марія Григорівна в цьому Мудрику душі не чує, тьотя Феня стежить за ним з побожністю, а Антоніна почує його свист і спалахує, як вогнище. Так, що

величезні її веснянки перестають бути помітними. І коли при цьому вона зайнята, піти з ним не можна, все у неї починає з рук падати.

Я склала розклад чергувань: три сестри, по вісім годин кожна. Він висить на стіні мого «кабінету», пришпилений до однієї з шаф. Коли в Антоніні нічне чергування, ми цього «ф'ю-ф'ю» не чуємо. Ну, а коли вона вільна, її не втримаєш. Невідомо тільки, як вони уникають німецьких патрулів. Повертається вона вночі, і я чую, як, намагаючись пройти непоміченою, наштовхується в темряві на ліжка, гримить табуреткою і як потім стогне сітка ліжка під вагою цієї масивної дівчини. Сухохлебов доброзичливо піддражнює Антоніну Мудриком, і в тієї не тільки обличчя, але шия і руки червоніють...

І все ж таки, чим же цей Сухохлебов схожий на тебе, Семене? Наш Домка — непоганий шахіст. На кружечках від пластиря він намалював шахові фігурки, і ось зараз вони розігрують чергову партію. Домка, очевидно, потрапив у скрутне становище — супиться, тремлячи, сопе. Ось Сухохлебов зробив якийсь хід, хлопчина вражено дивиться на дошку. Схопився з місця. Спересердя плюнув на підлогу. Програв. Сухохлебов усміхається всіма своїми зморщечками, потирає руки. Щасливий, ніби виграв не в хлопчика, а в якогось Капابلанки або Ботвинника, чи що... Стривайте, громадяни, а може, саме оця посмішка, що, не торкаючись губів, весь час живе в куточках його великого рота і робить його схожим на тебе, Семене? Авжеж, авжеж! Ти теж отак непомітно усміхаєшся.

Звичайно ж, спільне у вас — гумор. Учора було так: тьотя Феня, надзвичайно горда з того, що Сухохлебов називає її не «няня», а «сестриця», поскаржилася йому на запори, які останнім часом мучать хворих. «Брат-жалібник», який стовбичив поруч, з висоти свого медичного авторитету вирік: «Яке наповнення, таке й випорожнення». І коли Сухохлебов збагнув медичний зміст цього вислову, він так зареготав, що під ним застогнало ліжко. Реготав дзвінко, як хлопчисько, захлинаючись, витираючи з очей сльози. Це вміння сміятися і, сміючись, радіти — це теж твоє, Семене.

Ну от, тепер я розкусила, а то все дивилася на цього дядька, аж перед хворими соромно.

І все ж бо він бачить, на всьому розуміється. Ось, наприклад, сьогодні. Прийшла Марія Григорівна стурбована. Доповідає: кепська справа — з комірчини пропадає вершкове масло, яке ми бережемо для найтяжчих і видаємо їм мікродозами, щоб надовше розтягнути. Сушимо голови, хто здатний на таку підлість. Сьогодні вона підстергла: Зіна Богданова, Василькова мати. Застала на місці, коли та одрізала кусок від бруса. Мене це просто приголомшило. Ми їй довірилися, прийняли до себе сиділкою, годуємо нарівні з усіма, а вона... Головне — в такий час. Я наказала їй негайно ж залишити госпіталь. Негайно. Тьоті Фені, яка спробувала була за неї заступитися, теж перепало. Дізнався про це Сухохлебов, підкликав мене і м'яко сказав:

— А ви, лікарю Віро, поцікавилися, куди вона це масло діває?

— Та для Васятка, для Васятка свого, — ввірвалася в розмову тьотя Феня. — Я сама бачила, як вона його підгодовувала. Каже, нібито на якісь там сережки вміняла... Сережки? Були в неї коли-небудь сережки?

— Ну от, бачите, — тільки й промовив Сухохлебов.

Мені стало страшенно соромно.

— Тьотю Феню, — попросила я, — вона на «Більшовичці», здається, у сорок восьмій живе? Сходіть за нею, пошукайте.

— А й ходить нікуди, вона он, у дворі, коло дверей плаче.

— Як, у дворі? З тих пір? У такий мороз? — Мені аж страшно стало.

— А як же, мати ж вона, — підтвердила стара. — Сучку он і то від хворого щеняти не відженеш.

А коли Зінаїду привели, замерзлу, тиху, ніби закам'янілу, слово честі, я відчула себе винною. І подвійно винною від того, що синові її все гірше, що мучить його сильний жар, і ми з Наседкіним боїмося — чи не почався в нього перитоніт.

За ці дні ми не те, щоб звиклися з нашим становищем, — звикнутися з ним неможливо, — але якось пристосувалися, чи що.

Після візиту Прусаків німці ніби забули про нас. Приїздив тільки наступного ранку якийсь солдат на

мотоциклі за списком хворих та персоналу. Одержав — і помчав. Певне, їм не до нас, чи що.

А той «бефель» лежить у мене в чемодані під білізною, і я потрошку забуваю про сокиру, яка висить у мене над головою.

Всі ми, навіть той панікер, що підозрівав, нібито я навмисне залишила госпіталь у ворога, навіть він вірить тепер, що окупація ця ненадовго. Німецьке радіо цілими днями шкварить марші і бреше, що їхні генерали нібито вже розглядають у бінокль Москву. Ніхто в нас їм не вірить. Столиці їм не бачити. Про це й розмов уже в палатах не чути. Лежать і гадають, коли нас визволять. Через місяць? Через два? До нового року? Мені все згадується та зірка, яку ти бачив на небі, коли ми заблудилися в тумані коло піонерського табору. Ось я тепер теж бачу таку зірку і навіть не вірю, а знаю, що навала ця, як епідемія,— поки що всіх косить, та буде їй скоро кінець. Я навіть якось перестала думати про те, що буде зі мною після визволення. Що буде, те буде, аби швидше йшли наші. Аби поверталось своє, рідне, без чого, як видно, нашій людині просто неможливо жити.

9

Тьотя Феня вчора заявила: людина не скотина, до всього звикає. Гірко, страхітливо, але загалом вірно. Ми нібито навіть якось звиклися з нашим кротячим існуванням, і мені здається, що тут, у темних наших підвалах, нам вдається зберігати свій, радянський мікроклімат.

Марія Григорівна, Феня, Антоніна, ті, хто видужує, хто вже ходить, здійснюють вилазки в різних господарських справах. Сестра-хазяйка навіть ходила до комендатури, відносила відомості про нових хворих. Їх четверо. Не дуже серйозні випадки, але троє з них військові, один навіть політрук роти, так що «бефель» знову порушено, і в мене є всі підстави бути покараною «за німецькими законами воєнного часу». Я це знаю, але ні на мить не вагалася, приймати їх чи не приймати.

А от із госпіталю виходити боюсь. Просто фізично боюся солдат в чужій формі на наших вулицях. Боюсь, що перший же патруль затримає мене, застрелить на

місці або справдяться ті вперті чутки, що ведуться об-
лави на молодих жінок і дівчат, їх нібито хапають для
офіцерських будинків розпусти. Дітям теж якнайсуворі-
ше заборонила виходити. Лише іноді вже смерком ми
виповзаємо з підвалу, подихати свіжим повітрям.

Новини нам приносить Наседкін. Рівно о дев'ятій він
з'являється у нас, старанно обмітає віником валянки,
здирає з вусів бурульки льоду, гріє руки над грубкою.
Потім дістає з чемоданчика свій завжди бездоганно
випрасуваний халат, шапочку, перевзувається із валянок
у тапочки. Переодягнувшись, зразу прямує до ліжка
Сухохлебова, і звідти я чую його кхекання.

— Ну, як ніч провели, голубчику?

— Та нічого, Іване Аристарховичу, спасибі. Ну, а як
на вулиці?

Кілька хвилин вони перешіптуються. Потім Наседкін
з Антоніною вирушають на обхід палат, і вже Сухо-
хлебов розповідає нам, що трапилося в місті і, як ми
всі кажемо, «на волі», тобто за лінією фронту.

Не знаю, звідки в нього ці новини і чи достовірні вони,
але звістки останнім часом не такі вже й погані. А втім,
і по звуках артилерійської перестрілки, які час од часу
долинають до нас, ми розуміємо, що в наших краях
усі спроби гітлерівців прорватися за річку, «зазнають
фіски», як висловлюється наша Антоніна. Їх туди не
пустили. Обіцяний Гітлером парад німецьких військ на
Красній площі явно зірвався, хоч вони ще й кричать,
нібито обстрілюють Москву з далекобійних гармат.

— Ні, Москви їм не бачити, — каже Сухохлебов, по-
тираючи руки. — Скоро таке почнеться... — додає він і
так багатозначно замовкає, нібито не старий фельдшер,
а сам Верховний Головнокомандуючий повідомив йому
про свої задуми.

Всі розуміють: знати він про це, звичайно, не може.
Але в його полум'яній переконаності, що саме так і
буде, — величезна сила. Навіть найзапекліші буркотуни
й істерики, які на жаль, у нас є, навіть вони не беруться
заперечувати. Йому просто вірять, і віра ця діє, як
жива вода.

— Звідкіля це у вас? Ви ж не сходите з ліжка і не
можете бути інформовані більше, ніж будь-хто з нас, —
спитала я його якось.

Зморщечки веселими промінцями набігли від куточків його очей.

— Я знаю стільки ж, скільки й ви, найдобріший наш лікарю Віро. Анітрохи не більше. Але, як-не-як, я кадровий військовий. Це раз. І я більшовик — це два. Старий, досвідчений більшовик. Ось і всі мої таємниці. Ви, лікар, з різних відомих вам ознак ставите хворим діагноз. Ось і я намагаюсь.

Не знаю вже хто, Наседкін, Мудрик чи люб'язна Антоніна, повертаючись із своїх нічних походеньок, приносять йому новини, та тільки він обізнаний і з тим, що відбувається в місті. Теж загалом непогано: з-під Москви на захід безперервно йдуть поїзди й автоколони з пораненими німцями. Останніми днями їх транспортують навіть літаками. Під сортувальні госпіталі зайняли всі лікарні, приміщення обкому, облвиконкому, гуртожиток педагогічного інституту, школи. Мертвих не встигають навіть ховати. Їх так і везуть кудись на машинах через місто, навалом, наче дрова. І ми радіємо. Радіємо навіть тому, що недавно наша авіація накрила і знищила приміщення трамвайного парку, яке, кажуть, того дня було геть набите санітарними машинами. Радіємо, що хтось у місті запалив їхні продовольчі склади і що невідома людина, яку так і не піймали, поранила військового коменданта просто в нього в кабінеті і що комендант, за розповідями, віддав богові душу по дорозі до санітарного літака.

Ні, вісті підбадьорливі. Діють вони на моїх підопічних значно ефективніше, ніж найсильніші заспокоювальні засоби, яких, до речі сказати, у нас давно вже не вистачає. Одного разу, після того як пішов Наседкін, Сухохлебов показав мені листівку. Вона була явно відклеєна із стіни, заскорузла від клейстеру, розірвана. Проте можна було розібрати і повідомлення Радянського Інформбюро, і замітку в кінці зведення, в якій повідомлялося, що радянська авіація масованим нальотом у районі станції В. розбомбила чотири ешелони з живою силою і технікою противника. Ми згадали, як позаминулої ночі глухо гуркотіло в південній частині міста і як заграва там зайнялася на півнеба. Одразу зрозуміли, що це за таємниче місто В. Зрозуміли і зраділи: ні, нас не забуто.

Заскорузлий від клейстеру аркушик цей до самого

вечора гуляв по палатах, з ліжка на ліжку, із рук у руки, і навіть Даша, прядильниця з «Більшовички», у якої роговиці обпалені від гасіння запалок і яка ходить з пов'язкою на очах, довго мацала цей аркушик. І, звичайно, завдяки цьому аркушику, день у нас пройшов тихо — жодної істерики, жодної сварки, жодної перепалки. Здавалось, навіть рани та опіки не так сильно мучили цього дня, і найбільш нетерплячі спокійно витримували перев'язки. Сказала про це Сухохлебову. Він усміхнувся кудись углиб себе.

— Ну що ж, ми матеріалісти, нам у чудеса вірити не годиться. А в силу слова вірте скільки завгодно. Хороше більшовицьке слово — сила цілком матеріальна.

А ось мене листівка ця не заспокоїла. Навпаки, схвилювала. Навколо боротьба. Боротьба не на життя, а на смерть, на фронті і ось тут, у ворожому тилу. Хтось запалює склади, хтось стріляє в коменданта, висаджує в повітря ешелони, підриває мости. А я сиджу у своїх підвалах, боюся на вулицю ніс показати. Соромно признатися, Семене, але я ще не наважилася навіть дійти до будиночка твого батька, не знаю, чи цілий він, хоч до нього від нас десять хвилин ходу. Боюсь, просто боюсь. І ось зараз листівка ця лежить переді мною, притиснута до столу якоюсь склянкою. Лежить, як живий докір моїй легкодухості і боягузтву. Я боюся вийти на вулицю, тремчу, побачивши першого-ліпшого вошивого фріца, весь час думаю про цей проклятий «бефель», який доводиться весь час порушувати, про покарання, яке мене за це чекає, якщо все розкриється. Я аж здригаюся і зіщулююся, коли грюкає блок вхідних дверей.

Але чому, чому, Семене, у тебе, людини мужньої, вольової, дружина — така боягузка?

10

А втім, з німцями, які віднедавна почали наглядати за нашим госпіталем, я навчилася-таки триматися, мені здається, правильно.

Тепер вони з'являються у нас двічі на тиждень, з точністю нібито на роботу, — рівно об одинадцятій. Вони з санітарного відділу комендатури. Звичайно їх троє — два офіцери і солдат, не знаю вже, навіщо вони його з собою тягнуть. Старший з них — капітан, доктор

Краус, медик, високий, сутулуватий, лисий, в окулярах без оправ і з золотими голобельками, заправленими за великі, відстовбурчені вуха. Тьотя Феня охрестила його Товстолобиком. І справді, гулястий лоб його незвичайно високий і ніби нависає над обличчям. Це неквапливий чоловік із стомленими очима, тихим голосом. У роті або в руці у нього завжди люлька, але я не пам'ятаю, щоб він хоч раз її курив. Другий — уже відомий нам Прусак, прегидка особа в лейтенантському званні, яка в присутності Крауса поводить себе сумирно, навіть улесливо. Солдати міняються.

З'являються вони завжди однаково, ніби здійснюють якийсь ритуал. Стукіт, розчиняються двері. Насторожено вдивляючись у напівтемряву, гупаючи чобітьми, входить солдат і, завмерши біля дверей, кладе руки на автомат. За ним, згинаючись, щоб не вдаритися лобом об одвірок, з'являється Товстолобик і, нарешті, дотримуючись певної дистанції, — Прусак. Солдат так і залишається біля дверей, а офіцери прямують до мене. Краус нахилиє голову і починає говорити, а Прусак, певне, випереджаючи його, перекладає одну і ту саму фразу:

— Пан доктор Краус засвідчує свою повагу доктору пані лікарці Вірі і сподівається, що вона почуває себе добре, оскільки в неї прекрасний вигляд і чудовий колір обличчя.

Товстолобик ще раз вклоняється, але мені смішно. Краус розумніший і інтелігентніший за це банальне привітання, мабуть, раз і назавжди визубрене Прусакком.

Потім ставиться запитання, хто з'явився новий. Нові хворі тепер рідко з'являються. Це жертви бомбардувань, пожеж. Осколочні поранення. Опіки. Учора вночі, правда, привели пораненого льотчика. Його сховали десь у робітничому гуртожитку, але рана запалилася, потрібні були медична допомога і кваліфікований догляд. Я пам'ятаю, звичайно, цей «бефель», але поява новачка мене вже не злякала: чи раз батька вдарив, чи сім раз, однаково відповідати. Знищили його одяг, білизну, постригли бідолаху жахливою нашою машинкою, після чого його голова стала схожою на облізлу шапку. Придумали для нього легенду.

Легенда — це вже сухохлебовське нововведення. Він наполіг, щоб кожен військовий склав для себе легенду,

яка пояснювала б, де він працював у місті, як сюди потрапив, де був поранений, ким доставлений. Ці легенди визубрюються напам'ять, і Сухохлебов сам экзаменує засвоєння. Він чомусь надає цьому особливого значення, хоч поки що жодному з наших ні разу не доводилося пускати ці легенди в хід.

Не знаю, можливо, я помиляюся, але мені здається, що Товстолобик взагалі не цікавиться, звідки і хто нові хворі. А Прусак завжди весь насторожується. Підскакує до ліжка новачка і, дивлячись йому просто у вічі, ставить те ж відоме всім нам запитання:

— Більшовик? Комісар? Єврей? — Обличчя його при цьому морщиться, а носик ходить ходором.

Почувши у відповідь три впевнених «ні», він якийсь час із сумнівом дивиться в обличчя того, кого питав, потім багатозначно киває головою і передає своє резюме Товстолобику. Іноді щось у цих «ні», мабуть, здається йому підозрілим. Він повідомляє Товстолобику про свої сумніви, але той гидливо відмахується. Потім вони, накинувши халати, обходять палати, причому Товстолобик іде, явно нудьгуючи, зате Прусак з підкресленою старанністю зазирає в обличчя хворих, під ліжка, на кухню, в комірчину. До цієї запопадливості свого підлеглого Товстолобик ставиться з підкресленою зневагою. Взагалі вони, напевне, не можуть терпіти і побоюються один одного.

Можливо, мені тільки здається, але я починаю думати, що цей Краус, немолодий німецький лікар, трохи симпатизує мені. Одного разу він зайшов до «зашафника», сів на табуретку, дістав з кишені гаманець, вийняв фотографію, показав мені. На ній зображені огрядна жінка і два високих симпатичних хлопці. Моїх шкільних знань німецької вистачило лише на те, щоб зрозуміти: дружина і два сини, обидва солдати, і, хвалити бога, один зараз у Франції, а другий — в Африці, у військах генерала Роммеля, а не тут, у цій холодній і страшній країні. Йдучи від нас, Товстолобик вийняв із підсумка дві плитки шоколаду, простягнув Стальці і Домці. Політичний Домка удав, що не помітив, одвернувся, колупаючи сучок на тильному боці шафи. Сталька відштовхнула руку, яка простягала шоколад. Я злякалася. Товстолобик зітхнув, похитав головою і вийшов з нашого «зашафника», залишивши шоколад на столі.

— Ауфвідерзеен, фрау Віро!

— До побачення, пане Краус!

Тут, Семене, я мушу тобі признатися в поганому вчинку: я не повернула шоколад і не сказала нікому, навіть Сухохлебову про цей злосчасний подарунок. Дуже хотілося побалувати дітей цими ласощами. Але вони у нас народ твердий, змусили мене розділити плитки на найдрібніші часточки. Сталька роздавала потім по крихті всім нашим підземним мешканцям.

Першу часточку звичайно ж одержав Сухохлебов. Просто зрозуміти не можу, чим цей чоловік приворожив дітей. Не тільки моїх, але й бідного Василька, ліжко якого, на його прохання, навіть поставили тепер поруч з Сухохлебовим. Ось ще одна схожість між вами. Адже тебе, Семене, діти теж любили.

— Нам вас, Василю Харитоновичу, сам господь бог послав,— бовкнула йому якось тьотя Феня.

— Ну що ж, не дуже, звичайно, чітке формулювання, Федосіє Іванівно, та коли не відділ кадрів, то, можливо, й господь бог, біс його знає,— погодився він.

І все ж бо він розуміє. До всього йому клопіт. Тут якось Марія Григорівна побідкалася, що погане харчування, і виникла у них ідея організувати цілу експедицію. Я вже казала, що хірургічний корпус разом з кухнею і коморами, де зберігалися запаси, зруйнований, але не згорів. От і пожурилися вони, скільки продуктів завалено в оцих коморах.

— А які продукти? — поцікавився Сухохлебов.

— Та різні. Крупи, горох. Консервів не дуже багато, але й консерви були. Ящиків десять. І олія — ледь почата бочка... Хіба мало... От, усе пропало,— і вона аж слину з шумом підтягла.

— А чому пропало? Консерви ж не гниють,— сказав Сухохлебов і навіть трошки підвівся на лікті.— Раз не було пожежі, цілі консерви. А що, коли спробувати розкопати?..

Марія Григорівна якийсь час сиділа мовчки, поплямкуючи губами. Вона не вміє у нас швидко вирішувати. Посиділа отак. Потім встала й сказала:

— Спробуємо.— І пішла.

Того ж вечора експедиція з одужуючих почала розкопки. Розбирали каміння кілька ночей. Трудилися всі, навіть моя Сталька тягала биту цеглу. І таки докопа-

лись: кілька мішків борошна, консерви, бочечку повидла, пляшки з олією, чимало крупи і гороху. Щоправда, усе це добряче підмочене і поточене мишами. Та в нашому становищі не до якості.

Коли всі ці трофеї перенесли в комірчину з товстими залізними дверима, призначеною для зберігання протипожежних інструментів, я, глянувши на багатства, зітхнула полегшено. Голод, наближення якого ми відчували щоразу, спостерігаючи, як з дня на день знаменитий «суп рататуй» стає все рідшим, відступив. Ну хоч ненадовго. Хоча б на кілька тижнів.

Тепер, натхненні цим успіхом, обое вони мріють про нову операцію. Сухохлебов пригадав, що в їхній дивізії в обозі були коні. Були коні в розвідзводі. Майже всі перебиті. У жовтні цього року вже стала річка. Отже, морожена конина й досі лежить у снігу, замерзла, занесена хуртовинами. Морожена конина? Ну що ж, у нашому становищі і це їжа. І ось у них визріває проєкт — розрубати ці туші, привезти і засолити. Погано? Та ні, чудово. Просто чудово!

Бачиш, Семене, і радощі в мене з'явилися. І я вже не панікую, а вірю, що ми протримаємося, дочекаємося своїх. На чому базується ця віра? Та всерйоз ні на чому. Просто багато у нас хороших людей і тут, під землею, на малесенькому клаптику, де ми зберігаємо свої порядки, і в місті, по якому карбують кроки гітлерівські патрулі.

Ось Наседкін, — скільки його кривдили. Кому б, як не йому, можливо, й пригадати тепер усі кривди або, повернувшись до батьківської справи, почати хапати й багатіти. Ну як же, один медик на весь район! Останнє віддадуть, тільки прийди до хворого. А він з точністю, ніби йому номерок вішати, йде кожного дня пішки до нас у госпіталь, де нічого не одержує, окрім миски знаменитого нашого супу, трошки каші та шматочка хліба з повидлом.

Або Мудрик. Як я його образила. Інший і на очі не навернувся б. Зайнятий якимись своїми, не знаю вже, чистими чи нечистими справами, але, приходячи до Сухохлебова і до своєї кралі, ніколи не забуде що-небудь принести для нашого госпіталю. Прошмигне через палати, тицьне Марії Григорівні і зникне. Якось було, випередивши Антоніну, я вийшла із свого «зашафника» на

його тихе «ф'ю-ф'ю-ф'ю». Він усміхнувся. Кинув до моїх ніг рюкзак, в якому грюкнуло щось важке.

— Гостинець вашим доходячим. Не погидуйте.

У мішку були... коробки з чудовими цукерками нашого довоєнного виробництва. Я аж скрикнула:

— Звідки?!

— Зі складу, фрау Віро, зі складу трофеїв. Під розписочку з розрахунком на тому світі жарком. — І він картинно вклонився, як артист, що виконав улюблений номер публіки.

— Зважте: Мудрик ніколи не залишав манеж без оплесків...

Він ще більше заріс, борода із плюшевої стала смушковою. Очі побільшали і якимось гарячково блищали у глибших уже западинах. Певно, нелегко доводилося йому.

— Володю, не треба, не ризикуйте. Ми тут відкопали трохи продуктів, обійдемося без ваших гостинців. Не треба ризикувати...

— А ви красива, — раптом бовкнув він, дивлячись мені просто у вічі.

— Не будете лізти в зашморг? Обіцяєте?

— Я на лонжі жити не вмю, — якимось посерйознівши, мовив він.

— А що таке лонжа?

— Спитайте на дозвіллі в Антона, вона вам пояснить.

— І все ж таки не ризикуйте. Не будете, так? — Я торкнулася його рукава. Мені справді було жаль цього удалця. — Ну, я прошу вас.

Він відсмикнув руку, відступив, і я знову почула оце противне балаганне:

— «Ха-ха-ха!» — скрикнув старий граф, думаючи навпаки...

А потім він сидів біля ліжка Сухохлебова. Вони про щось потай розмовляли. Обличчя в нього було серйозне, він заклопотано тер долонею свою смушкову бороду.

Мудрик несподівано з'являється і несподівано зникає. Я дуже боюся, щоб його не принесло, коли тут німці. Хто знає, що може втнути цей відчайдушний хлопець... А втім, навряд чи існує така небезпека. Він ходить безшумно, як кіт, і чуття в нього, мабуть, теж котяче.

— І ще, Семене, скажу тобі по секрету: непокоїть мене цей Товстолобик. Я його просто боюся. Ні, ніякої

каверзи з його боку. Це інтелігентний чоловік і зовсім не схожий на гітлерівця. Надто вже явно почав він виявляти до мене свої симпатії. Для госпіталю це, очевидно, корисно, а от для мене... Зараз он Сталька, ця кучерява мавпочка, кумедно перекривляє його:

— Яволь, фрау Віро... Ауфвідерзеен, фрау Віро... Натюрліх, натюрліх...

Усі, навіть Сухохлебов, аж заходяться зо сміху, а мені раптом стає страшно. «Фрау Віро»! Коли до наших дійде, як адресується до твоєї дружини німецько-фашистський окупант, коли там довідаються про наші дружні розмови, про шоколадки, які він залишає моїм дітям... Я знаю, ти мені віриш, ти мене зрозумів би. Але ж ти у мене особливий, і не ти судитимеш мої вчинки.

«Фрау Віро»! Так, це звучить просто погрозливо.

11

Семене, я розгубилася. Дві новини приніс сьогодні Наседкін — страшно і дивно.

Страшна така: до міста прибули нові німецькі частини — здоровенні, вгодовані солдати, один в один. Зовсім не такі, яких ми досі бачили, добре, тепло обмундировані. Шинелі в них не сіро-зелені, а чорні. На кашкетах — череп і кістки. Наседкін каже, цю емблему носили тієї світової війни російські головорізи із батальйонів смерті. Щось на це схоже й, напевне, значно гірше, на гітлерівський кшталт. Щоб розмістити їхній штаб, німецький же госпіталь було терміново викинуто з приміщення облвиконкому. Вони розмістилися на верхніх поверхах, а в стінах першого пробіли широкі ходи, і в залах у них гараж.

Ці чорні одразу ж розперезалися: почали прочісувати робітничі райони, кажуть — нахапали безліч людей. Їх кудись вивозять у закритих машинах з металевими кузовами. Цілими сім'ями нібито беруть.

Сухохлебов пояснив: «Це війська есес». Більше він нічого не сказав і тільки попросив мене заборонити одужуючим без дозволу виходити із госпіталю вдень. І все. Але потім я чула, як він щось занепокоєно бурмотів, розмовляючи сам із собою.

Не знаю вже, чи в зв'язку з появою німців у чорному, чи просто час прийшов, та тільки я і весь наш персонал одержали через Прусак наказ у дводенний строк з'явитися в якийсь там третій відділ штадткомендатури, зареєструвати свої паспорти й одержати «аусвайси» — це щось подібне до права на проживання.

Передаючи мені це розпорядження, Прусак якось особливо підкреслено смикав носиком і кілька разів повторив:

— Ві відповідайт. Шпитальлейтерін відповідайт...

Тільки-но він вийшов, як відбулася наша перша зустріч з представником «нової громадянської адміністрації», про яку стільки галасує німецька газетка «Руське слово»: її недавно почали видавати в нашому місті якісь поганці. Вперся гидотний тип у розкішному романовському кошушку, явно з чужого плеча, з старою саблею на ремені. Відрекомендувався: «Поліцай тутешнього околотку». Так, між іншим, і сказав — не «поліцейський», а «поліцай».

— Повідомлення одержала? — спитав він мене. — Отож-бо, щоб мені всі з'явилися своєчасно. Хто одфілонить, з тим у гестапо говоритимуть. Зрозуміла?

Від нього смерділо цибулею і горілчаним перегаром. Обдивився навкруги, нагледів на стіні місце і, сопучи від старання, почав за допомогою липких паперових стрічок наклеювати якесь оголошення з гітлерівським орлом угорі. Наклеював і весь час з острахом позирав скося на хворих. Десятки очей розглядали з напівтемряви його кожушок, пов'язку, шаблю. В палаті стояла гнітюча тиша.

— Начальничку, стеж, щоб яка більшовицька наволоч не зірвала. Відповіси...

Палата мовчала, і ця тиша була виразнішою за будь-які слова. Поліцай підійшов до дверей і вже звідти закричав:

— Гей, доходяги! Вам підфартило, маєте шанс. Комісари, командири, жидо-більшовики є? Стукайте в комендатуру. Оплата від виробітку: по десять косих за голову — хоч грішми, хоч шамовкою... Зрозуміли? Можна й мені повідомити, — фарт наполовину, не в церкві, без обману. Зрозуміли?

Палата продовжувала мовчати. Було так тихо, що хрипкий голос відлунював у кутках, хоч луни в наших підвалах раніше, здається, не водилося.

— Можна й письмово, потайки, без усякого шухеру,— додав поліцей, озираючись, задкуючи до дверей, ніби боячись, коли б хто не пальнув в нього.

Тут хтось упустив табуретку, і цей представник «нової адміністрації», навіть не озирнувшись на звук, увігбав голову в плечі й метнувся до дверей, зашпортуючись у своїй шаблі. І ось тут, Семене, мені довелося почути таку лайку, якої не чула і в дитинстві, хоч виросла я на березі, коло дров'яної пристані, а гінщики і каталі, як ти знаєш, великі віртуози в лайці.

Потім я прочитала приліплений ним папір:

Повідомлення

На підставі наказу рейхскомісара цим доведу до відома всіх обивателів міста Верньовольська, що:

Параграф перший. Люди, які будуть прямо чи побічно підтримувати й переховувати членів більшовицьких банд, що іменують себе партизанами, військовополонених утікачів, саботажників і волоцюг, давати їм їжу, притулок чи іншу допомогу, будуть каратися смертю, і майно їхнє буде негайно конфісковуватися.

Параграф другий. Особи, котрі своїм своєчасним повідомленням у третій відділ штадткомендатури або через поліцію допоможуть німецьким військовим властям піймати або знищити члена будь-якої більшовицької банди, а також будь-кого іншого з перелічених категорій, одержать одразу ж тисячу карбованців готівкою або, за бажанням, продуктами харчування у відповідному еквіваленті.

На підставі розпорядження рейхскомісара Отто Кірхнер — штадткомендант, штурмбанфюрер СС».

Прочитала я це повідомлення і, признаюсь, якось вся стислася. Адже це про нас, адже це просто нам, мені адресовано. Нове? Ні. Усе це вже було в тому проклятому «бефелі», який я заховала в чемодані з дитячою білизною. Але про те знаю лише я сама. А це — у всіх на очах... Негарно, зовсім негарно так думати, але

що, як хтось із наших спокуситься й донесе... Різні люди, деяких я просто й не знаю... Ну хоч хтось один...

Він уже давно чкурнув, цей представник «нової адміністрації», зовсім не страшний, скоріш комічний, схожий на персонаж із якоїсь, не пам'ятаю якої, оперети, а я все не могла заспокоїтися... Може, хтось лежить і вже прикидає, скільки можна заробити, зрадивши нас: у сім'ї не без виродка, погана вівця всю отару занастить... Скільки таких прислів'їв... Ні, ні, про це краще не думати. Побігла, звичайно, до Сухохлебова, але про ці свої муки і йому сказати не наважилася. Завела розмову про реєстрацію: як нам бути?

— Обов'язково зареєструйтеся. Точно і в строк. Які тут можуть бути вагання? — тихо басив він. — Комендатура має список персоналу, нащо задарма дрючити гусей? Може, вдасться добути ці речі для поранених? І для мене також? — Він хитро підморгнув. — Тільки моє прізвище віднині Карлов. Карлов Анатолій Дмитрович, агроном з приміського радгоспу «Перша п'ятирічка». — І, помітивши моє здивування, дістав з-під подушки паспорт, потертий на різках і, безперечно, справжній паспорт, з фотографії якого дивилося його характерне, носате обличчя.

Він підморгнув дітям, що, як завжди, тупцюли поблизу.

— А ну, хто я є?

Обоє відповіли:

— Дядя Толя.

— Агроном Карлов.

— Ну от, бачите, й ім'я прижилося. — Сухохлебов усміхався. — Ну, а чого замислилася лікар Віра? Рано чи пізно повинні б вони були взятися за впорядкування комендантських справ. Вони й раніше взялися б за це, та, видно, Москва дуже відволікає. — І зітхнув: — Москва, Москва, нелегко тобі доводиться...

Про поліцая, про повідомлення, що біліє на стіні і просто-таки притягує мої очі, я так і не поговорила. Не спитала навіть, що означає перетворення Сухохлебова в Карлова і де взявся паспорт. І все-таки чомусь заспокоїлася. Вирішили: завтра зранку підуть реєструватися Марія Григорівна, тьотя Феня і Антоніна. Повернуться — розкажуть, що та як, а наступного дня піду я. А втім, я не зовсім заспокоїлася: хоч що там не кажи,

а страшна це справа, за виразом Мудрика, «смикати чорта за хвіст».

Так от це перша новина, а друга така, Семене, що я, ось, слово честі, досі й не повірила в неї. Не хочу, не можу повірити.

Вранці, за звичкою викурюючи перед обходом товстеньку цигарку, Іван Аристархович якимось знехотя, через силу вичавив із себе:

— А я ж сьогодні, Віро Миколаївно, вашого свекра зустрів.

— Петра Павловича? Не може бути!

Я точно знала, що задовго до відступу з міста він разом із своїм ремісничим училищем відплив на одній з барж униз по Волзі, в глиб країни. Перед евакуацією зайшов у госпіталь прощатися. Казав, їде разом із своєю «ремеслухою», пропонував захопити онуків. І все ще бідкався: усе м'яке він закопав, а ось хатину нема на кого залишити, розкрадуть усе. Жалкував, що поросся доводиться зарізати, а воно ваги ще не набрало. А який кабанчик до різдва виріс би... Знаєш, є таки, є в ньому та риса, яку я ніколи не любила. Але лишитися в німців? Як це можна? Кадровий слюсар, він любив завжди хвалитися: «Я — російський пролетарій». Ні, ні...

— Ви з кимось сплутали, Іване Аристарховичу.

— Сплутав? Ні, голубонько, Віро Миколаївно, ото ж бо й воно, що не сплутав. Ми з ним носом до носа зустрілися, де трамвай у снігу стоїть. Знітився він. Стоїть і мовчить. Питаю: «Що хоч робиш?» Відповідає: «Слюсарюю. А ти?» Відповідаю: «Так само за спеціальністю — людей лікую». Питаю: «Завод твій в евакуації, де ж ти слюсарюєш?» Ще більше знітився: «Ет, яке тут слюсарювання, горе одне, дома длубаюсь — лудити, п'яти, відра лагодити. Істи ж треба». Тут я, Віро Миколаївно, голубонько моя, не стерпів і за всі двадцять п'ять років моїх образ на ньому відігрався. «А я, кажу, приватною ініціативою не займаюсь. Я — в радянському госпіталі». Він стрепенувся: «У неї?» — «У неї». На тому й розійшлися. — Товста цигарка аж потріскувала від жадібних затяжок, із-під прокурених моржевих вусів валив їдкий дим.

— Отак-то, Віро Миколаївно, голубонько. Оп воно як буває.

— А про онуків спитав?

Наседкін курив. Ясно було — неприємно йому про це розповідати. Не обертаючись, стоячи спиною, так, що я ззаду бачила лише кінчики його вусів, відповів глухо: — Не збрешу, не спитав. — І змінив розмову: — Ну, а Васятко ж наш як?.. Погано? Так, бідний хлопець. Оглянемо, та й вирішувати треба. — І пішов по палатах у супроводі Антоніни.

Дивно, дико все це, Семене. Коли б ти й справді міг чути мене, я б тобі цю новину, мабуть, і не сказала б. Кожного дня спостерігаю, як лихо згуртовує людей, піднімає їх. Тільки-но спроможуться встати з ліжка, давай їм якусь роботу. Ті, що не встають, і то чистять картоплю, вибирають з крупи чи гороху мишачий по-слід, та хіба мало... Ця Паша, яку ми з Наседкіним нещодавно оперували, того ж дня, лежачи, скручувала бинти. Зінаїда Богданова, що масло крала, вдень клопочеться коло синового ліжка, а вночі мие посуд, пере. А тут Петро Павлович з його улюбленим: «Ми, старі пролетарі...» Хатинку, поросся пожалів... Ні, ні, Семене, я все-таки цьому не вірю. Переборю завтра свої страхи, піду до нього, в найгіршому разі хоч умовлю його відремонтувати автоклав, який наші відкопали в руїнах. Руки в нього золоті, цього в нього не забереш.

Новини так мене схвилювали, що ніяк не можу заспокоїтися! В палатах тихо, чути, як Паша, скручуючи бинти, щось насвистує та Антоніна, миючи підлогу, на якийсь особливий, невідомий мені, сумний мотив виводить тонким голосом частівки:

Дайте дівчині гвинтівку,
Дайте сірого коня,
Уб'ю Гітлера-катюгу.
І закінчиться війна.

Дивна все-таки дівчина. Тепер зі мною звиклась, і я все про неї знаю. Вона з Латвії, з того краю, де живуть російські селяни, але ще дівчинкою потрапила в цирк: «з дитинства тирсу нюхала», як вона каже. Займалася акробатикою. Вправність і неймовірна сила висунули її в групі гімнастів «чотири—Ригас—чотири» в «унтермани». Вона стала «нижньою людиною», що тримає на собі трьох партнерів, які виконують при цьому в повітрі різні вправи.

Коли Латвія возз'єдналася з Радянським Союзом, дівчина спробувала вступити до медичного інституту. Про-

валилась, а в перші дні війни пішла, як у нас по-старовинному кажуть, у «сестри-жалібниці».

Ах, подружки-санітарки,
Білі хустинки,
Обережніше кладіть
Вову на носилки...

Голосочок тоненький, майже дитячий і дуже смішно контрастує з її великою, чудово розвиненою, дужою фігурою. Величезне дитя. Вона цвірінькає, як горобчик, певне, зовсім не відаючи про свою жіночу принадність і не помічаючи, як чоловіки жадібно проводять її поглядами. В її мові трапляються смішні вирази. Так, розповідаючи про ризьке кладовище, вона сказала, що там дуже красиві «фамільярні склепи». Про Наседкіна, якого вона побоюється, вона заявила, що він «страждає мантиєю величі», а зараз ось, питаючи у мене дозволу помити підлогу, сказала: «А то у нас просто авдієві конюшні».

Але як працює! Підіткнула халат мало не під пахви, засукала рукава, підсмикнула спідницю, ось уже понад годину, не розгинаючи спини, ганяє воду величезною ганчіркою по шорсткій асфальтовій підлозі. Сама пересуває ліжка, навіть разом із хворим, коли той не може підвестися. В напівтемряві рожевіють її великі струнки ноги.

У миленького мого
Поговірочка на «о»,
Він на «о», і я на «о»,
Значить, буду я його!..

Може, це все розраховано? Ні, ні, дурниця! Це справді напрочуд простодушна істота...

Сьогодні вирішили ми з Наседкіним знову розкрити очеревину у Василька, хоч він і дуже слабкий. Іншого виходу нема. Він весь палає, майже не виходить із забуття. На матір страшно дивитися. Вона не кричить, не лається, навіть не заговорює. Тільки дивиться на нас своїми волошковими очима. Та краще б уже лаялася. Отже, вирішено — сьогодні операція, завтра з ранку веду дітей до діда, а потім іду реєструватися в комендатурі.

Отак твердо все вирішила, і на душі стало спокійніше.

Вранці, не даючи собі роздумувати і вагатися, я вийшла з наших підвалів на волю. Вийшла й одразу ж зажмурилася. Слово честі, Семене, ось дожила до три-

дцяти з лишком років і не знала, що на світі може бути така краса. Власне, нічого, звичайно, особливого. Скільки разів ждав ти мене в нашому лікарняному парку перед хірургічним і легко уявиш все, що відкрилося переді мною. Тільки замість приміщення нашої лікарні — руїни, цегляні горби, завалені снігом, і над цими горбами, як останній гнилий зуб у роті старого, уламок стіни, який чомусь встояв після вибуху. І теж покритий кристалічною памороззю.

І все ж таки ранкова краса вразила мене. Усе в густому інеї. Дерева сяють, іскряться, ніби їх умочили в пересичений соляний розчин, і всі вони обросли кристалами. І замети сяють. А тугі спіралі обірваних дротів схожі на ялинкову канітель. Я просто не впізнала знайомої картини. Отак часом змінюється на очах молоденька гарненька сиділка, що прийшла з дому в будьчому і вбралася в білий лікарняний одяг.

До речі, за порадою Сухохлебова, для цього першого свого виходу я теж запнула білою госпітальною косинкою. Ми накроїли їх із старих простирал за дореволюційною російською викройкою, щоб кінці опускалися на плечі, а на лобі яснів маленький червоний хрест. Сухохлебов чи жартома, чи всерйоз твердить, що це традиційне вбрання армії милосердя вбереже нас на вулиці від багатьох неприємних випадковостей. Ну що ж, перевіримо, адже рано чи пізно доведеться виходити з наших підвалів. Діти теж схвилювалися. Те, що ми йдемо до діда, Стальку страшенно порадувало, а Домка замислився й нічого не каже. Мені навіть здається, що він увесь якось насторожений.

Коли перше очарування від цього сяючого дня минуло, очі звикли до білизни і гострого миготіння інею, мене вразив вигляд неспізнанно змінених вулиць, заметених снігом, завалених кучугурами, яких ніхто з початку зими, певне, не прибирав. Військові машини пробили на проїжджій частині широку колію і, не тротуарами, а саме цією колією і брели поодинокі перехожі. Вони не одягнені, а закутані. Навіть на чоловіках хустки або шалі. Обличчя коричневі, біліють лише щоки, ніс і частина лоба.

Ми пройшли трамвайну зупинку, обминули по кучурі врослий у сніг вагон з причепом і, бредучи колією, стали обганяти літню жінку і дівчинку, які намагалися

втягти сани, що загрузли в снігу; до саней був прив'язаний великий, довгастиий, загорнутий у простирано предмет. Я, звичайно, одразу зрозуміла, що то, і, хоч стара і дівчинка вибилися з сили, хотіла швидше провести дітей мимо, але Домка зразу ж взявся допомагати, виштовхнув сани в колію, і, коли випростався, я побачила його розширені перелякані очі.

— Що це, тьотю?

Стара відповіла спокійно й ніби навіть байдуже:

— Нашу мамку веземо. Померла наша мамка, ховати їдемо.

— Відмучилася, — це сказала дівчинка, ровесниця нашої Стальки, і в її вустах якось особливо дивно прозвучало старече це слово.

— Помогли б, коли по дорозі, — попросила жінка.

Домка впрягся в сани, і вони стрімко побігли по втораній колесами колії.

— Застудилася вона ще на окопах, наша мамка, — розповідала стара, дрібочучи за саньми. — Все кашляла, все кашляла. До лікаря б, а де зараз знайдеш вашого брата? — стара скося зиркнула на мою косинку. — Свої пішли, а кому до нас тепер клопіт? Та всіх і не вилікуєш. Зайди в першу-ліпшу спальню, хоч на «Ворошиловці», хоч на «Більшовичці», — усі кругом конують, не те що лікувати, ховати нікому, так мертві у своїх комірчинах на постелях і лежать, добре, що холодно, тлінь не бере.

Ця сяюча, щедра російська зима — і мертві десь у своїх будинках, на своїх постелях... Ні, в наших підвалах, видно, не так уже й погано. Допмагаю Домці тягти сани, а сама дивлюся вперед: ондечки вона на розі, хатина нашого діда. Вікна не замерзли, не дивляться більмами, як у більшості хат на цій вулиці. І над димарем у нерухомому повітрі стоїть димок, пухнастий, як лисячий хвіст... Живуть...

Ну що ж, ось ми і прийшли. Віддаємо старій мотузок, і всі троє мимоволі проводжаємо сани очима.

Від колії до хвїртки веде виразна, добре протоптана і навіть розчищена лопатою стежка. Над хвїрткою вивіска під склом: «Слюсарна майстерня. П. П. Нікітін». А по фасаді довгаста: «Ремонт примусів, каструль, бідонів, відер, настінних годинників, патефонів». Аж до

горла підкотило обурення. Хату свою пожалів, порося. Пристосувався... Ремонт каструль і примусів...

Ні, Семене, слухай далі. Слухай і знай, що в цій моїй розповіді в думці я цілком об'єктивна, нічого не додаю і не применшую. Немало мені доводилося в житті розчаровуватися, але тут... Ти слухай, слухай.

Коли ми відчинили хвіртку, в хатині дзеленькнув дзвоник. Знаєш, точнісінько такий, який прибивали колись торгаші над дверима своїх крамничок. Піднялися по чисто виметеному ганку і у віконце побачили за квітами круглу фізіономію твого батька.

Він одімкнув двері. Сталька кинулася до нього з криком: «Дідусю!», а Домка зупинився на ганку, і мені довелося майже силою вштовхнути його в прихожу. Він все-таки ввійшов, але вклонився дідові як сторонньому і зразу ж втупився в старенький радіоприймач, що вивергав якісь марші.

Ні, ні, я і в думках не хочу нічого перебільшувати. Старий зрадів, і більше, звичайно, дітям, ніж мені... Але на його м'ясистому обличчі тремтіла якась зовсім не властива йому, така собі розгублена, облудна посмішечка. Забувши навіть, що йому слід хоча б задля годиться здивуватися нашій появі, він бубонів:

— От і гаразд, от і добре. Заходьте, заходьте, гості дорогі. З морозцю чайку поп'ємо. — І підморгнув Стальці. — У мене ще з літа варення, малинове та агрусове, Тетяна наварила... Ти чого, Домире, стоїш? Роздягайся... Ти бач, який молодець, вище за матір вимахав!.. Віро, ти вже сама роздягни Стальку, не вмю я з вами, з жіноцтвом... Та ви сідайте, сідайте, ось стільці.

Він намагався поводитись так, наче ми нещодавно бачились і тепер ось завітали по дорозі. В цьому була соромлива фальш. А в приймачі тим часом музика перервалася і якийсь жерстяний голос, аж занадто чисто вимовляючи слова, почав по-нашому:

— Головна ставка фюрера, третє листопада. Наші армії завдали Радам нового могутнього удару на західних підступах до Москви. Передові панцирні частини вже пробилися до міста, і танкісти бачать із своїх башт у біноклі хрести і шпилі російської столиці...

Петро Павлович, спочатку, мабуть, забувши про радіо, рвонувся до приймача, вимкнув його.

— От брехуни, от брехуни! Це ж придумати треба—

«бачать хрести». — І заметушився: — А ви сідайте, зараз самовар роздмухаю. Ти, Сталько, мабуть, і не знаєш, що це за машина така — самовар? Електрики ж нема, от і довелося стару техніку реабілітувати... Ох як же добре, що ви мене відшукали... А я ж ото думав, ви вже тю-тю... За Уралом ватрушки уминаєте.

Мені стало соромно, але я нічого не сказала. А Сталька — ти ж знаєш, яка вона в нас...

— А от і збрехав, дідусю, — бахнула вона. — Ти ж знав, що ми тут, поруч.

Старий почервонів так, що на підборідді й на щоках позначилось його світле волосся.

— Бреше він, старий щкарбан, Аристархович... Був відщепенцем, зараз у душі відщепенець.

— А звідки ж ви дізналися, що це він нам про вас розповідав? — ламким півнячим баском вигукнув Домка, називаючи діда на «ви». Він не зводив очей з патентного свідоцтва, що висіло на стіні в чорній чепурній рамочці. У свідоцтві говорилося, що «ремісникові Нікітину Петру Павловичу, слюсарю вищої кваліфікації, відділ комерції і промислів бургомістрату міста Верхньоволзька дозволяє слюсарювати вдома». Були якісь підписи, печатка, і вгорі друкарським способом був відштампований злий гітлерівський орел, який тримав у кігтях вінок із свастикою. Оцей орел, мабуть, і прикував Домчин погляд. Від цього орла хлопчина не міг одвести очей. Тепер він втупив їх у дідове обличчя.

В цю мить грюкнуло кільце хвіртки. В сінях пронизливо задзеленчав старозавітний дзвіночок. Відчинилися двері, і зайшла якась стара, а може, й не стара, а старомодна, обмотана хустками жінка. Вона притискала до себе великий, довгастий, загорнутий у скатертину предмет, який від кожного її поруху глибоко-мелодійно видзвонював.

— Годинника оце вам принесла. Старорежимний, хороший, фірми Беккер. Прийміть.

— Іди, іди, ніяких годинників я не беру. Бач, що вигадала! — заметушився старий, винувато оглядаючись на нас і намагаючись відтіснити відвідувачку за двері.

— Ну як же це так, у хазяйки нашої Огурцової Ксенії Миколаївни позавчора взяли. Добру ціну дали. Та візьміть, чудовий годинник, як б'є! Та хіба я продала б? Народилася, вироста під його биття, але що

вдієш, їсти треба. Картопля он на базарі почім,— жінка блаґально склала руки. — Ну візьміть, у мене мама вже й не встає...

Ой, що я пережила, Семене!

— Та йди ти із своїм годинником! — загорлав Петро Павлович зривистим голосом. — Сказано — не беру ніяких годинників. Прочитай на вивісці: слюсар — луджу, паяю, лагоджу. Зрозуміла?

Та біда, певно, сильно притисла цю маленьку жінку. Вона наполягала, мало не плачучи:

— Ну нащо ви ото неправду кажете? Ось, ось він, круглий. Це хазяйки моєї, Огурцової, годинник. Що я, його не знаю?— Справді, недалечко од вікна, трохи збоку від верстака з лещатками і маленького токарного верстата, поряд з купою іржавої виччини, стояло на підлозі кілька годинників, і серед них круглий столовий, у світлій оправі з карельської берези. Жінка показувала на нього.— Взяли ж, а чого мій?.. Я зовсім дешево. Ну, скільки самі дасте.— Вона зачепила годинником за верстат, і почувся гучний багатоголосий органний стогін.— Мені хоч на картопельку.— І жінка раптом впала навколішки, простягаючи руки.

— Йди звідси, ну йди!— умовляв старий, силою підводячи її з підлоги.— Не можу я, на торгівлю інший патент потрібен. Що мені, через тебе головою ризикувати?

Жінка підвелася. Неприязно глянула на мене, зробила розуміюче обличчя.

— Ну що ж, вірно, вірно... Я опісля зайду. А годинника, вибачайте, залишу, важко мені носитися.

І у вікно, крізь жирний, з водянистими стеблами вічно квітнучий кущик, що стояв на підвіконні, який у наших краях чомусь називають «ванька мокрий», ми побачили, як вона поклала годинника на поручні ганку і повільно пішла до хвіртки. Ту ж мить, нічого не сказавши, Домка зірвався з місця і вилетів на вулицю, грюкнувши хвірткою так, що з воріт посипався сніг.

— І з дідом не попрощався!— гірко сказав старий.

— І я не попрощаюся. Думаєш, буду я з тобою, з буржуем, чай пити?— Ці слова вилетіли у Стальки. Не дивлячись на розгубленого діда, вона смикала мене за руку.— Ходімо, ма, ходімо. Не треба нам його варення, ні малинового, ні агрусowego.

Чого вже таїти, Семене, сцена з годинником і мене приголомшила. Непманів я ще невиразно пам'ятаю, а от лихварів і скупників бачила хіба що тільки в театрі. І пізнати в цій ролі твого шановного батечка, побачити, як він, що завжди чванився своєю «робітничою кісточкою», скуповує за безцінь речі в людей, які опинилися в біді, побачити в нього на стіпі патент із свастикою,— так, це було, мабуть, найстрашнішим із того, що довелося мені пережити відтоді, як у місто вступили німці. Для сина батько завжди батько, але я ніколи не знайду для нього виправдання. Та і який він мені родич? Знати його не знаю. Ця думка якось одразу мене заспокоїла, і я діловито повела розмову.

— Я, власне, Петре Павловичу, в справі до вас, як до спеціаліста. У нас у госпіталі—ви ж знаєте про нього,—так от, у госпіталі не пущено автоклав. Ми відкопали його в руїнах, але він зіпсований. Треба відремонтувати, припасувати до пічного опалення і налагодити... Платити мені, щоправда, поки що нічим, але...

— Віро, навіщо ти так?— майже простогнав він.

— То як же, Петре Павловичу? Ми були б вам дуже вдячні. Могли б дати за роботу трохи продуктів.

— Завтра прийду,— сказав він.

Я встала. Він знову жалюгідно забелькотів:

— Ідеш? Ну, як знаєш. А то заходила б,— сам живу, за людьми нудьгую.

Сам... І знову збрехав. У прихожій під вішалкою стояла чиясь милиця. Ну, взяв якогось інваліда в підручні, який мені, зрештою, клопіт... Тільки нащо брехати? Ми рушили до дверей. Старий ішов за нами.

— Віро, тут у мене деякі харчі... Візьми для дітей. Сталько, ось тобі баночка з варенням. Дай я тобі зараз загорну.

У дівчинки загорілись було очі, однак вона героїчно відсторонилася-таки.

— Не треба... Не треба нам ніяких харчів...— і смикнула мене за рукав.— Ма, ходімо.

Ми вийшли. Старий, не одягаючись, у косоворотці, в тапочках на босу ногу, стояв на ганку.

— Віро, на випадок чого заходь... І діти... А щодо автоклава—це я вам придумаю.— Ненароком він штовхнув годинник, що лежав на поручнях, і в мороз-

ній тиші пролунав його мелодійний, утробний дзвін. Під цей дзвін і грюкнула за нами хвіртка.

— Ну, що ж це ви! — сказав Домка. Весь посинівши від холоду, він підскакував, гріючись.

— Ма, ми до нього більше не підемо? Ма... — безперервно скиглила Сталька, сіпаючи мене за руку.

Ми всі троє майже бігли з вашої хатини, де тепло і світло, де затишно пахло геранню, хлібом і ще чимось смачним, у смердючі наші підвали, у нашу справжню домівку.

Решта дня і вечір були дуже тяжкими. Чотирьом було погано. Ми знову оперували Василька. На жаль, перитоніт! До глибокої ночі я просиділа біля його ліжка. Малий весь палає. Відкачали багато гною, зробили, що могли. А що ми тут можемо? Всі наші сульфаміди вичерпалися. Нема простого стрептоциду. Я навіть ризикнула попросити у Товстолобика. Обіцяв. Але німці вже пропустили одне число. Їх нема... А Василько — молодець — терпить, ні стогону, ні звуку, ні скарги. Мати його в стані якогось трансу. Ось і зараз сидить у нього на ліжку, тримає його руку і дивиться йому у вічі... Ой, хоча б ранок швидше! Завтра, можливо, Товстолобик принесе-таки нарешті обіцяне... Як це жахливо — розуміти, що людина згасає, бачити, як життя покидає її, точно знати діагноз і бути безсилим хоч би чимось допомогти. Переді мною і зараз ось очі його матері — сині, безумні...

Ох, хоч би заснути швидше!

13

Василькові, здається, краще. Це спільний наш з Іваном Аристарховичем висновок. Температура спала. Але він дуже кволий. Пульс ледве промацується. Він нічого не їсть. Були німці. Товстолобик оглянув Василька і підтвердив наш діагноз. Крадькома від Прусака тицьнув мені кілька коробочок якогось сульфамідного препарату, назва якого мені не відома. Каже — хороший. І ще я помітила — Товстолобик нервував. Мабуть, у них під Москвою все-таки кепсько. Виходячи, він досить сердито вимагав, щоб ми впорядкували, як він висловлюється, «скорботні листи». Потім, коли

Прусак трохи відстав, півголосом випалив цілу, мабуть, завчасно заготовлену ним, фразу нашою мовою: — Це є важливо, лікарю Віро. Як буде... О, ферлейхт зо? Порядок...— І повторив: — Порядок, великий зараз порядок.

Уже те, що він не скористався перекладачем і вирішив, очевидно, зробити це попередження безпосередньо, я зрозуміла, що це чомусь справді для нас важливо, щось нам загрожує. Зрозуміла і стривожилася.

Ну, а реєстрація в комендатурі й одержання посвідок на жительство, цих самих «аусвайсів»? Ще вчора, повернувшись у госпіталь від Петра Павловича ми побачили всіх трьох наших сестер у розкішних старорежимних косинках. Стояли оточені всіма, хто міг ходити. Цілий натовп.

— А вони, бог з ними, як у газеті на малюнках,— горошком сипала тьотя Феня.— Кашкеті хаткою, чоботи відерцем, і всі на одне обличчя... Здорові чолов'яги на машинках тюкають. А битися — ні, гріх на душу не покладу, не збрешу, не б'ються. І слова паскудного від них не чула. Один навіть мені на лавку показав: мовляв, сідай, тітко, чого стоїш? Ввічливий.

— Гаразд, розкудкудакалася — «ввічливий», — перебила її Марія Григорівна.— На лавку їй показав... А вони наших людей у дворі міськкому під виття моторів кожної ночі в розход списують. Це теж ввічливість? Скількох похапали... Чого не розповідаєш?

— А те ми не бачили, про те чули... А місто — матір божа! Все, наче кладовище, занесене, і коло стежок на головній вулиці купи людського... Купи, скрізь купи... Це ж просто диво, звідки при німцях стільки лайна. Їдять мало, а кругом купи,— торохтить тьотя Феня, швидко перебудувавши розповідь.— І де тільки береться?

Місто справді потопало в глибоких снігах, і справді коло вузеньких стежин, протоптаних вздовж вулиць, перед сліпими будинками, де ще жевріло життя, багато мерзлого калу. Стіни жовтіли від сечі: на Радянській я обганяла людей, які несли воду у відрах, каструльках просто з Волги. Перехожих майже не було. Тільки по проїжджій частині з ревом, важко похитуючись, рухалися одна за другою строкато пофарбовані

машини та, грюкаючи підкованими підборами по мерзлій землі, карбували крок патрулі.

Семене! Я вже казала тобі, що тієї ночі, коли наші відступали, Верхньоволзьк нагадував смертельно пораненого, у якого кров цебеніла з артерій. Ну, а сьогодні місто було схоже на небіжчика,— ні, навіть не на небіжчика, а на напіврозпотрошений труп в анатомці. І люди снували по ньому, як останні осінні мухи.

День був морозний, хрусткий, дзвінкий, і це немовби підкреслювало трупний розпад.

Тут і там бачила я невеликі, вже поздирані вітром оголошення. Було надто холодно, щоб їх розглядати. Але я спіткнулась коло трамвайного стовпа і мало носом не ткнулася в таке оголошення. Мимоволі прочитала. І краще б уже я не читала. «В ніч на 20 жовтня зловмисною особою був тяжко поранений при виконанні обов'язків офіцер вермахту. Оскільки це вже не перший випадок, за моїм наказом було розстріляно 25 (двадцять п'ять) чоловік. З метою уникнення повторень цього вимагаю ще раз повідомити німецьку адміністрацію про всіх підозрілих осіб і випадки...» І той самий підпис: «Отто Кірхнер, штаткомендант, штурмбанфюрер СС». А я ж бо йду туди, до комендатури. І не можу не йти. Мушу йти...

Дивно,— на всьому шляху від Лікарняного містечка до Восьмикутної площі, де в приміщенні центральної ошадкаси зараз їхня штаткомендатура, я не зустріла жодного знайомого. А може, зустріла й не впізнала. Більшість жителів ходить зараз, як висловилася Сталька, «невмивакою». Обличчя у всіх коричневі. На них, наче в негрів, виділяються зуби і білки очей. Це я розгледіла у приймальній, що розмістилася в залі, де я колись щомісяця здавала членські комсомольські внески.

Реєстрація йшла в кілька черг, за групами літер абетки і, слід віддати німцям належне, організована була непогано. Я швидко знайшла чергу й почала потроху просуватися до свого віконця. Не звикли ми до таких мовчазних черг. Усі неначе соромилися одне одного. Ніхто не розмовляв... Ні, не всі, звичайно, були на одне обличчя, як це мені здалося спочатку. Он дебила дівка, що спотворила надміром помади і фарби

своє просте і навіть миловиде обличчя. Он якийсь попик комсомольського віку з ріденькою, мочальною борідкою... Що це? Здається, інженер Блітштейн з «Більшовички». Я його колись оперувала. Звідки він узявся? Може, це все ж таки не він? Обличчя сховане за піднятим коміром... Ні, він. Як же ти, голубчику, лишився? І нащо прийшов сюди на реєстрацію? Адже ці чорномундирні німці просто полюють на євреїв...

Всі знемагають, похнюпивши голови. Тиша переривається лише покашлюванням, сяканням та гучним цоканням друкарських машинок за перегородкою. І таки справді тьотя Феця мала рацію — дивно бачити чоловіків — військових за цією жіночою у нас роботою... Райтом покашлювання і сякання якимось враз стихли. Щось трапилося. Озираючись і бачу в дверях — кого б ти думав, Семене? — Кіру Володимирівну Ланську. Ту саму актрису, яку оплакали її друзі. Жива, здорова, вона, короткозоро мружачись, дивиться на всіх цих голодних людей, у наче пожованому одязі, що втратили людську подобу, і царствено усміхається. Вона анітрошки не змінилася. На ній сіра смушкова доха, пухова біла хустка, прикриваючи пишне русяве волосся, вільно спадає на плечі. На руці, якою вона притримує хустку біля горла, лайкова рукавичка. Ланська обводить примруженим поглядом таблички коло столів реєстрації. Хтось закляклий, обмотаний великою хусткою, вийшов з черги і пояснює:

— Вам сюди, Кіро Володимирівно. Ось тут ваша літерка.

— Ах, мерсі! Я зовсім сліпа стала,— вимовляє вона глибоким контральто.

В цю мить погляди наші зустрілися. Ланська пізнала мене, всміхнулася, підійшла, взяла за руку.

— Мила, і ви тут? Оце сюрприз! Що ж ви тут робите? — Великі сірі очі поблажливо-ласкаві. — А втім, чого я запитую, ваша косинка — ваша відповідь. До речі, вона вам дуже личить. Ви в ній зовсім юна і напрочуд гарненька... Працюєте в їхньому госпіталі?.. Чіпляються? Хамлять?

Вона дуже чарівна. Я одразу повірила її усмішці і її співчуттю, потягнулася до неї. Але щось,— можливо, саме цей її занадто вже свіжий вигляд,— насторожує-вало-таки.

— Я чула, ви впали з даху...

— Чули? Так? Від кого? — жваво спитала вона. — А втім, мене раз у раз про це запитують. Ми, актори, романтики, любимо домислити... Ні, просто у мене підвернулася нога, і мене вивели під час нальоту. Бачите, і зараз кульгаю. За мною наглядає головний хірург їхнього госпіталю, — і пошепки, — такий поважний сухар. Кажуть, учений, але я не вірю, певно, звичайний армійський костоправ. Цікаво, чи до лиця була б мені ваша косинка? — І зовсім без переходу, тихо: — Зараз ми з вами швидко влаштуємо цю безглузду процедуру, зареєструємося, одержимо «аусвайси» — і звідси прямо до мене. Згода? Ах, як я зголодніла за хорошими людьми серед цих механічних мавп! Ви подивитесь мою ногу, а я вас почастую французьким коньяком «камію». Домовились?.. Ви знаєте, ці надлюди, покорителі Європи, жлуктять тут тільки французькі та іспанські вина. Саме жлуктять або глушать, коли хочете, тому що анічогісінько на них не розуміються... А відносно черги — зараз, один момент.

Оточена густими косметичними пахощами, під здивовані, неприязні погляди, Ланська підійшла до бар'єра, підкликала одного з писарів, попросила доповіді коменданту... Занадто вже вона вирізнялася з цього сумовитого, одноманітного натовпу, з-за перегородки її помітили. Машинки перестали цокотіти. Тут і там вистромилися зацікавлені фізіономії. Її прохання, очевидно, не зовсім звичне, було, одначе, зразу ж виконано. З бічних дверей, що вели до кабінету начальника ощадкаси, з'явився немолодий наголо оббритий офіцер в окулярах. Сухо кивнув мені, чомно, як знайомій, відкозиряв Ланській, зробив їй знак пройти за перегородку.

— О ні, пане лейтенант, я не сама. Зі мною моя подруга, лікар... лікар...

— Трьошнікова, — тихо підказала я, вже розуміючи, що вскочила в паскудну історію.

Знаючи, що мені не слід іти туди, я спробувала вернутися до черги.

— Ні, ні, Кіро Володимирівно, ви йдіть. Я тут з усіма. Моя черга недалеко...

Але її неможливо було спинити.

— Лікар Трьошнікова — дуже відомий хірург Верх-

ньоволзька. Попросіть пана штурмбанфюрера Кірхнера прийняти і її.

«Штурмбанфюрер Кірхнер! Це той, що розстріляв двадцять п'ять заложників,— промайнуло у мене в голові.— Це його повідомлення приклеїли у нас. Йти до цього ката?.. Ні, ні...»

— Лікар дуже поспішає,— вела далі Ланська, на-смішкувато поглядаючи на мене.— Скажіть, що на неї чекають поранені німецькі воїни...

— Я працюю в нашому госпіталі. В ньому тільки наші! — жакнувшись, закричала я.

Всі вісім черг мовчали. Обличчя були повернуті до нас. Вони нічого не промовляли, ці обличчя. Але очі... Краще б мені не бачити цих очей... А тут ще я раптом помітила в кутку, на лавочці, Мудрика. Авжеж, це він у своїй смужковій борідці. Але що це? Сидить, відкинувшись на бильце дерев'яного дивана, поклавши на милицю забинтовану і, здається, навіть загіпсовану ногу. У руках госпітальна палиця. Сидить і нишком поглядає на мене... Він поранений? Коли? Чому не прийшов до нас і чому не ми наклали йому пов'язку?.. Я хотіла підійти до нього, але знову з'явився гологоло-вий лейтенант, очевидно, ад'ютант коменданта, і жес-том запросив зайти. Мудрик одверто всміхався.

Я, як і всі ми, багато чула про німецьких фашистів, котрі, до речі, іменуються не фашисти, а нацисти. Бачила їх у фільмах, у виставах. Та коли б мені сказали, що цей немолодий, товстий, благодушний офіцер у просторому чорному кітелі, який висів на ньому наче піжама, новий нацистський комендант нашого міста, штурмбанфюрер військ СС, я не повірила б. Тільки-но ми зайшли, як він чемно вийшов з-за столу, посадив нас у крісла і досить пристойно промовив по-нашому:

— Цілую ручки, весь до ваших послуг.

— Пане штурмбанфюрер, це моя подруга лікар Трьошкіна. Хірург, нове світило медицини. Коли б не її майстерність, я, певно, не мала б зараз приємності з вами розмовляти. Вона склала мене буквально із шматків,— воркувала Ланська, недбало кинувши ногу на ногу, одначе так, щоб видно було її округле, повне коліно. Все ще вигадуючи про мене дикі нісенітниці, вона дістала сигарету, покрутила в пальцях, і товстун одразу ж простягнув їй запальничку. А втім, слухаючи її

теревені, він проглядав якийсь довгий список, що лежав на столі, і, коли вона замовкла, підвів на мене світлі, водянисті очі.

— Трьошнікова? Віра Трьошнікова? Я чув про вас, лікарю Трьошнікова. У вас госпіталь на сімдесят п'ять ліжок.— Він устав, повернувся до стіни, де над ним, під портретом булькатою Гітлера у військовій формі, висів план міста, і, ткнувши олівцем у намальоване на плані ліжечко, сказав: — Ваш госпіталь тут? Мені відомо. Ви — шпитальлейтерін, ви робите одну... вас зіндст да?.. одну благородну справу.

Він знає про нас. Добре це чи погано? Ми позначені на його плані, узаконені. Напевно, це все-таки краще. Але що йому відповідати? Про що взагалі може говорити радянська людина з гітлерівським офіцером? Я запитливо глянула на Ланську — вона сиділа, відкинувшись на бильце крісла, недбало погойдуючи ногою, покурюючи, страшенно нагадуючи, ні, не Любов Ярову, а якусь іншу жінку з цієї п'єси. На губах глузлива, але аж ніяк не зла посмішка. Вона стежить за мною, як доросла людина, що кинула у воду хлопчика-боягуза, поблажливо спостерігає, як він там борсається, сподіваючись, що він впливе самотійно, і водночас показуючи йому усім своїм виглядом, що потонути вона йому не дасть.

— Ми, пане штурмбанфюрер, знаємо, що у вас багато справ, ми на хвилиночку,— промовляє вона на найворкїтливіших нотах свого багатого голосу.— Ми повинні зареєструватися, одержати оці, ну, як їх, о господи, ну... ці ваші штучки... «аусвайси»... Але там така черга... ви, як справжній офіцер, звичайно, лицар... Чи не допоможете ви двом розгубленим дамам?

— О так, так, ми всі так зобов'язані вам, фрау Ланська, за ваші... вас зіндст да?.. за ваше мистецтво.

Він викликав дзвінком ад'ютанта, розпорядився. Той узяв наші паспорти і зник, а господар кабінету тим часом відійшов до маленького столика, де стояла карафка. Одвернувшись од нас, поклав у рота пілюлю. Швидко запив. «О, та в тебе, голубчику, мабуть, виразка. Та ще й гостра»,— подумала я, помітивши гримасу болю на його м'ясистому обличчі.

— Фрау Ланська, мій намір відкрити тут до різдва офіцерське вар'єте дуже великий... ні, важливий, так,

такий важливий. Він схвалений командуванням. Москву на той час буде взято, можливо, ми роздобудемо столичних акторів, але зіркою, безперечно, будете ви.— Товстун галантно вклонився, і йому вдалося проковтнути хворобливу гикавку.

— Так, так, звичайно, ми вже зараз готуємо з паном Винокуровим програму. Мені подарували фаши... о чорт, німецьку пластинку... Я розучую пісеньку вашою мовою.

— Добре б щось таке... о, вас зіндст да?.. Щось херцліхен... херцліхен... О, нун зо... сердечне, сердечне. Ми далеко від нашої милої батьківщини, від своїх коханих дружин і матерів. Хоробрі солдати сумують за сім'ями. Щось... О, як же це буде по-вашому?.. Ну, що зігріє серце.

— Зрозуміла, врахую ваше побажання. Щось таке, що зігріває серце? Чарівно... Прекрасний задум. Але, можливо, пан комендант пришле мені щось таке, що зігріє наші шлунки?

— Шлунки? Вас іст шлунки?.. Ах, зо, ха-ха!.. Натюрліх, натюрліх... Німецьке командування вміє цінувати тих осіб, які йому щиро служать.

І коли ад'ютант приніс наші паспорти і ми розписалися на якихось трьох аркушиках, він одразу ж дав йому по-німецьки відповідні розпорядження. Ланська хвацько підморгнула мені.

Знову треба було пройти через зал, крізь стрій глумливих, здивованих, дуже недоброзичливих поглядів. Артистка йшла звично усміхаючись. Незважаючи на помітну повноту, вона легко несла своє велике, доладне тіло. А я кинулась через приймальню, як людина кидається через вогонь під час пожежі. І, хоч я не вчинила нічого поганого, не вимовила жодного компрометуючого мене слова, я почувала себе перед цими людьми злочинницею.

Я була вже біля дверей, коли мене потихеньку гукнули: «Товаришу лікар!» Інженер Блітштейн. Це звичайно ж він, хоч його важко впізнати, так він змарнів, постарів.

— Товаришу лікар, всього два слова. Ви були у коменданта, ви з ним знайомі... Що це за людина?

Не знаю вже, що відбилось на моєму обличчі, але він квапливо заговорив:

— Ви розумієте, як вийшло... Мірра, дружина моя... у неї був інфаркт. Нетранспортабельна. Хіба ми могли її покинути? Я залишився. І дочки залишилися. Що було робити? І от... спочатку нас не чіпали. Але в п'ятницю... Ви, звичайно, чули, що тут діялося? Ці есесмени вдиралися серед ночі в єврейські квартири, хапали людей, кудись везли, не даючи навіть узяти нічого з собою. Ми цілу добу просиділи на горищі. Але за нами не прийшли. Ми були полегшено зітхнули. І що ж,— нате вам, ця реєстрація. Як вам це подобається? Га?.. Що тепер? А Міррочка така хвора. Йї не можна навіть хвилюватися.

Темні, глибоко запалі очі дивилися на мене з надією. Але що я могла йому відповісти?

— У мене така сама повістка, як і у вас. Усіх реєструють.

— Ми — нещасна сім'я. Що я їм? Я варю мило. Потрібне ж у місті мило? Не вам, лікареві, пояснювати — може спалахнути епідемія... А моя дружина, мої дівчатка... Лікарю, чи не могли б ви поклопотатися перед паном комендантом?.. Одне слово. Одне маленьке слово.

Я розгублено подивилася на нього.

— Комендантові? Як комендантові?.. Та він слухати мене не захоче.— І раптом якось саме по собі сказалося: — Як лікар, я провідаю вашу дружину. Адреса?

— Прошу, прошу! — зрадів він.— Ах, нема на чому написати... Але просто запам'ятати: «Більшовичка», будинок шістдесят один. Шість і один... Квартира вісім... Це у дворі... Знайти легко — навкосо від лазень...

Ланська, нетерпляче чекаючи закінчення нашої розмови біля дверей, рішуче підійшла до нас.

— Вибачте, ми поспішаємо.— По-хазяйськи взяла мене під руку.— Ходімо, Віро Миколаївно, на нас чекають...

— Так, так, звичайно. Я розумію, я все розумію,— квапливо забелькотів інженер.— Але, лікарю, благаю... якщо, звичайно, можна... Вона зовсім безпорадна.

Ланська вела, вірніше, просто тягла мене на буксирі. Накульгуючи, вона ішла швидко. За нею важко було встигати. А в мене з голови не виходив цей інженер. Адже явно не про медичну допомогу благали його зацьковані очі, явно не на лікарський візит він сподівався.

— Жах, жах! — казала актриса.— Це як в Уеллса, пригадуєте, в «Боротьбі світів»? Якись чудовиська хапають людей, кидають у кошики для своїх потреб, як ми курей чи качок... Ця дика маячня про чистоту нордичної раси, про змову світового єврейства, про первородний гріх перед кров'ю. Це дике шаманство. Воно у них піднесено до рангу релігії. Проти цього ніхто з них не може не тільки заперечити вголос, але навіть у думці. Боронь боже!

І раптом зупинилась, глянула на мене запитливо.

— Я не знаю, чого ви тут залишились. Я нічого у вас не питаю, але... якщо можете, зробіть щось для цієї сім'ї. Їх треба десь сховати або вивезти за річку, я не знаю... І швидше, інакше...— вона провела долонею по горлу і пішла швидше.

— Коли б я була в змозі!.. Але я провідаю хвору. Обов'язково.

Короткозоро мружачись, Ланська подивилася на мене чи то вивчаюче, чи то насмішкувато:

— А ось цього якраз і не слід робити. Вони не подарують вам спілкування з приреченою сім'єю...

— Але ж я лікар.

— Лікар? То й що? В питаннях раси це дикі люди. Кожен, хто спілкується з тим, кого вони прирекли, сам прирікає себе. При слові «раса» розум у них автоматично відключається... Я кажу, звичайно, не про всіх, про тих, від кого залежить наша з вами доля...

— Але я радянський лікар.

Ланська аж зупинилася. Глянула на мене з цікавістю.

— І що ж? Ваш халат захистить вас від куль? — Вона знизала плечима.— У нас на театрі кажуть — гран наїв... Ходімо, ходімо.

Здається, реєстрація закінчилася для мене таки вда-ло. Але чи то від незвичного ходіння по свіжому повітрі, чи то від хвилювань я відчула таку слабкість, що тремтіли коліна. Одна думка була — скоріше додому, до наших підвалів, де повітря по кілька разів пропущене через легені, та все-таки легше дихати.

Ти у мене, Семене, в питаннях етики завжди був строгим і, мабуть, засудиш мене — я піддалася на вмовляння Ланської, попленталася до неї, і зовсім,

звичайно, не для того, щоб лікувати її ногу, а щоб поїсти і побазікати з цією дивною, незрозумілою для мене жінкою, в талант якої ми в студентські роки були всі закохані.

Вона живе на бульварі Рад, у тому самому будинку, де колись жили й ми. Гарний будинок, пам'ятаєш? А подивився б ти на нього зараз... Крило, де була наша квартира, розвалене. В другому живуть. Але як живуть? Шибок нема, з вікон, забитих дошками, стирчать димарі. Фасади закурені, з балконів звисають жовті, товсті сталактити нечистот. Коричневі сходи пообмерзали так, що, деручись сходами, доводиться триматися обома руками за поручні.

В першому, другому і третьому під'їздах живуть якись німецькі військові. Там, як розповіла Ланська, все-таки краще. Вони змушують мешканців сколювати цей полій, топити печі. В інших піднятися на сходи — все одно що зійти на Казбек.

Ланська і Винокуров залишилися у своїй квартирі. Всі стіни кімнат, коридор і навіть кухня від підлоги й до стелі заставлені книгами. Але життя, як я помітила, жевріє лише в кімнаті для хатньої робітниці, де живе тепер Кіра Володимирівна, і в маленькому кабінеті. Там, серед старовинних меблів, мешкає Вячеслав Винокуров, котрий, як ти, звичайно, пам'ятаєш, був художнім керівником нашого театру, і котрий став тепер віце-бургмістром міста в справах культури, мистецтва та освіти.

Оцього самого віце-бургмістра, на щастя, дома не було. Ми кинули в чавунну окопну грубку кілька старих, пошарпаних книжок і, коли від жару затріщало коліно виведеного у вікно залізного димаря і від грубки пішло тепло, вместилися в кріслах. Щоб скоротити візит, я одразу ж попросила господиню показати хвору ногу. Замість цього вона зняла з мене косинку, вміло напнула її, накульгуючи, підбігла до овального дзеркала в оправі з червоного дерева, і воно з більшою навіть чіткістю, ніж в дійсності, відобразило її повну, ставну фігуру. Не зводячи очей із свого відображення, Ланська з підкресленою скромністю проплила по кімнаті. І знову мені здалося, що я вже бачила це чи то в театрі, чи то в кіно.

— Личить мені, га? — спитала вона, не відриваю-

чись від дзеркала.— Дуже личить. Ось коли б ще сюди строгу сіру сукню з високою талією. Знаєте, як у лавренювському «Розломі»... Ні, справді личить?.. Але вам таки краще. У вас є щось чернецьке, фанатичне. І потім ви молоді... Ах, молодість, молодість!

Вона зітхнула, цього разу, мабуть, щиро.

— Але на вигляд ви не старші за мене.

— Правда? — вона радісно стрепенулася.— Ні, справді? — Але одразу ж, посмутнівши, зітхнула.— Вигляд! Для того, щоб мати такий вигляд, я витрачаю, певне, стільки ж годин, скільки ви хвилин. Ну, признайтесь: сьогодні ви навіть не причісувалися? Ні? — Вона покуйовдила мені волосся.— Хочете, я причепурю вас? Ви ж мене будете лікувати; і це вам аванс за роботу. Згодні? Йдіть до дзеркала.

Здорово, майстерно вона орудує гребінцем. Її повні руки просто пурхають. Я сиділа біля дзеркала в якійсь казковій дрімоті, і моя ординарна фізіономія, на яку я не мала приємності дивитися у справжній дзеркала принаймні з дня окупації, мінялася на очах. Невже це хвилясте, темне волосся, що гарно спадало на лоба, моє? І кирпате обличчя має такий овал, такі пухкі губи і такі великі карі очі, що дивляться з-під довгих вій? Нова зачіска надала мені хлоп'ячого вигляду. Я ставала схожою на Стальку. Вірніше, мені допомагали зрозуміти, як Сталька схожа на мене. І раптом я піймала себе на тому, що я, лікар, котрий волею долі опинився начальником госпіталю, я, відповідальна за здоров'я багатьох людей, що залишилися під моєю опікою, я, немолода вже жінка, мати двох дітей, милуюся тут собою, як дурне, легковажне дівчисько. Моє відображення в дзеркалі почало рожевіти, стало зовсім червоним.

Я відсунулася, схопилась, потягнулася за пальтом.

— А гонорар? Адже ви прийшли подивитися мою ногу? — Ланська відійшла, трошки підняла спідницю, відстебнула підв'язку і одним рухом опустила тонюсінку шовкову панчошу.

Сон скінчився. Почалася дійсність. Обстежую хворі ділянки. Чи був рентген, що він показав? Картина загальною і без знімків ясна. Кістки цілі, а от зв'язки? Я можу дати лише найпримітивніші рекомендації — тримати ногу в теплі, робити гімнастику. Але й так заживе,

час залікує. Неуважно слухаючи мене, Ланська раптом якось по-дівчачому хихикнула:

— Німець-хірург,— я вам про нього казала, ну, що відвідує мене,— так старанно і так довго обмацує мою бідну ногу, що вона і взагалі навряд чи заживе. Він стільки тут латині наговорив, а ви — компрес, тепло... А втім, швидке заживання явно не в його інтересах. Він мені признався, що ходить сюди відпочивати душею від своїх чарівних камрадів... Ну, а наша радянська передова медицина все-таки нічого більше й не запропонує?

— Ну, і ще спиртові компреси, мабуть...

— А коньякові можна? — хвацько підморгнула вона.— Певно, краще навіть вживати коньяк всередину. Адже так? До речі, ось бачите, і кава закипає. Ми будемо пити саме з коньяком.

Справді, на грубці, що вже встигла розжаритися, в каструльці булькало, і кімнату наповнив напрочуд апетитний аромат кави...

Я ж бо, Семене, знала, що саме зараз треба встати й піти. Досить з мене цих компрометуючих знайомств. Але кава пахла так славно і мені так хотілося їсти, що я не встала і не пішла. Ми пили каву з маленьких чашечок, прозорих і тонких, як черепашки. Пили з коньяком. У коньяках, як ти знаєш, я нічого не тямлю, але Ланська, підливаючи мені з пузатої закордонної пляшки, розхвалювала його, як на базарі. І дійсно, він обпікав рота. Тепло розходилося по тілу, усе важке розвіювалося кудись за межі пам'яті. Залишалася тільки ця кімната, її книжкові стіни, її незручні музейні меблі, які чіплялися за одяг бронзовими дрібничками. Це чарівне дзеркало, що відбивало все чіткіше й красивіше, ніж насправді. Залишалася ця жінка, яка вражала колись наші юні душі в ролі Анни Кареніної. Залишалася рідина в пузатій пляшечці, яка може хоч ненадовго відірвати людину від усього, що її мучить і гнітить.

— Ех, лікарю Віронько, «однова живемо», як каже герой в одній незграбній п'єсі, де мені довелося вимучувати з себе фальшиву роль.— І, швидко вихиливши одну за одною дві маленькі чарки, вона, стріпнувши розкиданим волоссям, безшабашним голосом вигукнула: — Гуляй, жіното, бога нема, кінець світу!

На щастя, я не встигла піднести до рота другу чарку. У прихожій зашкребли ключем, рипнули вхідні двері. Почулися вкрадливі кроки, хтось обережно постукав.

— Кіро Володимирівно, до вас можна?

— Не можна. У мене гості... А втім, пардон, це дама. Дозволяю зайти.

Увійшов немолодий чоловік у добре пошитому костюмі, показний, благообразний. Прямий проділ немовби по нитці розділяв його волосся, надавав чоловікові якогось старорежимного вигляду.

— Познайомтеся, моя подруга. Мій лейб-медик Віра Тройкіна. А це мій... ні, тепер не мій, тепер сам по собі чоловік... Колишній заслужений, колишній лауреат, колишній орденоносець і депутат міськради. Колишній... що там ще? Ах, так, колишня людина, а нині віце-бургомістр в якихось там вошивих справах... Відставної кози барабанщик...—Ланська засміялася занадто довго і занадто гучно для того, щоб це могло видатися щирим сміхом.

— Мила, не пийте. Досить,—терпляче промовив той, кого назвали відставної кози барабанщиком, і потягнувся був забрати пляшку. Він дивився на Ланську з тривогою, з болем, з докором.

— Не пити? А що ж ви мені накажете робити? — Вона вирвала пляшку і, розхлюпуючи коньяк на стіл, налила собі повну чашку.—Що ж, я вас питаю, ви мені накажете робити? Я не можу навіть повіситися в туалеті, бо ви і ваші покровителі напаскудили там стільки, що замерзлий сталактит піднявся до половини кімнати.—Вона із змовницьким виглядом нахилилася до мене.—Цей віце-бургомістр лінується вихлюпувати нечистоти з балкона. Нащо? Він викидає їх на підлогу в нужнику. За ним прибирає дід-мороз.

— Ні, коли ви в такому стані, з вами неможливо розмовляти.—Віце-бургомістр навшпиньках іде до дверей.

— Тікаєш? Діяч! Паршиве ситро, що прикидається шампанським! — бешкетуючи, кричить Ланська і кидає кришталеву чарку в двері, що квапливо зачинилися. Вона нахилилася і раптом обняла мене, потягнулася до мене мокрими губами.—Віро, це ж він, оцей чоловік, умовив мене залишитися,—п'яно схлипуючи, казала вона.—Я дійсно підвернула ногу, лежала в постелі, але мене пропонували понести на руках. А він сховав.

Базікав усім, що я загинула... Каже, що залишився берегти свої книги. Їх, бачите, вже не можна було вивезти... Книги? Він і справді любить рідкісні книги. Він тягне їх до своєї нори й ховає від людей... Та залишався він не заради книг, ні... Ух, ненавиджу!

Ланська схопилася й почала несамовито шматувати якусь товсту книжку, що валялася коло грубки, жужмити сторінки, пхати їх у вогонь. Полум'я любострасно загуготіло. В кімнаті ставало жарко. Піт котився по її розшарілому обличчю, вона втирала його долонею або рукавом, як селянка, що пече хліб.

— О, ви його не знаєте! Його ніхто не знає... Я якось купила в комісіонці туфлі, закордонні, елегантні, наче писанки.— Вона випростала ногу й поворушила кінчиками пальців.— Вони виструнчували мене і пасували до нової сукні. Але одного разу я поверталася після спектаклю, йшов дощ. І вони одразу розкисли, виявилися цілковитою туфтою, фарбованим картоном. Так і цей орденоносець, заслужений, біс його знає який!..— Вона потягнулася до пляшки, але я відсунула її далі, й, уткнувшись мені в плече, Ланська голосно заплакала.— Я жінка, я просто жінка. Не осудіть мене, я була до нього прихильна. Я думала... І потім...— Вона зашепотіла, нібито довіряючи мені страшну таємницю:— Я вже не молода. У цьому віці кидати все, що маєш, до чого звук,— це вже важко. Але все-таки я, певно, кинула б, поїхала, як цей старий Лавров. Пам'ятаєте Лаврова? Пішов, захопивши з усього свого зібрання живопису тільки Врубеля... Врубеля і дружину. Але я вірила цьому Винокурову. Я любила в ньому борця за справжнє мистецтво. Борець!.. Він спокійно розраховував, що вигідніше — поїхати чи залишитися. По картах виходило — наших розбито, відступають безладно, нема сили захищати Москву. Ну, а коли вигідніше, давай швидше міняй колір, пристосовуйся до нового середовища. Віце-бургмістр. Кореспондент газети «Російське слово»... Тьху! — і соковитий плювок повис на дверях.— Діяч німецької адміністрації, поборник «нового порядку», а на думці одне — як би міцніше примоститися на зап'ятках німецької карети. Тьху!

Новий плювок. Я весь час чула, як у прихожій щось шурхотить. І ось двері тихо відчинилися. З'явився Винокуров з терпеливим мученицьким виразом обличчя.

— Кіро, ви забуваєтеся. Пані Трьошнікова, вибачте їй. Ви бачите, в якому вона стані.

«Пані!» Він сказав «пані» мені, Вірі Трьошниковій! Я схопила пальто. Та Ланська була вже біля дверей.

— Геть! Не смійте до мене заходити, старий шкарбан! — Вона хряпнула дверима і застромила в ручку платтяну щітку замість засувки.— Віро, ви, можливо, читали колись його статті у «Верхньоволзькій правді». Вони спиралися на постулати Сталіна. Ну, а тепер він публікує їх у «Російському слові» і, спираючись на догми цієї кривої мавпи доктора Геббельса, доводить протилежне. Тут і примат білявої раси, і нордична кров, і торжество германізації або непроглядна ніч світового єврейства... Мерзенно!.. Ей, ви, я знаю,— ви там підслуховуєте, за дверима. То я повторю для вас: мерзенно!

Тепер вона не грала. Це була вже не Любов Ярова, не Анна Кареніна, а Кіра Ланська зі своєю трагедією і своєю мукою.

— Він слимак, гадина,— каже вона, жарко дихаючи мені в обличчя коньяком.— Проте, миленька, буду одвертою: я теж хороша. Ну, що я робила б в евакуації? Життя в комірчині, районна естрада, фронтові концертики. Ні, я так не можу... Дайте мені бомбу, автомат, що-небудь таке, я підірвала б який-небудь штаб, застрелила б якогось генерала. Я могла б загинути, як Марія Стюарт, як Жанна д'Арк, як Шарлотта Корде, але виносити за пораненими горщики, співати пісеньки під час обідніх перерв!.. Так, так, треба, благородно, знаю, але це понад мої сили. Народжений повзати літати не може. Ну, а народжений літати?.. Цей старий мул,— вона показала в бік дверей,— він з настанням вечора тремтить, як овечий хвіст, і заставляє вхідні двері комодом... Я більше так не можу. Я не хочу вмирати від глистів або від сипнотифозної воші. Я повинна вмирати, як жила...

Вона відійшла до стіни, притулилася до неї, випростала руки, гордо і гнівно дивлячись перед собою, нібито ось зараз пролунає залп.

Що це? Крик душі? Звична гра? Ні, досить з мене. Я задихаюсь. Я схопила пальто й, не одягаючись, штовхнула двері, при цьому добряче стукнувши ними Винокурова, який, напевно, дійсно підслуховував. Якимсь

чудом не послизнувшись, збігла з обмерзлих сходів і вже внизу трошки віддихалася.

Було ще видно. Оглянулася, відшукала на фасаді вікно Ланської. Воно було забите, як і інші вікна, із труби, що виходила на вулицю, валив густий, кучерявий дим: горіли нещасні, ні в чому не винні, старі книги.

Віддихавшись, я якось машинально взяла жменьку снігу, кинула в рота. Потім обтерла снігом обличчя, руки й тільки зараз помітила, яке гарне вечірне небо, холодне, чисте, вже трошки сизо-бузкове, на ньому завічувалися перші, зеленкуваті зорі.

Додому, швидше додому!

Поверталася майже бігом. Наші вогні, похмурі підвали здавалися мені тепер не тільки надійним сховищем від бомб, але й від цього чужого, не цілком ще мною пізаного страшного життя, яке принесли нам гітлерівські орди.

Але по дорозі мене почала мучити думка про інженера Блітштейна. Нам важко, дуже важко, але нас у наших підвалах все-таки багато. А він — один, з хворою дружиною, з дітьми... Як він змінився! З квітучої, енергійної, життєрадісної людини враз перетворився на неспівливу, затуркану істоту... Ця переляканість, приниженість, ці зацьковані очі... Здається, він увесь зібгався, втягнув голову в плечі, зажмурився, приготувався до ударів і вже змирився з їхньою неминучістю.

Ні, як би там не лякала Ланська, я до них піду і піду сьогодні, ось зараз. Мушу піти — це мій лікарський, це мій... ну, просто мій людський обов'язок. Я лікар, я радянський лікар. Та і в цих її страханнях значна доза істерики. Мало про що в місті базикають. Ні, страшно-таки, як не кажіть... Але досить, досить гризот, марш до хворої, яку ти обіцяла навідати!

Дуже, дуже тягло мене в наші підвали, одначе я відважно проминула руїни Лікарняного містечка і незабаром опинилася перед так званими Червоними воротами комбінату «Більшовичка». А втім, не було вже ні самих воріт, ні високого паркана, який відділяв територію комбінату, ні дерев'яних будинків, що недавно стояли вздовж цього паркана. Все невідомо змінилося. Згарище ткацької фабрики немовби виповзло просто на вулицю. Але знамениті фабричні лазні, куди

приїздили з усього міста любителі досхочу попаритися з віником і квасом, вціліли. Орієнтуючись на лазні, я легко знайшла великий чотириповерховий будинок, де жили інженерно-технічні працівники. Він також уцілів.

Долаючи вагання, я увійшла в під'їзд і одразу ж опинилася перед дверима квартири 8, на яких було прибито мідну дощечку: «І. А. Блітштейн. Інженер-колорист». Під нею чомусь був прикріплений кнопками невеликий шмат чорного картону, на якому жовтим було витиснуто шестикутну зірку, схожу на ялинкову прикрасу. Тут! Ну що ж. Постукала рішучим, «лікарським» стуком. За дверима почулися невиразні звуки, обережні кроки, але їх не відчинили.

Постукала дужче.

— Лікар за викликом...

Кроки. Шарудіння. Приглушені голоси. Мені стало прикро: якого біса вони там, втрачай через них час... Грюкаю вже кулаком:

— Хвора Блітштейн тут живе?

І зразу ж двері прочинилися. У щілині, обмеженій ланцюжком, я побачила інженера. Він дивився на мене, як на привид.

— Ах, це ви, лікарю...— А сам навіть став навшпильки, нібито щоб переконатися, чи не стоїть хто в мене за спиною.

— В чім річ? Ви мене запрошували, так пропускайте... Де хвора?

— Це ви, лікарю? — повторив він з полегкістю.— Спасибі, величезне спасибі... Вибачте, ми подумали... То проходите, проходите! — Двері нарешті відчинилися повністю.

Я увійшла в темну кухню, де, як видно, і жила сім'я. Топилася плита. На ній щось кипіло у великому баці. Було тепло, навіть жарко. Повітря насичене важким, їдким запахом. Перед плитою бляшані дека, в яких щось схоже на холодець. У кутку валялися виварені кіньські кістки...

— Покажіть хвору.

— Ось, ось, будьте ласкаві,— метушиться інженер.— Мірочко! Це лікар до тебе... Бачиш, а ти казала...

Тепер, придивившись у напівтемряві, освітленій відблисками палаючої плити, я розгледіла в кутку ліжку і на ньому жінку приблизно мого віку... Лелечко! Я од-

разу впізнала її, хоч вона була майже не схожа на яскраву, голосисту дружину інженера, що відвідувала його, коли він лежав у нас у хірургічному... «От перець-молодиця!» — захоплено вигукував Дубинич, загалом небайдужий до жіночих принад. Після того, як вона вже йшла додому, в палаті ще довго стояв запах гострих парфумів, а сестри до кінця чергування обговорювали її туалетні... І ось вона лежить, бліда тінь тієї, яку я знала. Висхла, зчорніла, вона схожа, скоріш; на богородицю із старовинної іконки, що її тьотя Феня ховає в себе під подушкою. Від колишньої у неї хіба що ці чорні, врозліт брови та пишне волосся, що сплутаною копицею лежало на подушці.

Великі бліді губи хворої несміливо всміхаються.

— Лікарю, вибачте, у нас так брудно... Не встаю ось, а він...

— Що ж, дитинко... Лікар розуміє, кустарне миловаріння — це дуже брудне виробництво... І до того ж будинок не опалюється, батареї полопалися, живемо всі навколо плити...

Ну чого, чого вони вибачаються, нібито я не бачу? Оглянула хвору. А втім, і без огляду картина була ясна. Інфаркт є інфаркт. Але я все-таки вислухала її, перевіряла пульс, ставила зовсім зайві запитання — аби тільки вони не вибачалися, аби тільки розрядити гнітючу атмосферу й замаскуватися від цих тужних, запитливих поглядів...

— Відчуваєте поколювання, незручності в ділянці серця?

— Лікарю, ви ж бачили цей знак на дверях. Це — могоновід. Вони перетворили його на печать смерті. Ми приречені,— каже хвора замість відповіді.— Як ви одважилися до нас зайти?

— Не кажіть дурниць... Коли ви останнього разу відчували біль?.. Гострий? Тупий?

— Нас же ніхто-ніхто не навідує... Всі бояться.

— Мірро, ти несправедлива. А ці жінки вранці?

Чорні очі ніби заливаються гліцерином. Між довгими віями утворюється прозора плівка...

— Так, так, лікарю, це просто диво... Сьогодні раптом прийшло троє жінок, звичайних, простих жінок із сімдесятого гуртожитку. З них одна колись працювала прибиральницею в Йосиній лабораторії, а дві зовсім

не знайомі. Запропонували сховати нас у цьому величезному будинку... Ви цей будинок знаєте, звичайно, його тут називають «Париж»... Вони забрали дівчаток, а Йося — він знову лишився через мене... Жах, жах, цей інфаркт, він же так рідко буває в жінок мого віку... Всіх зв'язала, вся сім'я через мене гине...

— Мірро!

— У вас непоганий стан. Але потрібен спокій, до кінця спокій. Ніяких різких рухів. На бік ви вже можете лягати, але дуже обережно,— вимовляю я звичні слова, розуміючи всю їх безглуздість, навіть блюзнірство за такої ситуації.

Але, на щастя, мене не слухають.

— Лікарю, що ж це таке?! Облави, вдираються в квартири, хапають, кидають у машини, кудись везуть... Жах, жах! Нас чомусь цього разу обминуло, але цей проклятий знак на дверях... Ми, здається, останні з могікан... Лікарю, ну хоч ви скажіть Йосі — нехай він залишить мене і йде...

Жінка плаче, уткнувшись у подушку. Чоловік плаче, одвернувшись до плити, на якій у баку хлюпоче густа суміш, я сама відчуваю, як теплий, наче ватяний, клубок підкочується до горла... Цього тільки їм не вистачало. Не смій, Вірко, не смій! Зусиллям волі я проковтувала цей клубок і кажу якимось хриплим, не своїм голосом:

— Я до вас постараюся привести консультанта — кардіолога...

Інженер глянув на годинника і раптом скрикнув:

— Лікарю, шість тридцять! — Бачачи, що я не розумію, квапливо пояснює: — О сьомій — комендантська година. — На його обличчі страх. Страх за мене. — З тими, хто порушить їхній «бефель», вони нещадні. Йдїть, прошу вас, идїть швидше.

Його страх передається мені. Я поспішаю до дверей.

Але інженер випереджає. Зупиняє. Вислизнув, саме вислизнув у під'їзд. Повертається.

— Здається, нікого... — каже він пошепки. — Здається, ніхто вас тут не бачив... Спасибі, лікарю.

— Ми до вас зайдемо...

Ух! Чудова, тиха ніч. Все залите білястим місячним сяйвом. Тіні лежать вугільно-чорні. Рот жадїбно хапає свіже повітря. Біжу. Біжу до своїх поранених, у свій

госпіталь, намагаючись не думати про ті двері з жовтою зіркою, про похмуру кухню, про нерухому жінку і того чоловіка із зацькованими, тужливими очима.

Чотири постаті маячать біля входу в наші підвали — три великих і маленька. Я вже знаю, хто це, і з останніх сил просто через замети біжу до них.

— Нарешті-бо! — каже Марія Григорівна.

— Господи Ісусе Христе, цариця небесна, почула наші молитви! — голосить тьотя Феня.

— Ма, я ждала, ждала, ждала, рюмсала, рюмсала, — видихає мені у вухо Сталька, повиснувши в мене на шії.

Домка нічого не каже. Він просто тулиться до мене і веде вниз обмерзлими східцями.

14

У госпіталі ждала мене тяжка новина. Її сповістив Наседкін. Він чекав на мене у приймальній палаті. Навколо продавленого, твердого клейончатого диванчика, на якому він сидів, було густо насипано попелу, насмічено недокурками: без мене помер Василько.

Іван Аристархович повів мене у холодний коридор-туличок, прохід до якого з вулиці завалено. Василько лежав якийсь аж довший, доросліший. Вугласте обличчя стало зовсім чоловічим. В ногах сиділа мати. Вона розчісувала гребінцем його світле пряме, як солома, волосся. На мить вона підвела на мене сині очі, але враз і опустила, певне, не впізнавши. Руки й далі обережно чешуть волосся. Очі сухі. Мені стало моторошно. Перед материнським горем погасли всі враження дня. Воно заступило все.

Не скидаючи пальта, я стояла коло матері і сина, немовби гортаючи картини: операція... історія з краденим маслом... мужне «нічого, Віро Миколаївно», яке я чула щоразу у відповідь на своє «як ти себе почувашь?». Ні, мені, мабуть, ніколи не забути ці сухі материні очі, що дивляться на мене, як мені здається, докоряючи за те, що мої двоє живі й здорові, а її єдиний лежить у коридорчику нерухомий, закрижанілий.

Ввійшла Марія Григорівна, накинула на Зінаїдині плечі свою стареньку, латану-перелатану шаль.

— Може, все-таки до кімнати зайдеш? Застудишся ж.

Та опустила руку з гребінцем, але не обернулася і погляду від сина не одвела.

— З полудня отак сидить, не застудилась би... Та й ви теж, Віро Миколаївно. Вам тут і зовсім робити нічого. Ходімо!

Вона рішуче обняла мене, вивела в палату і, мені здалося, якось особливо, навіть здивовано глянула на мене.

Звичайні справи, вечірній обхід. Скарги. Той нездужає. Цьому гірше. Декому призначила нові ліки... І весь час здавалося, що й інші дивляться на мене якось незвично. Чи то уважно, чи то здивовано. Що таке?

Закінчуючи обхід, підійшла до Сухохлебова.

— Ну, то де ж ви все-таки пропадали? — поцікавився він і теж подивився запитливо.

Сіла коло його ліжка. Якнайдокладніше відзвітувала про події дня — про реєстрацію, про візит до коменданта, про несподівану зустріч з пораненим Мудриком, про відвідини Ланської, про Винокурова...

Взагалі він досконало володіє цим складнющим мистецтвом слухати. Слухає так, що люди мимоволі відкриваються перед ним. Та коли я почала розповідати про біду інженера Блітштейна, про жовту зірку, прибуту до дверей квартири, яку я відвідала, він не зумів приховати тривоги.

— Завтра загітую Наседкіна — разом сходимо до них. Адже він терапевт, від нього більше користі.

— Ви добре запам'ятали їхню адресу? — перебив мене Сухохлебов.

— Звичайно. «Більшовичка», будинок шістдесят один, квартира вісім. Навскоси від лазень.

— Ви туди не підете, — сказав він неголосно, але рішуче й, певно помітивши у мене на обличчі образ, пояснив: — Хвору принесуть сюди.

— Хто? Хто принесе?

— Хороші радянські люди... Їхнє прізвище Блітштейн? Так?.. Адресу я правильно запам'ятав?

Він повторив адресу, не забувши додати «навскоси від лазень». Здорово загалом придумав. Але цікаво, як він зуміє усе це організувати. Через цього пройдисвіта Мудрика, чи що. Так той сам на милиці. Ну, побачимо, побачимо! В цю мить я згадала той «бефель» і повідомлення, яке все ще красувалося на столі.

— А чи не накличемо ми цим небезпеки на весь госпіталь? Може, все-таки краще лікувати хвору вдома? За якими законами можна звинуватити лікаря, що він пішов до хворого?

— Фашисти перекреслили усі людські закони,— сказав Сухохлебов, з тривогою дивлячись на мене.

— Ну звідки у них оце людиноненависництво?

— Фашизм є фашизм,— Сухохлебов був дуже серйозний.— Людиноненависництво — його основа. Сила Гітлера в тому, що він навчився пробуджувати в людях найдрімучіші інстинкти, перетворювати людей на звірів.

— Вовки, справжні вовки...

— Лікарю Віро, не ображайте вовків...

Я вже хотіла була йти, але він зупинив мене.

— До речі, Віро Миколаївно, думаю про те, що вам казав лікар Краус. Пам'ятаєте, про ці історії хвороб, як він висловлюється, «скорботні листки»... Це не випадково. У військовій адміністрації тут тепер есесівці. А це ж бо звірі із звірів. Треба, як воліє висловлюватися Мудрик, щоб «усе було в ажурі»... До речі, про нього можете не турбуватися, рани його загояться без вашої допомоги.

Він раптом спитав:

— Чи багато у нас військових?

Я відповіла:

— Більш як половина. То й що?

Я, признатися, сприйняла пораду Товстолобика тільки як прояв німецької акуратності. Хоче, щоб шпитальлейтерін Віра не осоромилася. Але вчити й вимагати він міг і з допомогою Прусака. А тут, звичайно, інше. Ой, яка я ще дурна! Що б я взагалі робила без Сухохлебова, без наймудрішої Марії Григорівни, навіть без тьоті Фені з її божбою, прислів'ями і довгим язиком? Добре, що вони поряд, біля мене.

— Відберіть мені ці історії хвороб,— попросив Сухохлебов.

А секрет тих незвичних поглядів, які я весь час відчувала на собі, пояснила Сталька.

— Домчику, ти помітив, наша Віра якась сьогодні не така? — долинув голосочок до «зашафника», де я була прилягла після всіх хвилювань.

— Відчепися, не заважай,— відповів Домка. Він си-

дять за столом чергової сестри й за моїм дорученням підбирає історії хвороб наших військових.

— А Віра у нас гарна, правда?

— Іди, зараз схопиш.

Пролунав невиразний вигук, по якому я зрозуміла, що йому показали язика. Ображена Сталька зайшла до мене і, як завжди, поставила питання руба:

— Ма, чому ти сьогодні така гарна?

— Гарна? — не зрозуміла я і мимоволі глянула у темне скло одної з шаф.

Смерть Василька так вразила мене, що я якось забула про косметичні маніпуляції Ланської. І ось зараз, з імпровізованого дзеркала справді дивилася на мене якась інша, малознайома я — волосся стало хвилястим, яким воно було колись, губи неначе поповніли, очі розширились. Боже ж мій, ось що можуть при бажанні зробити звичайний гребінець, губна помада і олівчик для вій! Признатися, не втрималася, підморгнула своєму зображенню і враз спалахнула від сорому: з-за шаф долинули гіркі, надривні схлипування. Це Зінаїда, яку Марія Григорівна майже силоміць привела сюди і тепер вклала на своє ліжко.

Цілу ніч я чула крізь сон тужний плач, схожий навіть і не на стогін, а на якесь первісне виття.

15

Ніколи час не тягнувся так повільно, як зараз. Ми вже знаємо — там, на підступах до Москви, йде гігантська битва. У Верхньоволзьку повно пораних. Німцям не до нас. Товстолобик майже припинив свої візити. Навідується інколи, але тепер уже неждано, в різний час. А проте під час останнього візиту, і знову наодинці, він багатозначно спитав, чи приведено до порядку «скорботні листки».

Так, вони тепер у нас «в ажурі». Цим займалися не тільки ми з Наседкіним — лікарі, але й Сухохлебов і дехто з одужуючих командирів, бо справа була не тільки й не стільки у медичних, скільки в політичних знаннях. Тепер усі військовослужбовці мають адреси в нашому місті, місця на фабриках, заводах, в установах. Усі поранені випадково під час бомбардування або обстрілу. Тепер «легенди», про які так дбав Сухохлебов,

не тільки вивчені, але й зафіксовані в лікувальних картках, і він, Сухохлебов, знову влаштовує екзамені:
— Прізвище? Адреса? Де ви працювали? Що робили? За яких обставин були поранені?

Деякі з поранених майже видужали. Ходять на милицях, тиняються по палатах. Інші давно могли б виходити, виконувати роботу на дворі, але ж нема в чому. Обмундирування їхне спалили. В що ж ми їх одягнемо? Їм на випадок біди ні в чому тікати, рятуватися.

Неоціненною людиною при вирішенні цього завдання несподівано виявилась Зінаїда, Василькова мати. Другу добу він лежить на старому тапчані, під простиралом, у холодному коридорчику. Мати нікого не підпускає до тіла. Це, певне, різновид тихого божевілля. Вирве вільну хвилину — й до нього. Сяде поруч навпочіпки, гладить волосся. Розмовляє.

— Вона йому про все розказує, — доповідала мені Сталька. — І хто з нею полаявся, і що на обід було, і про мене, як я «утку» розбила.

Справді, одного разу непомітно підійшовши до Зінаїди, я теж почула її гучний, різкий, як у всіх ткаль, голос:

— Їм усім легко, Васильку. У кожного та хто-небудь є, у лікарки он двоє, а я що — стовбичу одна, як фабричний димар. І ти ось пішов, сонечко моє, кинув свою матусю...

Наседкін вранці заявив, що тіло сьогодні ж треба поховати, — боїться за її розум. Та я й сама за це. Але як? Не забирати ж тіло силою. І ось увечері, коли почали обговорювати, як бути з одягом, це, здається, розв'язалося само собою.

— Один костюм я дам. Шевйотовий, новенький, влітку для Василька справила. — Виявилось, непомітно підійшла Зінаїда. — Нащо він тепер Василькові, нехай хоч когось іншого погріє.

Вона немовби прокинулася, вийшла з цього свого скам'яніння, стояла бліда, сумна, але сині очі дивилися осмислено. Марія Григорівна, чуйна душа, раніш за мене, лікаря, угадала в цьому порятунок. Спочатку я навіть не зрозуміла її байдужого запитання:

— Либонь, чи не всім нашим вузький буде?

— Не кажи, не кажи, я на виріст брала, сорок восьмий розмір, — наче аж образилася Зінаїда. — Думаю,

шістнадцять стукне — й подарую. Він і не знав про цей костюм, не казала йому, а то прилипне — дай та дай, не одчепишся. Знаєш, які вони хлопчачки.

— Що ж, сержантові Капустину, може, й підійде, — так само діловито прикидала Марія Григорівна. — А й справді, Зінко, а сходи-но за ним надвечір. Принеси хоч приміряти.

— І сходжу, і сходжу. Подивлюся zarazом, чи щіліли мої хороми. — Від цієї турботи очі жінки, які щойно здавалися скляними, порожніми, ожили. Але зразу ж знову засумували: — А Василько ж як без мене?.. Ви його не смійте... Волосинки не зачепіть.

І тоді, зрозумівши Марію Григорівну, до розмови втрутилася я:

— Тільки, Богданівно, ви там язика не розпускайте, навіщо та для кого, — про це ні слова.

Всі здивовано глянули на мене.

— Та там же свої.

Коли Зінаїда зібралася і двері за нею зачинилися, ми всі спокійніше зітхнули. Тьотя Феня було заметушилася — відвезти б без неї на кладовище. Але Марія Григорівна заперечила: як же це можна без матері? Подумавши, вона сказала:

— Нічого, тепер відійде... Турботи, Віро Миколаївно, від усього лікують, а головне — від самого себе.

А через півгодини, коли я, сидячи біля Сухохлебова, розповідала йому про те, як обернулася справа, вона підійшла до нас.

— Я от усе думаю... Про що? А от — скільки його, чоловічого одягу, у жінок по скринях та по коморах лежить, господарів чекає. Ось піти б нам по робітничих спальнях, поклонитися. Думаєте, не дадуть? Дадуть. Бідують. З голоду пухнуть, а за серце зачепи — кожна свого згадає, кожна подумає: може, хтось та десь і моєму допоможе... Адже дадуть, як ви гадаєте, Василю Харитоновичу?

— Гадаю, Маріє Григорівно, дадуть, — і, підвівшись на лікті, простягнув їй свою велику волосату руку.

Він уже в нас тепер підводиться, сідає. Навіть ходить потроху, щоправда, зігнувшись, як кочерга... І хоч його ще мучать болі, про які ми здогадуємося по тремтінню повік і куточків губ, він все-таки тримається молодцем. Обличчя і голова в нього обросли сірим волос-

сям, але нагадує він не агронома, яким значиться в нашій лікарняній картотеці.

Домку підвищено по посаді. Тепер він відає у нас канцелярією. В халаті, у шапочці, він цілими днями сидить за сестринським столом і своїм чітким шкільним почерком переписує нову редакцію лікарняних карточок та історій хвороб. Стальку він до себе не підпускає: «Тпрусь, пшоно, бачиш, зайнятий... От скажу Вірі, що заважаєш, — випише тобі гірчичники!»

У своїй посадовій величі він ще більше наслідує Дубинича, випускає на лоба з-під шапочки свого палевого чуба, до речі й не до речі сипле дубиничські примовки та жарти: «Не лишимо в нирці каменя на камені», «Блідість — не порок», «Сеча — дзеркало душі», «Сім бід — один гастрит». Дивлюся на нього і мимоволі думаю про Дубинича. Коли б він був тут, з нами, напевно, все було б по-іншому.. Ні, невже він все-таки покинув нас з боягузтва? Цьому не хочеться, дуже не хочеться вірити. Але схоже, що так. Сьогодні Домка врізав при Стальці таке прислів'я з дубиничського лексикона, що я навіть на нього не на жарт розсердилася. Заявив: «Ректоскоп існує для читання задніх думок». Усі реготали, і Сталька найбільше, хоча, звичайно, нічого не зрозуміла.

І дивно — палкий прихильник цих сумнівних медичних дотепів знаєш хто, Семене? Та Сухохлебов же, слово честі. Яюсь під час обходу чую його басовите: «Хо-хо-хо!» Помчала. Регоче Сухохлебов, а біля нього Домка стоїть, скромно опустивши свої білясті віі. Що таке?

— Лікарю Віро, знаєте, що зараз прорік сей «брат-жалібник»? Він сказав: «Радянський параліч найпрогресивніший у всьому світі».

Так що, бачиш, Семене, ми іноді й сміємося.

Найбільш пам'ятною подією у нас, мабуть, стала поява твого шановного батечка, кустаря-одиначки з мотором, представника відроджуваної приватної ініціативи.

Прийшов він учора вранці з ящиком інструментів і зразу ж, без розмов, заходився коло автоклава. Виявилося, машина ця тільки пом'ята і не дуже пошкоджена. Петро Павлович оглянув, простукав її і взявся за роботу. Він і завжди не був балакучим, твій батько, а зараз зовсім замовк. Зі мною поздоровкався, як із чу-

жою. Але діти йому все-таки зраділи і, здається, про-стили йому і патент з гітлерівським гербом і сцену з годинником. Він приніс їм гостинець — баночку з ва-решням, кілька квашених яблук і шматок чудової шин-ки, яку він, виявляється, умудрився-таки закоптити в димарі власним способом. Пам'ятаєш його шинку, яка в роті просто тане?

Що мене найбільше здивувало — це те, що в Петра Павловича одразу ж встановилися прекрасні стосунки з Марією Григорівною. Я, звичайно, розповіла їй і про вивіску, і про комерційні операції. Вона тоді філософ-ськи мовила: «З вовками жити — по-вовчому вити». А Сухохлебов, з яким я теж поділилася своєю прикрі-стю, продекламував звідкись, з «Гамлета», чи що:

Багато є такого, мій Горацио,
Що і не спилось нашим мудрецам.

Своє робоче місце Петро Павлович влаштував біля входу, коло грубки, в якій він щось там нагріває. Йому з ентузіазмом допомагають двоє ходячих — сержант Кирпач, здоровенний українець артилерист, що працю-вав до війни механіком МТС. У нього серйозне пора-нення в ногу. Але скакає, саме скакає на одній нозі з милицями, за що його навіть прозвали Гуляй Нога. І Капустін — маленький такий солдатик із слюсарів, горластий, задиркуватий, але діловий. Поралися з ран-ку до вечора за кілька кроків від нашого «зашафника», так що цілий день стукіт і дзвін.

Старого совість, певно, мучить-таки. Соромно йому. Від мене очі ховає. І особливо уникає Наседкіна. До війни мало не друзями були, ходили по гриби, місця знали, як ніхто у місті. Щосуботи Петро Павлович то-пив свою лазеньку, а Наседкін ходив до нього з вінич-ком і ряжкою. Пари вони наганяли до знемоги, хльо-скали один одному спини до упаду, розпарені вискаку-вали, кидалися в замет — і звідти знову на припілок. А потім, розклавши на колінах рушники, сходячи по-том, пили чай з малиновим варешням. Пам'ятаєш? Спер-ечались, лаялись. Твого старого виводили з себе в'ід-ливі жарти Наседкіна на адресу всякого начальства. Мало не з кулаками іноді ліз на фельдшера. Та минав час — і знову вони зустрічалися з віниками і ряжками під пахвою. А зараз:

- Здрастуйте, Іване Аристарховичу!
- Моє шанування, Петре Павловичу... Кхе-кхе...
- Прощай, Іване Аристарховичу!
- Бувай здоровий, Петре Павловичу. Кхе...

Та й годі. Ніяк, ну ніяк не можу цього зрозуміти. Цураються, нібито навіть побоюються один одного.

Взагалі — що тільки діється з людьми! Наседкін все життя підробляв приватною практикою, хоч ця справа вважалася у нас, лікарів, неетичною, навіть до певної міри ганебною. А ось тепер, коли можна, певно, практикою капітал набути, працює у нас мало не цілодобово, нічого за це не одержуючи. А Петро Павлович, що завжди доречно і недоречно любив почванитися — мовляв, я російський пролетарій,— не тільки хатину і барахло пожалів, а ще й майстерню відкрив. Навіть скупувувати по дешевині взявся...

Так, мабуть, і правда:

Багато є такого, мій Горацио,
Що і не снилось нашим мудрецам.

А може, і вірно це: з вовками жити — по-вовчому вити?

Може, справді не можна бути прямою, як палиця, треба вчитися сприймати життя таким, як воно є, залишивши до кращих часів ідеальні мірки?

Коли мені особливо тяжко, коли я в чомусь заплутаюсь і не знаходжу відповіді, я знімаю з руки годинничок, який ти мені подарував у день народження Стальки, відкриваю, дивлюсь на твою фотографію, вроблену в кришку з внутрішнього боку. Ти усміхаєшся мені. І ось я запитує тебе: «Чи маю я рацію зараз у цьому висновку, до якого мене привели оці важкі тижні? Чи я просто ганчірка, не витримую випробувань і починаю пристосовуватися, наче той кравець, що крає так, як йому матерії стає».

Ну, що ти мені скажеш, любий? Чи, як Сухохлебов, у якому я впізнаю все більше і більше твоїх рис, ти насмішкувато процитуєш мені щось із «Гамлета»?

От уже й не думала, що ця Зінаїда Богданова виявиться такою геніальною жінкою. Та про це я мушу розповісти докладніше. Того ж дня, коли зайшла роз-

мова про одяг, вона збігала додому і принесла Васильків костюм, дешевенький, грубошерстий костюм. Від нього тхне нюхальним тютюном, цим класичним засобом від молі, який з давніх-давен застосовується у наших текстильних краях. Костюм одразу ж приміряли, і малорослому Льоні Капустіну він якраз підійшов.

Приміряли, розуміється, всією палатою. Чути було коментарі:

— Гармошку в руки — і ну гайда вздовж села...

— Хоч зараз до вінця.

— Хлопці, він йому завеликий. Ось мені якраз. Чесне комсомольське! Дайте поміряти!

— Ну-ну, кинь свої теревені, він на мене, як вилитий!

Капустін саяв: є в чому вийти, тим паче, що Зінаїда прихопила разом ватяний піджак і пару сорочок.

Усі раділи. І тільки тьотя Феня раптом захлюпала носом і вибігла з палати, але це помітила, здається, тільки я.

Разом з одягом Зінаїда принесла звістку, від якої всім, і особливо мені, стало моторошно. Поліцаї під командою есесманів знову прочисували будинки і гуртожитки «Більшовички». Разом з іншими було схоплено інженера Блітштейна. Хвору зірвали з постелі. Інженер сам відніс її в криту, оббиту залізом машину. Але трьох його дочок переховують десь у робітничих гуртожитках, і поліцаї, які прогавили їх, прочисують зараз кімнату за кімнатою.

Ця звістка не виходить у мене з голови. Залишившись у своєму «зашафнику», я пригадую очі Блітштейна: «Чи не поговорите ви з комендантом?» Але як і про що я могла говорити? А може, все-таки могла? Та ні ж бо, господи! Ця актриса має рацію, при слові «раса» вони втрачають усе людське. Адже це тільки уявити собі — хвору з інфарктом зривають з постелі. Значить, правильні ці чутки, що багато сотень євреїв і циган розстріляно й зарито у протитанкових рових.

Від моторошних думок цих відволікає мене розмова дітей, що долинає сюди.

— Кажуть тобі, піди й скажи,— наполягає Домка.— Віра — начальник, їй усе знати треба.

— Знову плакати буде. У нашої Віри тепер нерви зовсім нікудишні,— по-дорослому, покровительським тоном Марії Григорівни, відповідає Сталька.

Я вийшла до них. Обое притихли, наче я застала їх за чимось негарним. Стоять, дивляться одне на одного: казати чи ні? Потім Сталька набирається хоробрості і промовляє таємничим шепотом:

— Ма, вона там знову з Васильком розмовляє, каже йому: «Тобі ж бо костюм однаково ні до чого, а Льошці Капустину якраз. Не сердься вже на матір...»

Ні, я, звичайно, не розплакалася, хоча, чесно кажучи, сльози їй підкотилися до горла. Мене вразила несподівана думка: права ж бо, права Марія Григорівна. Зінаїда принесла найдорожчі для неї речі. Хіба цим вона не показала всім нам, як ми можемо одягти наших людей? Я негайно послала по неї Стальку. Та привела її за руку, і я одразу побачила, що це вже не та розчавлена своїм нещастям жінка. Вона нагадувала людину, що перенесла важку хворобу і робить перші, невпевнені кроки. І очі були не сухі, а вологі.

— Питали? — тихо, але все-таки не байдуже промовила вона.

— Кликала. Хочу подякувати. Спасибі, Зіно. Одного вдягла. Але ж скільки їх у нас!

— Так у мене ж більше нічого немає,— ображено мовила жінка.

— А я і не прошу речі, я прошу поради: як бути? Розумієш, Зіно, ось трапиться щось — голі ж люди, в халаті на мороз не вибіжиш.

— Це вірно, це так... У мене ще від Василькового батька куртка телячого хутра, тільки міль сильно поточила, а одягати можна. І валянки, Васильку берегла, а тепер...— Рясні великі сльози покотилися з очей, вона кинулася мені на груди, і худеньке її тіло так і затрепетало від ридань.

Ну, звичайно ж, і я не витримала, обнялися, заплакали дуєтом, а потім до нас приєдналася тьотя Феня. Кожна плакала про своє. І знаєш, Семене, як вони нам допомагають, оці бабські сльози!.. За півгодини, заплакані, з розпухлими фізіономіями, ми втрюх сиділи рядком у мене на ліжку, а Марія Григорівна, вмостившись перед нами на табуретці, критично слухала наш план походу по робітничих гуртожитках і селищах.

— Погано, ой погано живуть люди! З голоду пухнуть, од простуди мруть,— розповідала Зінаїда про

свою вилазку.— Що на вулицях, що в спальнях — один мороз.

— А душа ж бо, либонь, не замерзає, душі, їй ні холод, ні спека не страшні,— торохтіла тьотя Феня.— Зачепи нашу сестру за душу — вона і розкриється. Сказано ж у святому письмі: «Рука даючого та не оскудіє...» Дадуть, от хрест святий, дадуть.

За нашим планом кожна жінка піде туди, де жила, де її знають і не запідозрять у якомусь корисливому жебрацтві. Я теж зібралася було йти, але всі троє за протестували: «Вам не можна».

— Матка — вона повинна у вулику сидіти. Йї з вулика вилітати не можна. Без неї вся сім'я загине,— категорично заявила тьотя Феня.

На посту ми залишили Антоніну: вона чужа, її в цих краях ніхто не знає, а інші вдосвіта вийшли в цей похід за одягом.

Тепер трошки про наші продовольчі справи — адже теж викручуємося. Запаси, знайдені під завалами, хоч і змокріли, але дають змогу хоч сяк-так годувати людей. А це головне. Наші ходили за місто, туди, де під снігом лежать убиті коні. Знайшли. Розкопали. Пилкою відділяли від туш м'ясисті частини. Привезену на саях морожену конину посолили. Діжок, звичайно, не було. Шматки опускали у ванни, яких у руїнах скільки завгодно. Так що тепер наш знаменитий «суп рататуй» вариться з м'ясом.

Крупа і горох дуже засмічені мишачим послідом, але Марія Григорівна змушує всіх, хто може, перебирати крупи, і ось тепер іноді палати являють собою дивне видовище: усі, і жінки і чоловіки, сидять на ліжках над тарілками і вибирають чорні кетяшки. Не працюють лише ті, у кого пошкоджені руки або в кого очі зав'язані. Особливо кумедно дивитися на Сухохлебова, який робить це серйозно, начепивши окуляри на довгого носа. Вигляд у нього при цьому замислений, зосереджений, який, очевидно, бував, коли він обдумував над картою якусь військову операцію. Заглибившись у це заняття, він щось бурмоче, про щось сам із собою сперечається, у чомусь сам себе переконує, і чути: «Так... що ж... Буває, буває... Так, правильно... А може...». Але ми до цієї його манери звикли, навіть не помічаємо.

Я вже тобі казала, що Сухохлебов чоловік зосереджений, небагатослівний, але при цьому всьому дуже любить сміятися. Сміється соковито, гучно. Наприклад, сьогодні його «хо-хо-хо» раптом прокотилося по всіх палатах, що таке? Лежить і гогоче. Біля нього Домка теж увесь трясеться й аж вищить від сміху, а поряд Сталька, зняковіла, надута.

— У партизани... Чому не пішов у партизани? — ба-сує Сухохлебов — і знову «хо-хо-хо».

Першопричина всього тьотя Феня. Вона ж бо в нас розумниця. Дивлячись на неї, ти нізачо не повірив би, Семене, що ця діяльна, балакуча бабуся — колишня черниця з монастиря, який розбігся. Колись, у двадцяті роки, прийшла вона до нас у Лікарняне містечко проситися на роботу. Професія «черниця» не дуже прикрашає анкету. Були, звичайно, заперечення, але Кайрапський, старий з характером, наполіг на своєму, взяв її на свій страх і ризик. І не помилився. Людиною вона виявилася кмітливою, пунктуальною, доброю. Набожність її виявляється хіба що в тому, що вона до діла і без діла тұлить різні божественні прислів'я і приказки. У себе під подушкою тримає образок богоматері і хрестик з розп'яттям Ісуса. Ми вже звикли й знаємо, що, коли всі засинають, вона дістає цих своїх богів і потихеньку молиться. І ось Сталька, виявляється, знайшла цього хрестика і причепилася до старої, — хто, що та чому? Що таке боженька, вона, незважаючи на всі богословські зусилля тьоті Фені, так, здається, зрозуміти до кінця й не змогла. Хіба радянській дитині усі ці казки поясниш? Чарівник? Ні. Фокусник? Ні. Вчитель? Ні. Не розуміє — та й годі. Ну стара й вирішила, так би мовити, все осучаснити. Мовляв, жив-був такий хороший молодий чоловік, єдиний син у матері, народився без батька.

— Як Василько у тьоті Зіни? — спитала Сталька, одразу ж перевівши все у практичний план.

Стара зняковіла.

— Ну, начебто так. Був у нього вітчим, тесляр...

— Виходить, він з робітників? Пролетарського походження?

— Ну гаразд, скажімо, з робітників, — знову погодилася тьотя Феня й почала розповідати, що стояв він

за бідних, що агітував людей проти багатіїв і що багатії, змовившись з римськими окупантами...

— З фашистами? — не вгамовувалася Сталька.

— Ну, ну, з фашистами тодішніми, гаразд. Бачили вони, що простий люд за ним пішов,— злякалися. Продав його один проноза. Іудою звали. Ну, поліцаї тодішні його арештували, а комендант звелів прибити його до хреста.

Ця версія Стальку задовольнила. Але хитре оце лиценя відчуло: щось тут все-таки не те. І ось зараз підійшла до Сухохлебова і запитує:

— А чому він не пішов у партизани?

— Хто?

— Та отой же дядько, Христос... Організував би загін і показав би їм...

От, виявляється, вони і потішалися над цим новим богословським тлумаченням. Ох, Семене, ну і діти ж у нас!.. Це якось нагадало мені, як Домка, коли він таким же малюком був, пам'ятаєш, спантеличив тебе запитанням: «Тату, що таке єпіскóp?» Ти здивувався: «Єпіскóp? Що це за слово таке? Де ти його взяв?» А він: «По радіо сказали. От мікроскоп знаю: це коли що-небудь маленьке дивитися. Телескоп — коли на зірки. А ось для чого ж «єпіскóp?» Ми обидва думали, думали. Нарешті ти спитав: «Так що ж по радіо казали?» А Домка: «Єпіскóp Кентерберійський і щось там ще». Пам'ятаєш це? Ти ще потім про це всім розповідав. Ну, так от, тоді «єпіскóp», а тепер Ісусу Христу пропонується партизанити...

Ага, до речі, у Сухохлебова народилась смішна і, здається, зовсім непогана ідея. Вранці Іван Аристархович приніс ялинкову гілку, підняту десь на дорозі. Поставив її у пляшці на тумбочку Сухохлебова. Сталька побачила — розкудкудахкалася: «Яка красива гілочка, як хороше пахне!» Почала згадувати ялинки, на яких танцювала. Отак і спало на думку: влаштувати у нас ялинку. Не більше, не менше!

Я була подумала — він жартує: у наших підвалах, в окупованому місті... та що ви, друзі мої, з глузду з'їхали! Але Сталька ходила за мною і скигвила: «Ма, ялинку! Ма, ялинку!» Домка басив: «Ма, дозволь». Сухохлебов усміхався:

— Товаришу начальник, підтримую їхнє клопотання.

— Але де ж бо ви її візьмете?

— Знайдемо.

— А чим прикрасити?

— Придумаємо.

Ну що з ними зробиш! Дозволила. Чим би дитя не бавилось, аби не плакало. Думала — погомонять, пометушаться, помріють і забудуть.

І що ж ти думаєш, Семене? Почали діяти. Деревце умовили дістати всюдисушого Мудрика. Я не бачила його відтоді, як тоді зустрілася з ним у комендатурі, але догадувалася, що він у нас буває, в усякому разі побував, бо Сухохлебов одного разу раптом спитав мене:

— Яке ж все-таки враження залишилось у вас від нового військового коменданта? Що за людина? Це важливо знати.

Питання здивувало. Адже я йому давно розповідала.

— Так, старий тюхтій. Виразка шлунка в нього.

— Щодо виразки — не знаю, а ось що тюхтій — тут, на жаль, ваш діагноз неправильний, лікарю Віро, — замислено відповів Сухохлебов. — Помиляєтесь. Це розумний, твердий, лютий ворог.

— А ви звідки знаєте?

— Сорока на хвості принесла.

І оця сама сорока постала майже одразу ж після цих слів з-за ширми, якою ми відгородили ліжко Сухохлебова. Мудрик, як завжди, з'явився несподівано. Він, виструнчившись, неначе на ньому були не обносики з чужого плеча, а строга морська форма, весело доповів:

— Старшина Мудрик з'явився, товаришу полковник.

— З'являються янголи на небі, а старшина Мудрик прибув, — поправив Сухохлебов. І легка усмішка освітила його обличчя. — Вам доручається особливо важливе завдання щодо ялинки.

Мудрик чомусь зніяковів, запитливо глянув на Сухохлебова і, як мені здалося, повів очима в мій бік.

— Винуватий, не зрозумів.

— Ялинку, деревце. Хочемо тут свято для поранених влаштувати. — І він показав на таз, куди було вже зібрано пляшечки, мензурки, якісь гудзики і пряжки, — словом, усе, що могло в наших умовах блищати і сяяти. Сталька з Домкою до всього цього добра вже при-

в'язали ниточки. — Бачите, Мудрик, які в нас скарби. А самої ялинки нема.

Мені здалося, Мудрик полегшено зітхнув.

— Ах, он що! Винуватий, лопухнув, подумав, що ви...

Тепер уже Сухохлебов зупинив його багатозначним поглядом, і він, немовби спіткнувшись, не закінчив фразу, почав ніяково терти свою густу бороду.

Що таке? Які в них там особливі справи? І чому вони мені їх не довіряють?

— Володю, а де ж ваші милиці?— мстиво спитала я.

— Бережу для офіціальних зустрічей, товаришу начальник. У мене не така розкішна фотографія. Мене без черги до фашистського начальства не пропускають.— І він хвацько сьйнув зубами.

Ух, як боляче він мене шпигнув! А тут ще Антоніна! Раз Мудрик тут, і вона крутиться побіля, як оса коло блюдечка з варенням. Відбиває навіть від нетерпіння чечітку. Заглядаючи за ширму, вона мало її не перекинула.

— Ух, Антоне, я, здається, зараз усі твої веснянки перетасую! — з удаваним гнівом гримнув на неї Мудрик.

Минуло небагато часу й почулося те саме «фю-фю-фю», і вони пішли. А я ось, Семене, ніякими справами не можу відігнати від себе почуття образи. Я ж і раніше помічала, що Сухохлебов щось від мене ховає. У нього якісь особливі стосунки і з Мудриком, і з Антоніною, і з деким з поранених. Сьогодні це проявилось якось особливо кривдно. Адже я, що там не кажіть, начальник госпіталю, а вони криються. Чому? Відповідь одна: не довіряють. І це страшенно образливо. Невже навіть і тут, де людина перевіряє кожен прожитий день, де всі ми, як під рентгенівським променем, ота обставина, що чоловік мій сидить, може впливати на стосунки людей? Але, можливо, це так здається? Може я це все вигадала? Нервова, підозрілива стала, самій гидко.

Ні, цю скабку треба вийняти. Вийняти відразу. Просто піти до Сухохлебова й спитати. І зроблю я це зараз же. Негайно.

Встала. Поправила халат. Зиркнула в скляні двері шафки, які правила мені за дзеркальце, і раптом пі-

ймала себе на тому, що причепурююсь. Цього ще тільки бракувало. Розсердилася. Рішуче переступила поріг. Але Сухохлебов, як завжди, був не сам — з-за ширми стирчали старі, підшиті валянки Івана Аристарховича. Чути його схвильоване часте кхекання.

— ...Відмовився, навідріз відмовився, Василю Харитоновичу. Ач, що придумав! Так я йому й сказав: «Забудь і мислити про це. Радянську владу сповідаю, працюю, сили не шкодую, але щоб таке — ні. Ні і ні!»

Ну от, знову. Про що вони? Чому старий так нашорощився? Що йому відповів Сухохлебов, не було чути. Але Іван Аристархович вів і далі з тим самим запалом:

— І вам, Василю Харитоновичу, відповідаю: ні, ні і ні... «Для користі справи...» Ось мої руки — беріть. Ось моя макітра, треба буде — беріть макітру... А совість — ні. Совість — це моє, нікому ім'я своє на схилі віку плямувати не дам. Російська людина Іван Наседкін у гітлерівських начальничках ходити не буде. Ач, вигадали... А коли це за фронт, до дочок моїх дійде! Ні... Своє око в бургомістраті, бачте, зручно мати. Ні... Та дружина б, Василю Харитоновичу, на поріг мене не пустила, брудною мітлою з власної хати вигнала б...

— Ну, як знаєте, Іване Аристарховичу, на таке діло силувати ніхто не може, — промовив Сухохлебов, і це я розчула. — Що ж робити, так і скажи.

— І сказав уже так, саме так і сказав... кхе, кхе... — Рипнуло ліжко, над ширмою з'явилася сива голова Наседкіна. Він пройшов був повз мене, але вернувся. — Вас, Віро Миколаївно, вибачте за питання, німці не вербували? Ну, там, у коменданта, коли ви оті штуківини, «аусвайси», чи що, одержувати ходили? Ви ж, Мудрик каже, і в коменданта були...

У мене аж коліна похололи. Ну от і звинувачення готове: залишилась у німців, водилася із штадткомендатурою, знайома з комендантом.

— Та ні ж, ні! — закричала я. — Ланська — свідок. Просто вона затигла мене до нього швидше оформити «аусвайси».

Потім ми сиділи з Іваном Аристарховичем на клеїончатому дивані в куточку приймального покою. Він був усе такий же нашорощений, збентежений, переляканий.

— А мене ось вербували. Цей комендант і ще там

якийсь маленький, схожий на ховрашка, в пенсне. Спочатку заговорили про наседкінські будинки, млин. Он куди закинули... Мовляв, вас більшовики обібрали, виборчих прав позбавили. А потім... кхе-кхе... потім... кхе-кхе...— від хвилювання він аж давився цим кхеканням,— потім запропонували стати заступником бургомістра по охороні здоров'я і санітарії... Он як! Ваш рід, мовляв, у місті пам'ятають і поважають. Рід! Бачили! По-їхньому виходить, коли батько твій чверть віку тому борошном торгував, то я Батьківщину продавати буду. Кхе-кхе-кхе...

Старий знову захлинувся кхеканням.

— Відмовились?

— Ну, аякже... Так і сказав: «Російська совість не товар, панове ласкаві. Вона не продавалась, не продається й продаватися не буде...» Але німці — біс із ними! Де їм історію нашу знати. А от і наш один чоловік, ви його не знаєте і знати вам його не треба, теж каже: йди, мовляв, Іване Аристарховичу, роби вигляд, що їм служиш. Для діла, мовляв, для перемоги потрібно. Для перемоги? Життя віддати для перемоги — це одне. А ім'я, честь — інше. Це вони бачили?— і він, показав велику волосату дулю, не зрозумієш уже й кому.

Іван Аристархович завжди в нас втілення спокою. Ніколи таким я його не бачила. Люто смикаючи кінчики моржевих вусів, він совав їх у рота, покусував і ніяк не міг заспокоїтися.

— Заступник бургомістра. Цього самого падлюки Севки Роздольського, ось чий заступник. Ну-ну... Дожив. Усе життя мені перемололи батечкові млини...

Старий гарячкував аж до дверей, до яких я його провела. Його хвилювання передалося мені, і, щоб заспокоїтися, я пройшлася по палатах. Тут звичайне життя: у кутку, примостившись біля прасувальної дошки, стукали кістяшками, забиваючи «козла», із-за ширми Сухохлебова долинали голоси Стальки і Домки — там возились з ялинковими прикрасами. Антоніна — на чергуванні — тихенько наспівувала свої частівки...

Мій госпіталь, мої поранені. Свої. Мені серед них легко. Але все-таки чому на мені лежить якась тінь недовір'я? Навіть допіру в розмові Іван Аристархович

сказав: «Ви його не знаєте, та й знати вам його не треба». І не назвав імені. Тут, десь поряд, іде якийсь приховане від мене життя, діють таємничі сили, про які мені, виявляється, і знати не належить... Ні, досить з мене цього комплексу неповноцінності. Сьогодні я йому так і скажу.

Дочекалася, коли послули діти. Затих госпіталь. Тьотя Феня змінила Антоніну на санітарному посту, зашепотіла свої молитви. Але по розпливчастій плямі світла на стелі я знала — картонний каганець ще світиться за ширмою у Сухохлебова. Ось зараз і поговоримо. Тихо ступаючи, я підійшла до його ліжка. Він лежав горілиць, заклавши за голову руки. Замислено бубонів собі під носа:

— Так... Ну що ж... Що тут, Васько, можна зробити?.. Як поверне... Нічого, обійдеться... Так, так, так. Рішуче постукала пальцем об стояк ширми.

— Як, ви?— Мені здалося; що питання це прозвучало не тільки здивовано, але й радісно.

— Василю Харитоновичу,— я з усіх сил намагалася говорити рішуче і твердо.— Чому ви всі мені не довіряєте?

— Не довіряємо?— Мені здавалося, що це вимовлено трохи штучно. Він, певне, сам відчув це.

— Так, так,— натискала я, не дозволяючи собі розтанути в ласкавому теплі його сірих, широко розставлених очей.— Не довіряєте, щось утаюєте, ховаєте... Оці ваші презирання, недомовки, замовчування. Чому? Чому ви з Мудриком одвертіші, ніж зі мною? Чому навіть Наседкін знає більше, ніж я?

Від образи у мене перехопило горло. Відчуваю, що ще трохи — і розплачуся, як дурна.

— От тобі й маєш! Може, лікарю Вірі випити валер'яночки?

— Не відкручуйтеся жартами, я не маленька. Думаєте, не бачу... Ну чому? Тому, що мій чоловік сидить? Та чи знаєте ви, яка людина мій чоловік!— Задихаючись від образи, я лізу за пазуху, виймаю клейончату торбинку, у якій ношу на грудях документи, кидаю йому на ковдру паспорт.— Ось бачите, без мінусів. Можете переконатися. Потрібні характеристики — спитайте у Марії Григорівни, у Федосії...

Я розумію, що кажу зайве, але вже не можу зупинитися. Голова Сухохлебова неспокійно совається по подушці.

— Тільки не кажіть, що я все це вигадала!— прокричала я, і сльози покотилися по щоках.

— Ні, лікарю Віро, ви не вигадаете,— раптом промовив він. Узяв мою руку, почав тихенько погладжувати.— Вам дійсно дечого не кажуть.

Я спробувала висмикнути руку, однак він тримав її м'яко, але міцно.

— Та чому, чому? Побіжу і все розкажу німцям? Так?

— Вам уже сказано було, правильно сказано: бджоли роблять усе, щоб уберегти матку від будь-якої, чуєте, будь-якої небезпеки. Щоб не загинув увесь рій.— Він знову погладив мені руку.— На ваших плечах зараз такий тягар, що коли до нього ще додати, ви не витримаєте...

Це звучало загалом правдиво. Але мені здавалося— він бреше. І мені зробилось так гірко, що, сховавши обличчя в долоні, я плакала, як дівчисько, як дурна. Він гладив мені волосся, а я плакала ще дужче. Тоді він заговорив, немовби бесідуючи не зі мною, а з самим собою:

— Ну добре, давайте помірковано. Ось я кадровий військовий, від самісінької громадянської форму не знімав. Полковник. Командир дивізії. І ось у розпал війни лежу на ліжку, як гнила колода. Де? Ось тут, у місті, окупованому гітлерівцями. Це ж майже полон. А що може бути для кадрового військового ганебніше за полон? Що мусить зробити командир Червоної Армії, комуніст, опинившись у гітлерівському полоні? Знищити себе? Правильно. Чесно вам кажу, лікарю Віро, я ж бо хотів застрелитися. Але це ніколи не пізно. І я подумав: а можливо, більшовик Сухохлебов зробить щось хороше для нашої перемоги. Ну хоча б трішечки... І мені стало навіть соромно од того, що той легкий вихід спав на думку... Людина, любий лікарю, не переможна доти, аж поки вона сама не визнає своєї поразки.— Сухохлебов зітхнув.— Ні, лікарю Віро, нехай уже кожен з нас в міру сил робить свою справу...

Тут він трошки підвівся на лікті й подивився мені у вічі.

— А ви все кажете нам... мені?.. Ось німці дали вам наказ, який під страхом лютої кари забороняє переховувати військовослужбовців, комуністів, євреїв. Ви хоч раз про цей наказ сказали нам... мені?

Той самий «бефель» лежав у чемодані, захований там у дитячій білизні. Я про нього пам'ятала, він лякав і мучив мене, але як засунула я його туди, відтоді ні разу й не виймала. Навіщо? Слова, виділені жирним шрифтом: «За невиконання даного наказу, ви будете піддані покаранню за німецькими законами воєнного часу»,— ці слова я напам'ять знала.

— Звідкіля ви знаєте про цей папір?

— Від німців. Із їхніх розмов. Цей Прусак казав про цей папір лікарю Краусу.

— Ви знаєте німецьку?

— Ми вчили її у Фрунзівці. Та це було давно, на початку тридцятих років. Наполовину забув... Але цю розмову я зрозумів... Так от, чому ви мені про нього не сказали?— сірі очі дивилися з ласкавим докором.

— А навіщо? Я порушувала цей наказ уже в той момент, коли мені було його передано. Ви це знаєте.

— Не хотіли нас хвилювати?

— А для чого?

— Не хотіли звалювати на нас нові клопоти? От і ми не хочемо. Давайте, лікарю Віро, розподілимо ролі: ваша справа — медицина, моя — війна. І не будемо одне одному заважати. Гаразд? Згодні?

Що ж це він, радиться зі мною? Це нове. Я витріщилася на нього.

— І ще,— знову заговорив він.— І ще — ви мати, з вами діти. Двоє дітей...

— Але ж у багатьох діти. У вас, наприклад... Ви казали Домці...

— У мене нема дітей,— промовив він, і мені здалося, що голос його затремтів.

— А сім'я?

— Це вже деталі... А втім, у мене немає і сім'ї... Та повернемося до нашої розмови. Правильно, вас не інформують про деякі суто бойові справи, але не тому, що вам не вірять. «Слухайте сюди», як каже Мудрик. На вашій відповідальності госпіталь, життя стількох людей! Всі ми ходимо тут на лезі бритви, та коли спіткнеться хтось із нас, у вас всього-на-всього поменшає

на одного-двох хворих... А спіткнетеся ви — у госпіталі не стане одразу і начальника і хірурга. Різниця?.. А втім, для тих справ, про які з вами не розмовляють, ви й не підходите. Так, так, і не ображайтеся. Ви такі ж прямі і простодушні, як цей ваш розчудесний Іван Аристархович... До речі, я за нього дуже хвилююсь. Ви знаєте, німці запропонували йому пост у бургомістраті, а він не тільки відмовився, але, образившись, наговорив їм такого... Ну, то як, питання про недовір'я в черпане?

Який же тяжкий вантаж знімав він з мене. Неначе відчиняв двері і впускав до наших підвалів свіже, морозне повітря... Але що з ним самим? Чому одразу засмутилися його очі, коли я спитала про дітей? Ось і зараз — розмовляє, а очі сумні, неспокійні. Не втерпіла, спитала:

— А де ж ваша сім'я?

Він трошки підвівся на лікті, засунув руку під подушку. З-під матраца на мить з'явилася рукоятка пістолета. Але витяг він не пістолет, а стару, вицвілу фотографію. На ній насилу вже можна було розгледіти ріг грубо збитої тераси, повну жінку у вишитій кофті, яка сиділа на східцях, дівчинку у віці моєї Стальки. А поряд, спираючись на гладенько обструганий стовпчик, стояв високий військовий, з різким, вольовим обличчям і бритою головою. Він, цей мужній військовий, до гімнастюрки якого було пригвинчено два ордени Червоного Прапора і медаль «20 лет РККА», так мало нагадував сьогоднішнього Сухохлебова, що я мало не спитала: «Це ви?»

— Усе, що залишилося від моєї сім'ї... Бомба, одна тільки бомба... Я бачив воронку там, де був наш будинок у військовому містечку... Ось така обстановка, лікарю Віро!

Він потиснув і обережно опустив мою руку. Змовк, жоден мускул не здригнувся на його костистому обличчі земляного кольору. З ока викотилася і потекла на подушку велика сльоза. Тому, що його обличчя було непорушне, я зрозуміла, як важко йому зараз. І моє власне горе, мої клопоти і образи немовби зменшилися у розмірах. Не знаю, як це вийшло, але я раптом нахилилася й поцілувала його в чоло.

І ось лежу я тепер у своєму «зашафнику». Солодко посапує мені у вухо Сталька, раз у раз перевертається і хвищається Домка. Він теж у мене іноді бурмоче серед ночі, а тут я раптом виразно чую: «Товаришу Сталін, за вашим наказом...» Я розумію, звідки це. Вони з сестричкою відшукали сьогодні десь серед руїн маленький портрет і спочатку прикріпили його до колони, що підтримує стелю. На найвиднішому місці. Марія Григорівна звеліла зняти: німці одразу його побачать. Діти запротестували. Звичайно ж, у це втрутився Сухохлебов і розтлумачив, що на війні хитрість — одне з найдійовіших знарядь боротьби, треба бути хитрим з противником. І ось портретик цей перенесли в наш куток. Його прикріпили з тильного боку дверцят шафи. Коли шафу відчинено, його видно, а при появі німців досить зачинити шафу, і він зникає...

Усі сплять, але до мене сон не йде. Як же це так, Семене? Що ж виходить?.. Іван Аристархович Наседкін, людина «із сумнівним минулим», ризикуючи головою, відмовляється від поста у цьому їхньому смердючому бургомістраті, а твій батечко, «російський пролетарій», відкриває майстерню і скуповує в голодних якісь там годинники? Відповідальний товариш Дубинич чкурнув, окопався десь у тилу і смочче, мабуть, медичний спирт, а Вірка Трьошнікова, яку вигнали з комсомолу, рятує поранених, залишених поспіхом... Анкети у нас як стародавні сувої — все там є про бабу, про діда, про білу гвардію, про родичів за кордоном, а от нема там питання, що ти за людина, яка в тебе душа. І це різних там анкетних мастаків, виявляється, не дуже й цікавить.

Дорого, дуже дорого коштує оця одна-єдина сльозинка Сухохлебова...

Кінець ночі видався неспокійний. На місто налетіли наші літаки. Гітлерівці, напевно, прогавили їх, оголошили тривогу з запізненням. А втім, це нас не стосується. Нам нікуди ховатися. Глибше в землю не залізеш. Лишається покладати надії на теорію імовірності. Проте хоч бомби вибухали десь у районі станції і жодна близько од нас не впала, всі ми прокинулися, жінки

влаштували істеріку, і треба було докласти чимало зусиль, щоб заспокоїти їх.

Тьотя Феня, що вилізла була нагору, розповідала: «Содом і Гоморра». В районі станції — величезна заграда. Щось горить і вибухає, і нас відчутно струшує... Потроху все заспокоїлось. Але я зрозуміла — не заспути — і знічев'я вирішила до ранкового обходу як слід причесатися, що, признаюсь, останнім часом роблю не часто. Наше імпровізоване дзеркало безжально доповіло мені, що фізіономія у мене ще більше змарніла, очі зробилися майже круглими і глибоко запали в темні орбіти... Так, немало вже годочків, ох як немало! І кожен з них, особливо останні, дуже помітно розписалися на моєму обличчі. Ось тільки волосся, мабуть, і залишилося від колишньої твоєї Віри. Як раніше, темне, густе, блискуче і, як раніше, має тенденцію скручуватися в локони. І сивини в ньому майже не помітно. Але зараз його і розчесати нічим. Гребінець я свій загубила ще там, на мосту, купити ніде, і обходжуся п'ятірнею, добре що волосся у мене недовге.

Але коли вирішила причесатися, треба причесатися. Іду на поклін до Антоніни. Та зайнята ранковим прибиранням, орудує мокрою ганчіркою. Випросталась, відвела вигином руки з лоба свої вогнисто-руді дрібно завиті кучері, здивовано навіть, як мені здалося, насмішкувато глянула на мене.

— Руки мокрі, візьміть у тумбочці.

Почала причісуватися. І раптом захотілося знову побачити не цю бліду, зім'яту після сну фізіономію, а те обличчя, що дивилося на мене із овального дзеркала Ланської. Оглянулася. Діти, здається, сплять. Я, за прикладом Антоніни, почала міцно терти рукавом губи. За її твердженнями, від цього вони стають червоними. Та, очевидно, операція ця допомагає лише, коли бурхає молода кров. У мене тільки почали нити губи.

— Ма, треба рукав намочити. Антон завжди так, намочить і тре.— Це промовляє, звичайно, Сталька. Підвелася на подушці на ліктиках і дивиться на мене, витріщивши очі.— А потім, ма, послинь пальчика і поводи по бровах.

Я почервоніла, наче мене застали за чимось поганим. Сталька одразу ж змінила тему:

— Ма, а чому люди червоніють?— І зовсім несподівано:— А про що ви серед ночі з дядею Васею шепотілися?

От тобі й маєш...

— Спи.— Я швидко вийшла, майже вибігла із свого кутка і вже в палаті застібала халат. «Шепотілися!..» І придумав ж, малеча. Все, все помічає і всьому дає свої, досить каверзні, тлумачення.

День почався тривожною подією. Рано, в неналежний час, прийшли німці. І не троє, а четверо. Крім наших звичайних, з'явився ще один, у чорній шинелі на хутрі, у блискучих чоботях на високих дамських підборах. На ньому було все новеньке — і чоботи, і ремені, і рукавички, яких він не зняв. Від нього пахло шкірою. Він весь рипів. Знаки розрізнення у нього якісь інші, і я не зрозуміла, хто він за званням, але по черепу на кашкеті догадалася, що це есесман, а по поведінці Товстолобика — що він серед них старший начальник.

Рекомендуючись, новий відкозиряв, але руки не подав і назвав прізвище, в якому я розібрала лише приставку «фон». Цей «фон» був холодний і дуже пихатий. Мені було наказано показати йому госпіталь. Він побажав сам перевірити і людську наявність, як переклав мені Прусак.

Повела їх по палатах, показую. Товстолобик дає понімецьки свої коментарі, чую — часто повторює мое ім'я. Але «фон», здається, нічого не слухає. Зате чорні, бистрі і якісь щурячі очиці його так і шастають, так і нишпорять по закутках, по ліжках, під ліжками, і мене чомусь охоплює передчуття близької біди.

Заходимо на кухню, у відсік, де Марія Григорівна зберігає продукти. Не знімаючи рукавичок, «фон» суне руку в мішок, бере жменю крупи з чорними цятками мишачого посліду, гидливо нюхає і кидає назад. Коло ванн із солониною зупинився. Протер пенсне. Товстолобик щось йому каже, я розумію тільки одне слово «пферд» — кінь. На обличчі «фона» гидлива гримаса. Вимагає історії хвороб, або, як вони висловлюються, «скорботні листки». Прусак складає їх в акуратний столик: візьмуть їх для вивчення. Я думаю: «Як здорово, що в нас усе в ажурі»,— і з вдячністю дивлюся на Товстолобика. Той сьогодні навіть не дивиться в мій

бік. З худого обличчя не сходить вираз заклопотаності. По закінченні обходу «фон», не підвищуючи голосу, за щось розпікає Товстолобика. Той мовчить. Дивиться в підлогу. Грає жовнами. І лише в кінці вичавлює крізь зуби: «Яволь, гер гауптштурмфюрер». А в мені все наростає почуття невідвратної біди. Я ховаю руки за спину, щоб він не помітив, як тремтять пальці.

І раптом у кінці візиту виявляється, що «фон» добре знає по-російськи.

— Пан комендант повідомив мені, що ви, лікарю Трьошнікова,— він дуже чітко вимовляє навіть моє прізвище, хоч усі і завжди його плутають,— що ви не військовий медик і тому ваші упущення поки що можна пояснити. Але ми наведемо тут порядок... Одяг хворих — де він? Добре продезинфікований і акуратно складений, він мусить лежати у спеціальних гігієнічних пакетах під ліжком у хворого.— І раптом чорні щурячі очі його, які нібито складаються з самих зіниць, та ще збільшені товстими скельцями пенсне, впиваються в мої очі.— Серед тих, хто тут, є комісари? Комуністи? Євреї? Військовослужбовці?

Знайомі запитання, але вперше вони для мене звучать так зловісно. «Бефель...» «Будете піддані покаранню за німецькими законами воєнного часу...» Не тремти, не смій тремтіти, Вірко... І яка огидна його правильна російська мова. І ці очі,— вони як револьверні дула... Тільки б не опустити погляду. Напружую волю, змушую себе кокетливим жестом поправити косинку, навіть вичавлюю на обличчі посмішку.

— Тут лікувальна установа. Ми цікавимося історією хвороби, а не історією хворого. А втім, військовослужбовців нема, це цивільний госпіталь, вірніше, лікарня. Комуністи? Євреї? Звідки їм тут бути?..

— Ви це точно знаєте, лікарю Трьошнікова?

— Я в цьому впевнена. Місто майже порожнє, населення пішло. Навіщо ці люди тут залишалися б? Вони ж знають, що ви з ними робите.

Якийсь час «фон» стоїть, наче зважуючи мої слова. Його акуратний носик осідланий великим, круглим пенсне. У пенсне сильні скельця. Очі здаються неприродно великими.

— З госпіталю хто-небудь пішов? Були виписки?

— Так, два чи три чоловіка.

— Два чи три?

— Троє. Двоє пішли, один помер.

— Куди пішли ті, що видужали?

— Додому.

— Куди саме? Імена, адреси?

Так, це не Товстолобик і навіть не Прусак. «Але спокійно, Віро, спокійно!» Знизую плечима.

— Я — лікар, моя справа лікувати хворих. Записами прийому і виписки відає сестра-хазяйка. Сестра Фельд'єгерєва.

Марія Григорівна давно вже тут. Стоїть трошки далі і, як рятувальні круги, кидає мені спокійні, аж наче сонні погляди. Вона, звичайно, щось придумує.

— Сестра Фельд'єгерєва, скажіть панові військовому, хто й коли у нас виписався.

Ох і розумниця ж ця Марія Григорівна! Одне з двох — або в ній загинула актриса, або в неї дійсно залізні нерви. Вона неквапливо одягає свої окуляри в оправі і йде до шафки. Дістає товсту книгу, в якій вона веде облік білизни, і, хоч ніяких відомостей про виписаних там, зрозуміло, немає, звідти, від шафи, нібито читаючи, називає по пам'яті імена. Каже адреси. Риск? Звичайно, риск. Але все це виходить так природно, що навіть цей «фон» вірить.

В цю мить з-за ширми Сухохлебова долинає важкий, приглушений стогін. Кидаюся туди. Він закритий ковдрою по самісінькі очі, але очі ясні і я читаю в них виразно, безпомилково читаю: «Молодчина». А коли я беру його руку порухувати пульс, він потихеньку тисне мені зап'ястя.

— Що там? — запитує «фон».

— Хворий, — я мало не називаю його справжнє прізвище. — Хворий Карлов, тяжка контузія од вибуху міни уповільненої дії, — відповідаю я тепер уже майже спокійно.

— Чому він одгороджений?

— Дуже мучиться, стогне. Це впливає на інших.

Порипуючи чобітками, «фон» підходить до ширм. Заглядає за них.

— Обставини контузії?

Я знизую плечима.

— Йшов вулицею, міна уповільненої дії розвалила будинок.

— Міна уповільненої дії? Азіатська підступність комуністів.

Тепер, коли цей «фон» стоїть біля лампи, я можу роздивитися його. Кругле обличчя, яскраві губи і якесь ірізане підборіддя, що неначе ховається під комірець.

— Лікарю Трьошнікова, ваші порядки незадовільні. Всіх видужуючих ви повинні згрупувати і перевести в особливе місце — он туди, — він показує на третій, найвіддаленіший од виходу відсік підвалу. — Потрібні також списки інвентаря, ліжок, тумбочок, біксів, комплектів постільної білизни, запасів продуктів... Ви їх препогано зберігаєте. — Він гидливо понюхав пальці рукавички, якою брав крупу. — Термін виконання — доба. Мій учений колега лікар Краус — він великий ліберал і потурав непорядкам... За добу ми перевіримо виконання наказу.

Він козирнув, глумливо вклонився, і вони пішли до виходу. Товстолобик був похмурий, він ледве кивнув. Як тільки їхня машина задирчала на вулиці, я кинулася до Сухохлебова. Він також був стривожений. Навіть очима не всміхнувся.

— Я десь промахнулась? Сказала не так?

— Лікарю Віро, — Сухохлебов не міг приховати хвилювання, — це небезпека. Страшенна небезпека. Це вам не Товстолобик, — і потім додав замислено: — А знаєте, лікар Краус, здається, більше ніж просто чесний німецький інтелігент, як я про нього думав. Шкода, ми цього не знали, хоч я міг про дещо догадуватись.

Я вражено дивилася на Сухохлебова.

— Звідки вам стало відомо? Коли?

— Оце допіру. Це сказав гауптштурмфюрер військ СС фон Шонеберг. Ось тут. Щойно.

— Він сказав?

— Не нам з вами. Цей пабундючений індик, звичайно, впевнений, що російські недолюдки не можуть знати його мови. Він відверто почав розпикати Крауса за симпатії до росіяп. Він сказав: «Ви що ж, хочете поновити знайомство з СД?». Розумієте, лікарю Віро, — поновити. Виходить, ця організація колись уже займалася Краусом...

— А що таке СД?

— Зіхерхайтсдіст — гітлерівська служба безпеки. Перед нею тремять навіть генерали. Якщо вона займа-

лася колись Краусом, це найкраща для нього рекомендація.

— Яке все-таки щастя, що ми встигли переписати наші історії хвороб! — вигукнула я, заклопотана своїми думками.

— І всіх обстригли. І спалили обмундирування, — кивнув Сухохлебов.

— Ну, це не я. Це — Марія Григорівна.

— А зараз треба дістати для всіх цивільне і обов'язково виконати все, що Шонеберг вимагає. Від такого пощади не жди...

Дійсно, незважаючи на маленький зріст і пристойні манери, од цього «фона» віє жахом. Я зрозуміла — нова небезпека зійшла в наші підвали разом з цим чоловічком на високих підборах. І хоч день випав все-таки непоганий, хоч жінки наші повернулися з нового походу за одягом з двома повними санчатами всілякого мотлоху, хоч у гуртожитках у них знайшлися добровільні помічниці, які пообіцяли до завтра назбирати ще, на душі гнітюче, тривожно, усе падає з рук.

Додала хвилювань і Зінаїда. Вона привела чорняву дівчинку років семи. Бідолашна тремтить чи то від морозу, чи то від страху, не плаче, не відповідає на питання. Тільки дивиться навкруги, як зацьковане звірятко, і горнеться до Зінаїдиної спідниці.

— Раєю звуть, — рекомендувала та і як про щось вирішене сповістила: — Зі мною житиме.

І не вона, а інші жінки, які ходили по одяг, пояснили, що це менша донька того самого інженера Блітштейна, якого есесмени схопили кілька днів тому. Її і сестер жінки з «Більшовички» переховували у своїх кімнатах. Але якась сволота, кажуть, поласувалася на пожитки дівчаток, видала їх. Поліцаям, що наскочили вночі, вдалося схопити старших. Менша вирвалася, втекла. Хтось устиг сховати її в дровах у котельні.

— З нами житиме, не об'їсть, — повторила Зінаїда.

Я згадала Шонеберга, згадала, як він вдивлявся в обличчя, згадала, що відчула, потрапивши під обстріл його шурячих очей. Одразу ж постало питання: «Залишивши дівчинку, чи не піддам я весь госпіталь небезпеці? І зразу ж стало соромно: що ж я, гірша за тих жі-

пок з «Більшовички» і цієї нашої Зінаїди? Вони ж теж головами ризикували».

А втім, Зінаїда, напевно, й не припускала якогось іншого рішення, уже роздягла дівчинку, вклала її на своє ліжко.

— Ось тут, Раєчко, зі мною і житимеш, поки повернуться тато з мамою і сестрички...

Увечері ми почали те, що тьотя Феня назвала по-біблійському переселенням Авраама в землю Ханаанську». Згідно наказу, ми перетягали ліжка, тумбочки, столи. Антоніна була просто чудо. От Антон так Антон. Важких тягали на носилках Домка удвох з Капустіним, який зовсім уже видужав. А шановна Антоніна, взявши хворого на руки, сама обережно несла через палати, ще й розповідаючи при цьому якусь історію. Дзвонів її дитячий голосок: «Ви знаєте, тьотю Феню, я його після цього ще більше зазневажала, а він мене ще більше заповажав. Я не хочу бути голосливою, спитайте його самого».

Одним словом, Семене, день скінчився начебто й щасливо, а мене ось не покидає відчуття, що зашморг затягується на шиї. Навіть порилася в білизні, знайшла цей проклятий папір і перечитала, хоч знала його напам'ять... Цей Шонеберг забрав історії хвороб. Іван Аристархович, звичайно, добряче підправив ці документи. Ще в першу світову війну він досконально вивчив усі способи обдурювання лікарських комісій. Знає, як наганяти температуру, викликати серцебиття, пронос, блювоту, різачку в шлунку, справжню і вдавану. Великий експерт у справах симуляції. Все це знайшло відображення в лікарняних листках, заново переписаних Домкою і підкріплених температурними листками... І все-таки дуже хвилююсь...

Вірко, не смій думати про це. Треба не терзатися всякими домислами, а діяти.

Он Наседкін — той не хвилюється, а діє. Ввечері зібрав чоловіків військових і невійськових і з пресерйозним виглядом читав їм лекцію, передаючи їм багатівковий досвід симуляції. Терпляче втовкмачує кожному, в чому полягає його удавана недуга, як зображати її ознаки, як зупинити заживлення рани і як викликати запалювальний процес.

І Сухохлебов діє: викликає бійців і командирів по одному й повторює з ними їхні легенди. Ставить каверзні запитання. Допомогає виплутуватися із скрутного становища. Сам він, згідно своєї легенди, Карлов, агроном із верхньоволзьких селян, 1882 року народження, народний ополченець, контужений міною. Він так заріс, що йому можна дати значно більше за його справжні сорок п'ять років. І в такому вигляді він дійсно не являє інтересу для гітлерівської Німеччини.

Ні, ми часу даремно не гаємо.

Перед тим як піти спати, зайшла в сестринський куток. Зінаїда спала, притискаючи до себе знайду, нібито боялася, що дівчинку одберуть. Вони тут уже помили її. Лежить свіженька, рожева. Дивно, як ці малюки відчують ласку. Кажуть, вона вже повірила, що батьки її поїхали кудись працювати, і ввечері голосок її бринів, як дзвіночок.

Все начебто добре. Але чому ж така тривога, така туга на душі? Чому я здригаюся при найменшому шумі і все чогось жду, жду?.. Нерви, чи що?

18

Дві події: почав працювати нарешті автоклав і поховали нашого Василька.

Автоклав пускали з тією ж урочистістю, з якою колись ставав до ладу Дніпрогес. Промов, щоправда, не виголошували. У нас це, хвалити бога, виходить із звичаю, але коли кругла блискуча річ, прилаштована Петром Павловичем для дров'яного опалення, засвистіла і манометр показав потрібний тиск, Марія Григорівна навіть пустила сльозу, а хворі, хоч більшість із них, звичайно, і не розуміла, що це за машина і для чого вона потрібна, гомоніли, галасували, тисли руку майстрові. Він приймав ці подяки урочисто й поважно. Про оплату він навіть і не натякнув, і це якось змірило мене з представником відродженої приватної ініціативи. Не тільки мене, але й дітей. Вони навіть кинулися проважати діда, але, не дійшовши до будиночка, він завернув їх назад: мовляв, літаки, можна потрапити під бомбардування.

Василька поховали тихо. Наш Дроздов, невисокий,

здоровий дядько, в якого голову ніби всаджено в могутній тулуб і який, здається, повністю вилікувався після важкого поранення у пах, збив з ослонних дощок домовину, а вранці сходив на кладовище і видовбав у мерзлій землі могилу. Домовину прив'язали рушниками до санчат, і ми вирушили знайомою вже дорогою. Зінаїда, Марія Григорівна, та я, та Домка зі Сталькою. Я казала вже тобі, Семене, що шлях до кладовища тепер пролягає повз ваш будинок. І знову якимось впало мені у вічі, що до хвіртки веде дбайливо розчищена стежка, що вікна не замерзли, а над димарем — дим. Одним словом, майстерня у Петра Павловича явно процвітає. А втім, яке мені до цього діло.

А от кладовище, особливо останній відрізок дороги, це мені запам'яталося. Тільки-но проминули людні квартали, то праворуч, то ліворуч почали траплятися якісь маленькі горбки. Спочатку не звертали на них уваги, але один такий горбок виявився коло самої стежки, і Сталька раптом зойкнула:

— Ма, рука, дивись — рука!

Справді, рука з розкритою долонею тягнулася просто до стежини. Тонка, прозора, ніби виліплена з воску.

— Що ж, дехто не довозить. Знесилюються і залишають ховати дідові-морозу, — зітхнула Марія Григорівна.

Ну, а на кладовищі я пошкодувала, що взяла дітей з собою. Тут хтось намагався-таки підтримувати порядок: мертві, наче дрова, були складені під навісом коло воріт. Дроздов недарма трудився з самісінького ранку, ми поховали нашого Василька за всіма правилами. Опустили домовину в глибоку яму, закидали мерзлими грудками землі. Навіть коли грудки гуркотіли об віко, ніхто не плакав.

Зінаїда стояла зацікавлена, нерухома й теж не плакала. Але повертатися з нами відмовилася. Наказала тільки Марії Григорівні:

— Доглянь дівчинку, а я з ним побуду...

— Догляну. А ти поплач, сльоза всяке горе висушить...

І ми пішли, залишивши Зінаїду саму серед снігів, коло чорного довгастого горбка.

Увечері вона не повернулася. І я вже лаяла себе за те, що залишила її там... Навіть поділилася своїми

побоюваннями з Марією Григорівною. Але та сиділа коло автоклава, з насолодою слухала, як шумить і булькає в його блискучому череві, відповіла тільки:

— Повернеться. Дівчинка тут. Вона її не покине.

Приблизно опівночі, коли всі спали, заскрипів блок вхідних дверей. Подумавши, чи не німці, бува, наскочили, я швидко почала вдягатися. По стелі метався відсвіт ацетиленової лампи. Долинув тривожний голос тьоті Фені:

— Хто, хто там?

— Король жонглерів і ексцентриків, народний артист Приморського району Феодосії «один — Мудрик — один».

Він стояв обліплений з голови до ніг снігом. Невеличка пухнаста ялинка, яку він тримав, теж біліла і навіть сяяла в мертвому зеленкуватому світлі. Не знаю вже чому, я дуже зраділа, кинулася до нього. Почала трясти його холодні, мокрі руки.

— Ой, яке чудове деревце! От спасибі вам! Як вам дякувати?

— А ви й не дякуйте, лікарю Вірочко. Дайте ручку поцілувати.— І рука моя відчула шовковий дотик його смушкової бороди.

Од ялинки та й від нього самого віяло свіжістю, лісом, хуртовиною, снігом. Раптом пригадалося комсомольське різдво, яке ми колись проводили з тобою, Семене, коло церкви дівочого монастиря, що був між «Більшовичкою» і «Будьонівкою». Діти з клубу «Текстильника», виряджені в якісь білі халамиди і чорні мішки, зображували святих і чортів, згадала навіть безглузду частівку, яку ми тоді горланили:

Коли б бога не було,
Не була б і богомати.
Не була б і богомати,
Нікуди було б послати.

А потім густо повалив сніг, і ми, забувши й бога, і чортів, і релігію, з якою треба боротися, і атеїзм, який треба було утверджувати в свідомості мас,— усі ми — святі і чорти, попи, ченці, керзони і пуанкаре — з реготом і вереском мчали на санчатах з гори до річки Тьми, під урочисте бамкання могутніх дзвонів, під спів хору хресного ходу, і борсалися в снігу, немов цуценята...

Як добре, легко і бездумно тоді жилося. Все ясно і визначено, ніяких вагань, ніяких проклятих питань... Все це разом нагадала мені ялинка, на гілках якої вже искріли краплини талого снігу.

— На вулиці добре?

— Погода — смерть німецьким окупантам! — Мудрик витирав долонею краплини розталого снігу зі своїх смушкових заростів.

— Зачекайте, Мудрику, я зараз одягнуся.

Сама не знаю, що зі мною зробилося, побігла до себе, знайшла пальто, накинула хустку й, навіть випередивши Мудрика, вибігла із підвалу. Хуртовина крутила, кидала в обличчя лапатий сніг. І було при цьому так тихо, що, слово честі, я чула, як сніг з м'яким звуком лягає на рукава, на комір. Навкруги — нічого, окрім снігового коловороту, і відчуття — нібито підхопило тебе й ти летиш, летиш кудись угору. Ані турбот, ані клопоту, ані думок про майбутнє, ані минулих, ані майбутніх бід. Тільки ось це кружляння снігу, ця свіжість морозної зими.

— Мудрику, про яку ялинку ви говорили тоді з Василем Харитоновичем?

— Я говорив? — насторожено перепитав Мудрик, явно бажаючи уникнути цього питання.

— Ви, — наполягала я. — Пам'ятаєте?

— А, це у полковника, чи що, — удавано пригадав він. — Так то про цю ж таки. Про ту, яку приніс.

— Ні, не про цю. Я знаю. Мені Василь Харитонович сказав. — Приємно було спостерігати, як враз знікковів цей принциповий зухвалець.

— Ви мене за лонжу не смікайте, — сердито промовив Мудрик. — Думаєте, коли ви вийшли зі мною на сніжок постояти, так у мене шарики за ролики закопляться...

— Ви мене в комендатурі бачили?

— Ну, аякже, з тією самою, з дамою-розкладушкою.

— Тому й не вірите?

— В кого Вовчик Мудрик не вірить, той лежить на столі в картонних тапочках... А ви не ображайтеся, лікарю Віронько, задумав Мудрик таке потрійне сальто зліпити, якого жоден манеж не знав.

— А що таке потрійне сальто?

— О-о-о, це бачити треба...

- Ну, то й яке ж це сальто ви задумали?
— Казка Андерсена і братів Грімм. Смертельний номер під банею без лонжі.
— А що таке лонжа?
— Вирьовка така, якою циркач страхується.

Ми вели цю пусту розмову, і якимось зворушливо було спостерігати його зніжковіння. У вируванні хуртовини я відшукала його руку й потиснула. Потиснула і злякалася. Він вп'явся в неї обома руками, притиснув до губів, а губи у нього були гарячі, вимогливі. Переляк паралізував мене.

— Тоді ви мені по фотографії,— твердив він, ніби задихаючись від швидкого бігу.— Був би хтось інший, я б з нього його самого видушив би, а ви... Нате ось, Віро Миколаївно, ударте. Ударте щосили, спасибі скажу...

Але раптом насторожився, напружився, як мисливський пес, що робить стойку. Заклав руку в кишеню куртки й стрибнув в імлу заметілі. Почулося приглушене:

— Лягай, на шматки рознесу.— Потім зніжковіло: — Ти, Антоне? Не ховайся, думаєш, не бачу? — Він свиснув по-своєму: — Фю-фю-фю...

Посвисту у відповідь не було. Мені здалося, за рухливою завісою снігу я почула приглушений, немовби дитячий, плач. Стало дуже не по собі. Намацала рукою двері і зійшла вниз.

Оце, називається, подихала свіжим повітрям.

19

...Тепер кожного ранку ми ждемо Івана Аристарховича з особливим нетерпінням.

Новини нам потрібні навіть більше, ніж болезаспокійливі засоби. Раніше він приносив цю поганеньку газетку «Російське слово». Ми, за виразом Сухохлебова, читали її навпаки, шукаючи, так би мовити, доказів від зворотного. Він здорово умів це робити.

Тепер ми дізнаємося про новини з листівок. Їх ночами скидають маленькі літаки, «дашники», як називають їх у нас, бо вночі вони годинами мало не повзають по дахах міста. Чудовий літак. Слово честі, після війни б йому треба поставити пам'ятник. Як тільки смерк-

не, кілька «дашників» з'являються над німецькими позиціями і кружляють, кружляють. Гуркіт слабеньких моторчиків — для нас це голос, який нагадує про те, що нас не забуто, що там, за річкою, пам'ятають, готують нам виручку, ну, в гітлерівців вони, природно, викликають лють, бо льотчики з цих машин дуже точно кидають свої маленькі бомби. І вони викликають вогонь німецьких зеніток. Зчиняється страшна стрілянина, але це, як каже наш Дроздов, однаково, що влучати з рушниці в комара. А льотчик, який попав до нас нещодавно, твердить, що польоти ці вичерпують артилерійські запаси противника, і це, можливо, робиться навмисно, в передчутті швидкого наступу.

«Наступ!» Це слово не сходить тепер у всіх з язика. Про нього говорять і Сухохлебов, а він слів на вітер не кидає. В листівках, які десь там підбирає і приносить нам щоранку Наседкін, чудові зведення: ворога відкинуто од Москви... Німецько-фашистській армії завдано нового удару... В боях розгромлено... Вбито... Взято в полон... Наші трофеї... Жодного зданого пункту, тільки зайняті... Як це чудово! А в «Російському слові» уже белькочуть щось про перегрупування сил, про випрямлення лінії фронту перед новим, вирішальним наступом на Москву, про те, що Червона Армія кидає в бій останні резерви. Знаємо, знаємо вже ці «перегрупування», «випрямлення» і «останні резерви»... Досвідчені, нас не обдуриш!

Та й по поведінці німців відчуваємо, що вони заклопотані зовсім не новим, вирішальним наступом на Москву. Хіба не бачимо, скільки машин, танків, гармат рухається через наше місто туди і скільки й що повертається звідти. І в якому вигляді. Гітлерівці нервують, поспішають, вони вже не дбають про те, щоб надавати своєму свавіллю вигляду законності. Раніше людей мобілізували, і вони потрапляли в рабство через вербувальні пункти. Тепер просто влаштовують облави, хапають чоловіків і жінок на вулицях, кидають у вагони. Навіть, кажуть, женуть колонами кудись у гору по річці. Нас поки що не чіпають. Забули, чи що. Але я вся в напруженні. Здригаюся від кожного голосного звуку. Руки тремтять, повіка сіпається. Досить уночі відкрити очі — і вже не заснути.

Наступ, наступ! Тепер-бо вже недовго. Зведення читають по кілька разів. Вони навіть дорожчі за їжу, якої, до речі, все менше й менше.

Але особливо дорогі нам ті листівки-афіші, які Наседкіну іноді вдається відклеїти з якого-небудь паркана або з стіни. Наші, верхньоволзькі, що видаються десь тут, у нашому місті, — свої, близькі новини: там чи тут спалено склад... відбито на етапі стільки-то громадян, яких гнали у гітлерівське рабство... страчені такий-то і такий-то зрадники. І надія: наближається визволення міста. І заклик: «Тримайтеся, тепер скоро!..» Дорого усвідомлювати, що десь тут, поруч, діють, борються хоробрі люди, проти яких безсила вся техніка гітлерії, думати, що люди ці, напевне, знають і про нас, можливо, спостерігають за нами, у вирішальну хвилину прийдуть нам на допомогу.

Ось і сьогодні Наседкін прийшов урочистий, поважний. Він кхекав багатозначніше, ніж завжди, вдоволено розправляв свої моржеві вуса, що затуляли рота. І ми довідалися, чому ось уже третю добу за містом, вниз за течією річки, густо чорніє небо: не названий у листівці народний месник з великої дистанції влучив гранатою в німецьку автоцистерну, що стояла на заправці, і від неї загорілися бензинові баки. Тепер, за визначенням Сухохлебова, горять важкі суміші, якими заправляються величезні дизельні машини німців. Баки баками, пальне паливом, але головне — ще одне підтвердження: скоро, тепер уже скоро.

Тільки б протриматися, не занепасти духом, не зробити зараз, у вирішальні дні, якогось невірного кроку. Тепер я зрозуміла, що Сухохлебов задумав ялинку і так серйозно готується до неї, щоб розвіяти напруження, підтримати в людях дух.

Деревце, принесене Мудриком, наші умільці вправили в обід колеса спаленої машини. Його встановили в першій, тепер, коли ми вивели звідси видужуючих, сильно спустілій палаті. Дивна річ — невелика, трохи вища за людський зріст, ялинка поширює такий запах хвої, що він, перемагаючи всі інші, зовсім не симпатичні наші аромати, нагадують про дитинство, про щось хороше, що вже, на жаль, не повернеться.

Для прикрашання ялинки було придумано цілий ритуал. Сухохлебов наполог, щоб його тимчасово переве-

ли назад у першу палату. Посадили, обклали подушками. Як полководець з командного пункту, він керує Раечкою, Сталькою і Домиком: «Це повісьте сюди, це — туди. Посильте правий фланг, забезпечте блищанням лівий». До верхівки вони прив'язали великий термометр з одбитою краплиною ртуті. Замість снігу — вата. Нової Марія Григорівна їм не дала. Під керівництвом Антоніни дівчатка викип'ятили ту, що була у вжитку. Розпушили, розклали по гілочках. Вийшов чудовий сніг.

У вільну хвилину я спостерігаю за всіма приготуваннями і, знаєш, Семене, знайшла ще одну схожість у тебе з Сухохлебовим. Ви обидва вмієте захоплюватися роботою, хоч якою малою вона була б... Цей немолодий чоловік, що командував дивізією, далєбі, захоплений прикрашенням ялинки не менше, ніж самі діти. Він разив цим усіх наших ходячих, які набилися в напівпорожню палату, сидять навпочіпки, туляться вздовж стін, дають дітям поради, допомагають... І, головне, всі знаходять втіху.

Тьотя Феня, котра, як я тобі вже казала, встигла колись побувати в черницях, блиснула своїм рукоділлям — за допомогою акрихіну і стрептоциду нафарбувала клаптів, компресний папір, наробила якихось неймовірних квітів, яскравих і безглузких. Навіть Марія Григорівна, що поглядала на всю цю витівку з посмішкою, зрештою розщедрилася, дала коробочку бертолетової солі, і сніг на гілочках засяяв.

Я в цьому занятті участі не брала. Просто дивилася на метушню і спочивала душею. Навіть повіка моя вгамувалась, перестала сіпатися. Дивилася, — і, можливо, тобі це здасться дивним, — мені пригадалися вперті гриби. Так, так, я не обмовилася. Ти пам'ятаєш, звичайно, Сінну площу? Раніше кожного четверга і неділі тут збиралися великі базари. Її ще при тобі заасфальтували, впорядкували, а базар було перенесено за Тьму. Так ось одного ранку, влітку, біжу я за адресами до хворих і бачу — матінко! Гриби! Еге ж, гриби-шампіньйони! Вони якось пробилися крізь кам'янисту кірку, аж підняли трохи асфальт. Тут і там повилазили з тріщин білі шапочки... І ось зараз дивлюся, як прикрашається наша ялинка, і думається, що так само крізь страшну кам'яну броню, яка закриває всіх нас, проби-

вається це пухнасте радісне деревце — вітання дорогого світу, який тимчасово покинув нас і який, всі ми в це віримо, скоро до нас повернеться.

Чути звідусіль поради:

— Гей, гей, Раєня, мензурочку побережи! Вона для верхніх гілок, а сюди давай он ту коричневу пляшечку.

— Ну куди, куди ви? Тут же не видно буде.

— Сталько, не слухай, вішай, на старе місце. Треба щоб вона блищала.

— Домко, перевісь оту штуковину праворуч... Де в тебе права рука?.. Ну ось на праву й вішай.

Кілька останніх чергувань Антоніна клеїла із смужок паперу цілі ланцюги. І ось тепер власноручно розтягує їх між гілками, від старанності висолопивши кінчик язика. Милій, могутній Антон, яке ж ти все ще дитя! Ну чому в тебе сьогодні таке стривожене обличчя? Чому ти не дивишся на мене? Невже через отой вибрик Мудрика там, нагорі, під час хуртовини? Та я й сама була б рада, щоб усього цього не трапилось.

Чесно кажучи, я побоююся цього Мудрика, його зухвалих очей, що іноді блискають білками, як очі коня. Мені хочеться, щоб хто-небудь, вживаючи твоє слівце, «обілітував» мене перед тобою, дивачка.

Години, коли прикрашали ялинку, були, мабуть, найкращими за час нашого підземного існування. Ми просто якось забули, де ми, що нам загрожує. Із цього щасливого стану нас вивела поява німців. Добре, що це були ті, до яких ми вже звикли. Чорномундирного Шонберга з ними не було.

— О-о-о! — багатозначно промовив Товстолобик, дивлячись на нашу ялинку, і стомлені, глибоко запалі очі його повеселішали. Він навіть проспівав на якийсь дитячий мотивчик:

О, танненбаум,
О, танненбаум!

Вони швидко обійшли госпіталь, схвалили наше переміщення. Але обличчя Толстолобика лишалося заклопотаним. І коли Прусак десь затримався, він почав мені бурхливо говорити. Багато чого, я, звичайно, не зрозуміла, але з окремих слів з медичних термінів, що вимовляються однаково на різних мовах, а головне — із схвильованого тону я якось інстинктивно догадалася, що

Шонеберг не випадково зажадав наші медичні картки, що все мусить бути приведено у відповідність з ними. Кілька разів прозвучало оце, таке знайоме мені, грізне слово «бефель». Страшенно повільно плетучи фрази, як і Прусак, із різних слов'янських мов, Товстолобик вичавлював:

— Фрау Віро, пан хауптштурмфюрер каже, ви не барзо добже виконуйт бефель штатдкомендатур... Не вельми красно... Ферштейн зі?... Не карашо... Зо, геріхт... Бефель штатдкомендатур... шнель, фрау Віро... експрес... О, зо швидко, швидко...

Він щось ще хотів сказати, але з'явився Прусак, і він одвернувся до ялинки.

— Гут, зер гут.

Прощаючись, він до свого звичного «ауфвідерзеєн, фрау Віро» додав ще щось, що, як я догадалася, було побажанням добре повеселитися біля ялинки, але погляд його лишався тривожним і, як принаймні мені здалося, повертав мою увагу до фрази, що він її сконструював з такими труднощами.

Мене цей несподіваний візит схвилював. Сухохлебов, який чув розмову, підтвердив, що комендатура, очевидно, цілком перейшла до есесманів і що виникла для нас якась жива загроза. Яка? Можливо, цей Шонеберг догадався або догадується про те, хто у нас лежить? Мені не сподобалося також, що Прусак пильно дивився на Раю. Але це, можливо, тільки здалося. В усякому разі, ми з Сухохлебовим вирішили залишити наші тривоги між собою. Навіще потьмарювати свято, якого всі так ждуть!

А втім, святкова метушня уже перейшла на кухню. Там наші жінки варганили щось із чогось. Я залишилася на самоті в хірургічній з копіями медичних карток, перебирала їх і сушила собі голову: як же бути з тими, хто дійсно вже одужав? Якщо Шонеберг зробить обстеження, їм загрожує пряма небезпека бути вивезеними в Німеччину, та й нас не помилують за переховування їх від мобілізації.

А госпіталь весело гудів. Усі ходячі снували сюди й туди. Навіть милиці і палки цього вечора постукували якимось весело. Чути було бас Сухохлебова, дзвеніли дитячі голоси. Наш «брат-жалібник», втративши свою медичну солідність, з вигуками гасав навколо ялинки.

І особливо радувала мене наша маленька новоселка. Яким зацькованим звірком попала вона до нас, який страх, яке недовір'я світилося в її великих, чорних і, як мені тоді здавалося, зовсім не дитячих очах. Вона не відповідала на запитання і тільки оглядалася в бік того, хто запитував. Сталька не відходила од неї і весь час прибігала й доповідала:

— Ма, вона сказала «не хочу...». Ма, вона всміхнулася. Чесне жовтенятське, всміхнулася. Я бачила.

А зараз вони метушилися біля ялинки, немов дві пташки, і я знову була вражена: як ці малюки швидко до всього звикають. Маленька краплина радощів — і все горе забуте, і сміх, і оченята сяють...

...Увечері, коли закінчувались останні приготування, дітей випровадили з першої палати. Домка пробрався до мене в хірургічну і солідно вмовився з книгою біля лампи. Але дівчатка знемагали від нетерпіння, раз у раз відчиняли двері, просовували носи.

— Ще не готово?.. Скоро?

Десь поруч дзвенів збуджений Стальчин голос:

— Ходім до Віри, питаємо, нащо Іван Аристархович шубу приніс. Ми заважати не будемо — питаємо й підемо... Що ж тут такого...

— Але Віра не веліла.

— А ми тихенько, навшпиньках. Тільки питаємо про шубу — і все.

І знову віддалік лунало:

— Ну чого ж ви, певне, пора!

Домка стоїчно сидів біля лампи. Не личить, звичайно, «братові-жалібнику» знемагати в цих дівчачих очікуваннях. Але я ж бачила, що давно вже він не гортає сторінок книжки, хоча на душі, як то кажуть, коти шкребли, але й на мене ця метушня навколо ялинки починала діяти.

Нарешті в першій палаті пролунали дзвінки удари. Били, очевидно, по нашому мідному тазу, в якому ми кип'ятимо інструменти. Забувши про солідність, «брат-жалібник» зірвався з місця так, що книжка полетіла на підлогу. Але дівчатка вразили мене своєю чуйністю. Вони також помчали на поклик саморобного гонгу, але десь по дорозі схаменулися.

— А Віра? Захопимо Віру.

І одразу ж обидві влетіли в хірургічну, куди їм вза-

галі заходити якнайсуворіше заборонялося. Сталька схопила мене за халат і на весь голос кричала:

— Ма, ходімо швидше, там хтось гарчить!

Разом з ними зайшла я до палати, де стояла ялинка. Зібрались майже всі. Навіть деяких тяжких принесли сюди разом з ліжками. Із ліжок утворили неначе амфітеатр. Одне стояло біля самого деревця. Я одразу впізнала, чие воно. На ньому здійсалося щось велике, кошлате. Воно ворухилося й гарчало.

— Ведмідь, ведмідь! — кричали дівчатка, підстрибуючи.

Він був, звичайно, дуже умовним, наш милий, саморобний ведмідь. Проте старанно гарчав, а головне — видав дітям по кульочку з гостинцями. Потім дорослих обнесли малюсінькими коржиками, що залишали на губах мертву солодкість сахарину.

Яскраво сяяли картонні стеаринові каганці, їхнє хитке полум'я вихоплювало з напівпїтьми схвильовані обличчя. На окремій лавочці сидів Наседкін. Заради такого випадку він одягнувся в чорну шевйотову, певно, ще дореволюційного пошиву, трійку. Поруч — його дружина, висока, повна літня жінка з білим як сніг волоссям. Її очі зберегли жвавість, фарфорову блакить і різко контрастували з сивиною. Старі поблажливо всміхалися. А втім, цього вечора всміхалися навіть ті, кого мучили недуги, і я відчула, як теплий клубок підкочується до горла.

Я б, чого доброго, мабуть, і справді сплакнула, але тут тьотя Феня, якій, напевно, було відведено роль церемоніймейстера, знову ударила в хірургічний таз. Із мого «зашафника» легко, немовби летячи, випорхнула біла фігурка. Ну звичайно ж, це наша Антоніна в цирковому трико. На голові розкішний кокошник. Розвівається марлева фата, і під нею палає вогнисто-руде, пухнасте у дрібних кучериках волосся. Красуня, просто красуня ця наша імпровізована Снігуронька. Вигукнувши гортанно «ап», вона раптом перевернулася через голову і опинилась знову на ногах. І знову «ап», «ап». Яке ж бо легке, пружне її тіло. Переверталася колесом. І все з грацією, якої неможливо й сподіватися од нашого масивного Антона. Діти завмерли в захопленні. Спітнілий Сухохлебов, уже вилізши із-під важкої дохи, стомлено і вдоволено всміхався.

По суті, нічого особливого: звичайні циркові колінця. Але як вони діють у цьому похмурому підвалі, де ніколи не блисне сонячний промінь, де всі живуть у постійному страху. Щось казкове і в цій скромній ялинці, в коржиках на сахарині, і в красивій жіночій фігурі, обліпленій білим трико.

І коли нарешті Антоніна, зробивши якийсь складний переворот, раптом присіла на ліжко і зовсім буденно промовила: «Ух, упріла!», стало тихо. Всі мовчали. Важко було переходити із казки в життя, і не хотілося, щоб чарівна Снігуронька знову перетворювалася на медсестру.

— Класно попрацювала, так? — з дитячою простодушністю спитала наша Снігуронька, і русалчині очі її сяяли натхненням.— А знаєте, як важко. Думала, все забула. Думала, будуть самі дрова... А воно й нічого? Ні, ви правду скажіть, непогано? — І раптом кинулася мені на шию.— Ви у нас, Віро Миколаївно, найнезвичайніша розумниця!

На закінчення Марія Григорівна почала роздавати «тістечка». Це були шматочки твердого, нашої випічки хліба, намащені абрикосовим повидлом. За нею ішла тьотя Феня. Із умивального глечика вона наливала в кухлі, чашки, мензурки, колби,— одним словом, у ту посудину, яку вони тільки познаходили, підсолоджену сахарином воду, яку закип'ятили з лавровим листом і ледь присмачили тим самим повидлом. Але, слово честі, коли б це було найкраще вино, не знаю вже, якої там марки, його не тримали б з такою обережністю, боячись розхлюпати навіть краплину. І враз усі неначе розгубилися: «вина» вистачило на один-єдиний тост. Сухохлебов, на якого всі дивилися, раптом запропонував:

— Нехай Іван Аристархович, він серед нас найстарший, найшанованіший...

Ні, я не перебільшую, я сиділа поруч і бачила — кухлик затремтів у руці Наседкіна. Він підвівся, обсмикнув довгополий піджак, схожий на сюртук, від якого тхнуло нафталіном, розгладив вуса. Сьогодні він їх чимось змастив, чи що. Вони перестали бути моржевими і не загороджували рота.

— Ну що ж... Найстарший — це, мабуть, кхе... Це вірно, кхе-кхе... ну що ж.— І раптом промовив квапливо і люто: — Щоб усю цю фашистську нечисть — вщент.

Щоб до Берліна їх гнати. Щоб усіх цих гітлерів до стінки...

У підвалі стало так тихо, що ми почули, як надворі завиває хуртовина, шарпаючи двері, ніби вдираючись у них...

— До стінки — це для них жирно, — прогуркотів Дроздов. — Зашморг собакам буде якраз.

Ніхто не чекав такого тосту. Всі встали і тихо, ніби виголошуючи клятву, мовчки випили цю рідину, що тхнула бляшаним відром.

А потім прийшли якісь буйні веселощі. Співали безладно і врзнобій. Просто вигукували якусь нісенітницю. Пробували танцювати. Наша набожна тьотя Феня пішла в танок з Дроздовим, потім Антоніна танцювала з Льонею Капустіним, і той бісом крутився навколо неї, виробляючи ногами такі штуки, що мені довелося втрутитися, бо це загрожувало його руці, яка тільки-но зрослася... І наш Гуляй Нога пританцьовував на милицях, підморгуючи жінкам. Це ж тільки подумати! Де, коли, в який час!

Але для мене завершення свята несподівано набуло гіркого присмаку. Спочатку Антоніна веселилася найгучніше. Так і миготіла її біла скульптурна постать. Потім якимось несподівано зникла. І раптом Сталька смикає мене за халат і таємниче шепоче:

— Ма, Антошечка плаче. Там, коло хірургічного.

Що таке? Пішла. Світла не було. Де ж вона? І раптом приглушений тоненький, тоненький плач. Іду на нього. В п'ятьмі ледве вимальовується постать у білому. Присіла поруч:

— Ну що з вами?

Плач ще тонший, ще тужливіший.

— Ви сьогодні така гарна, всіх полонили. Чудово! І раптом:

— Ідіть, ідіть звідси! — І у вигуку цьому така ненависть, що я аж сахнулася.

— Що з вами, Тоню? Чому?

Я поклала їй руку на плече, але вона різко відсунулася.

— А ви самі не знаєте? Маленька, чи що?.. Ідіть...

Біля ялинки усе ще співали... І хоч усе йшло, як і до-сі, на душі стало тривожно-тривожно...

Накинула пальто. Вийшла на свіже повітря. Ніч стояла морозна, синя, і зірок стільки, що чомусь пригадалося, як днями одна з добровільних помічниць Марії Григорівни розсипала по чорній нашій підлозі пшоно. Місяця не було, але снігові кучугури, наметені хуртовиною, ніби самі випромінювали синювате світло, і вкриті інеєм гілки тополі, що росла неподалік, тополі-інваліда, у якої верхівку було знесено вибухом, ці гілки сяяли в пільмі, начебто і її, як нашу ялинку, було прикрашено до свята.

Морозяно, холодно, тихо, ніби поруч і не бурхає війна. Я жадібно вбирала в легені свіже, продезинфіковане морозом повітря, і раптом — що це? Десь не дуже далеко вибух, другий. Трохи перегода — третій, тихший. Ні, це не із Заріччя, не з передової, що проходить майже по міській околиці. Це з самого міста, із фабричного, мабуть, району. Війна. Ні, війна не спить. І одразу ніч утратила всю свою чарівність, я відчула, що змерзла, і поспішила вниз, до своїх, де догорали короткі наші веселощі, люди за допомогою Антоніни, яка вже переодяглася у свій халат, розходилися по палатах.

Перш ніж пройти до себе, я зупинилася коло шафидзеркала. Чари ялинки все-таки подіяли й на мене: обличчя якось посвіжішало, навіть на щоки повернулося щось від колишнього рум'янцю, і очі вже не туманить світова скорбота. Потягнуся так, що аж тріщать кістки, і тихенько вмощуюся коло дітей, які після всіх хвилювань уже сплять.

Але в палатах ще не сплять. Ворочаються, зітхають, риплять сітки ліжок.

— Ех, після цього та закурити б!

— Ач, чого захотів. Засинай, можливо, тютюн наспитьсья.

— Чув, як у місті гухнуло? Тричі... Не інакше — наші їх ради празника почастиували.

— Звідки це відомо, що наші?

— Червоноармієць я чи хто? Помізкуй: не снаряд? Ні. Отже, граната. А хто гранати тут кидатиме? Німці, чи що, самі в себе?.. Я почув: дві протитанкові гранати і одна пляшка. Може, по машинах лупонули...

— Еге ж... Не сплять люди. А ми ось валяємося, як

колоди трухляві. Віра он і зовсім заборонила на волю вилазити. Лежимо, а люди б'ються... Яка туга!

— Ну що ж, паняй до Німеччини. Там розвеселять. Вони он, Іван Аристархович казав, знову вчора цілий табун наших на Ржаву погнали... Ні, хтось їх сьогодні там поздоровив: гут морген, дядку фриц!

Ну, здається, і останні послули. Звідусіль виступили звичні нічні звуки, різноголосе надсадне хропіння, легкий стогін, докучне рипіння ліжок. Звичайно вухо їх якось і не сприймає, але сьогодні я чую навіть, як біля входу порипують од вітру двері. Роззяви, забули опустити засув... Ну що ж, нехай. Каже ж тьотя Феня — голому розбій не страшний... І раптом серед цих нічних звуків я розрізняю басовито вимовлену фразу: «Нічого, нічого, голубе Василю, тепер недовго... протримаємося... Нічого...» Сухохлебов. Ліжко його не віднесли. Він поруч і, за звичкою, розмовляє сам з собою.

Тут я заснула. А прокинулася від скрипу дверного блоку і голосу тьоті Фені.

— А ти тихо, тихо, сплять же наші пацієнти,— урезонює вона когось.— Ходи з богом навшпиньках, ляж на моє ліжко, відпочивай... А то, дивись, і наведеш на нас німця: на мед — оси, а на гамір — лихі люди.

— Відскоч, стара.— Я одразу впізнала і голос і інтонацію.— Відскоч, у Мудрика сьогодні, може, головний день життя.

— Володенько, всіх побудиш, Віра Миколаївна тобі всипле!

— Віра Миколаївна... Лікар Віронька...

Він явно п'яний, Мудрик. Вийти чи обійдеться без мене? Краще нехай без мене. Ось уже і вмиротворне гудіння сухохлебовського баса.

— Товаришу полковник... Ні, ви послухайте, товаришу полковник, як усе... Гала-вистава, фейерверк, світлова феєрія. Дозвольте доповісти...

Тепер голос його чули, певно, у найдальшій палаті. Якась метушня. Мабуть, він штовхнув тьотю Феню, чути її скривджене:

— Що ж ти зробив, безсовісний, хреста на тобі нема? Це як же ти посмів?..

Ні, без мене, видко, не обійдеться. Виходжу. Мудрик без шапки. Бинт на нозі розмотався, волочиться по

підлозі. Стоїть коло ліжка Сухохлебова і по-конячому блискає білками очей. На зарослому обличчі якесь ша-лене торжество.

— А, лікар Віра! З святом, лікарю Віро!

Я беру його за руку.

— Тихо, Володю, люди сплять.

— Тихо? А я не можу тихо. Сьогодні Мудрику тиша протипоказана...

— Ну, я прошу вас.

Але він, сьїгнувши зубами, кричить:

— Відскоч, лікарю...

Встромив руки у випнуті кишені. Я відсахнулась, але з кишень з'явилися дві пляшки з коньяком.

— Ага! Злякались? Напій!.. Сам Наполеон не гребував.

І, як колись гранати, пляшки ці, перевертаючись, полетіли до стелі... Ні, ні, Віро, спокійно, нічого особливого... Що ти знаєш про життя цього дивного хлопця? Ми ж бачимо від нього тільки хороше. Спокійно! Он з якою любов'ю дивиться на нього Сухохлебов. Пляшки літають угору, перевертаються, повертаються до вправних рук. А коли Мудрик, як справжній жонглер, підбадьорює себе гортанним «ап», вони, крутячись, летять до самої стелі. Антоніна вже тут. Сяє, як сонечко, в рудій піні свого волосся. Разом з ним кричить оце «ап» і радіє якійсь його незрозумілій для мене радості.

Але раптом Мудрик зачепився об ліжку, невірний рух — і одна з пляшок, брязнувши, розбивається об підлогу. Довкола шириться аромат коньяку, яким мене частувала Ланська. Мудрик збентежений. Він дивиться на Антоніну і винувато бурмоче:

— Ламонув дров... Зате там спрацював класно, усе в яблучко...

— Старшина Мудрик! — якимось особливо по-військовому вимовляє Сухохлебов. І є в його інтонації щось таке, од чого Мудрик підтягується і виструнчується.

— Слухаю, товаришу полковник.

— Ідіть відпочивати. — Він вимовляє це тихо, по-дружньому, але Мудрик ставить на тумбочку уцілілу пляшку, ніби виконуючи команду «кроком руш», покірно крокує до виходу. Вже з-за дверей ми чуємо його

обережне «фю-фю — ф'ю-у-у!»— і Антоніна вже біжить мимо, надягаючи пальто.

Сухохлебов зупиняє її:

— Антоне, подивіться за ним. Не давайте йому пити.

— Буде зроблено, товаришу полковник,— відповідає та і насвистує: — Фю-фю — ф'ю-у!

Діти, звичайно, не спали й навіть не прикидалися, що сплять.

— Що це з ним, чого він такий?— запитує Домка.

— Не знаю, синку. Спи... Випив, мабуть.

— Ні, щось іще.

— Гаразд, гаразд, не заважай мені спати.

І раптом Сталька приголомшує мене запитанням:

— Ма, а хто кращий — Мудрик чи дядя Вася?

— Мовчи, не заважай спати.

— А я не заважаю, ти однаково не спиш. Я бачу.

— Погане дівчисько, ось устану і відлупцюю тебе.

— Не відлупцюєш... Дядя Вася каже: «Якщо ти сердишся, значить, ти неправий...»

Оце нічка! Схопилася з ліжка, босоніж побігла до нашої аптечки, взяла таблетку вероналу. Коли я повернулася, Сталька вже спала.

20

І справді, нічка! Не встиг подіяти веронал, як хтось затермосив мене за плече. Марія Григорівна. Вона у спідній сорочці. Сиві пасма звисають на обличчя. Я ніколи не бачила нашу чепурну сестру-хазяйку такою розкуйовдженою і схвильованою.

— Віро Миколаївно, німці!

Я миттю підхопилася. Почала одягатися. З-за шаф долинали збуджені голоси. Ну що ж, напевно, настав мій час. Подивилася на дітей. Хоча б їх не зачепило. Сталька чогось замурамотіла, обхопила рученям мою шию. Домик витріщив сонні очі.

— Хто там, ма?

— Коли що, коли мене... Ти хлопчик великий, розумієш... Ідіть до діда... Чуєш, зараз же до діда.

— Віро Миколаївно, швидше — зляться.

І дійсно, чийсь знайомий голос, чий я одразу не зрозуміла, промовив:

— Лікар Трьошнікова!

Спокійно, Вірко, спокійно! З ними ж бо як з душевнохворими: якомога впевненіше і спокійніше, що б вони не казали, що б вони не робили. Коло виходу наштотхнула на цього фон Шонеберга.

— Лікарю Трьошнікова, ваші співвітчизники вчинили ганебний злочин,— відкарбував він своєю дистильованою і тому неприємною, як дистильована вода, російською мовою.— Злочинця, що пролив цієї святкової ночі благородну нордичну кров, буде знайдено і покарано з усією суворістю...

Що це робиться! Повно офіцерів. Носилки. Хтось на них лежить, прикритий чистісіньким простиралом. Коло носилок Товстолобик. Шонеберг — людина з підборіддям, що ховається в комірці мундира, блискаючи товстим пенсне, відстукує фразу за фразою:

— Через підступи світового єврейства постраждала чудова російська жінка. Німецькі лікарі подали їй допомогу. Прийміть її на подальше лікування.

Інстинкт лікаря, мабуть, сильніший таки за страх. Я кидаюся до носилок. Піднімаю простирало. Ланська! Її красиву голову немовби занурено в тюрбан бинтів. Зачіска розвалилася. Товста світла коса, перекинута через плече, лежить на грудях. На обличчі, очах, губах явні сліди гриму.

— Що з нею?— запитую у Товстолобика. Він не чує або не розуміє.

— Її поранено осколками гранати. Ці звірі, ці фанатики...— втручається Шонеберг.

— Її оглядав досвідчений лікар?

— О так, звичайно, їй подано кваліфіковану допомогу.

— Міняти пов'язку не треба?— запитую я у Товстолобика і вимагаю від цього «фона»:— Та перекладіть же, це суто медичне питання.

— Мені ні для чого бути перекладачем. Я магістр медицини,— відповідає той і, зневажливо покрививши свої яскраві губи, знімає і зразу ж насаджує на ніс своє пенсне.

— Так, фрау Ланській подано кваліфіковану допомогу, але подальше піклування про неї, на наш превеликий жаль, ми змушені передати вам. Ми не маємо права тримати у військовому госпіталі цивільних осіб,

та ще неарійського походження. Чи можу я довідатись, чому ви запитали про пов'язку?

— Чудові бинти. У нас таких немає. Ми перемо бинти і вату по кілька разів.

— Ах, он як!

Він наказує щось солдатові чи санітарові, словом, одному з тих, хто вніс хвору. Той зник у дверях і повернувся з товстою санітарною сумкою.

Поранена, що ще перебувала в наркотичному забутті, тихо стогнала. Треба, щоб вона опритомніла, треба оглянути її. Але не зараз, не при всіх. Хоч би забиралися вони швидше. А вони, як на те, забувши і про поранену, і про нас, збуджено базикають, щось розповідають, перебиваючи і не слухаючи один одного. Набираюся хоробрості і досить рішуче кажу Шонебергу:

— Мені здається, що потерпілій потрібно дати спокій.

— О так, ви праві,— несподівано погоджується він.

Щось їм каже, і вони прямують до виходу. Од дверей він повертається, постукуючи високими дамськими підборами франтуватих чобітків.

— Лікарю Трьошнікова, ця жінка постраждала, служачи великій Німеччині. Жодна волосина не повинна впасти з її голови. Вам це зрозуміло? Якщо тут, якщо хтось,— він зробив багатозначну паузу, під час якої зняв і протер круглі скельця своїх пенсне,— якщо хтось посміє сказати щось вороже на адресу пані Ланської, о, тоді ми знищимо всі оці ваші шурячі нори. Ми вчинимо з ними, як з цими найшкідливішими гризунами... Це стосується перш за все вас особисто, лікарю Трьошнікова.

— Мені нема потреби про це нагадувати. Я лікар, моя справа — подавати допомогу людям,— досить твердо відказую я. Страху нема, щось убило в мені залишки страху.

Він підводить погляд. Короткозорі очі, що ховаються за товстими скельцями, здаються мені схожими на очі гадюки. Якусь мить ми пильно дивимось одне на одного, потім, недбало козирнувши, він іде до виходу. Там, нагорі, ревуть мотори, ревуть і затихають. Я безсило опускаюся на ліжко Сухохлебова і відчуваю, як його велика рука накриває мої руки і обережно потискує їх.

— Хто це? Кого вони принесли? Я спитав тьотю Феню, вона каже Анна Кареніна. Що воно?..

Від простого цього запитання, од самого тону, яким воно поставлене, я якось одразу оволодіваю собою.

— Актриса. Актриса Ланська. Я вам про неї розповідала. Вона кілька сезонів грала у нас Анну Кареніну. В неї хтось кинув гранату.

— Гранату кинули не в неї. Гранату кинули у вікно офіцерського вар'єте. Ваші земляки піднесли окупантам рідвяний подарунок.

— А ви звідки знаєте?

— Я ж вам казав, що колись у Фрунзівці ми вивчали німецьку... Вони тут так розкудкудакалися, ці герої. З носилок долинув протяжний стогін. Дія наркотиків кінчалася. Поранена приходила до пам'яті. Я підійшла до носилок. Коло них, приклавши долоню до щоки і підтримуючи лівою праву руку, у цій вічній позі бабського горя стояла тьотя Феня.

— Буде краще, якщо мене переселять назад до видужуючих, поки ця Анна Кареніна ще не очуняла,— сказав Сухохлебов.— Краще все-таки буде їй не знайомитися з агрономом Карловим.

— І правда, і правда, Василю Харитоновичу, береженого бог береже,— погодилася тьотя Феня.

Ліжко його віднесли. Сам він пошкутильгав за ним. Із обережності я хотіла його підтримати, але він відсторонився.

— Я вже самоходом. Ви краще займіться Анною Кареніною.— І всміхнувся:— Тільки яка ж це Кареніна, тій було двадцять чотири, а ця якраз у розпалі бабиного літа...

Біля носилок стояли Домка і Антоніна, що вже вернулася з нічної прогулянки. Вона теж дивилася на Ланську з цікавістю, але на її пістрявому обличчі інтерес змішувався з гидливістю: так дивляться на розчавлену гадюку.

— Домику, розбуди Дроздова і Капустіна, треба перекласти поранену на ліжко,— розпорядилась я.

— Не буди,— впораюсь.— Дівчина підняла цю велику, повну жінку і опустила її на постіль, уже приготовану тьотею Фенею. І я помітила, як потім вона одійшла і крадькома витирала об халат руки.

— Нашатир!

Ланська прийшла до тями. Розплющила очі, побачила нас і, скрикнувши, сахнулася, втрачаючи свідомість. Цього разу це була короткочасна непритомність. Нашатир одразу розбудив її. В голубих очах з'явився осмислений вираз.

— Де я?.. Як я сюди попала?

— Ви, Кіро Володимирівно, у госпіталі, серед своїх. Не впізнаєте? Я — лікар Трьошникова.— Я намагалася дивитись якомога спокійніше.— Зараз ми з сестрою Тонею повинні оглянути ваші поранення.

— Поранення? Я поранена?— Скрикнувши, вона підняла руки. Голубі очі знову втратили осмислений вираз.

— Нашатир!.. Заспокойтеся, ви легко поранені. Зараз ми вас оглянемо. Тоню, трохи підніміть хвору.

Мене, звичайно, хвилювало туго забинтоване передпліччя. З нього я й вирішила розпочати. Але хвора якось одразу, без переходів, перескочивши від непритомності до стану нервової активності, відштовхнула мої руки.

— Ні, ні, обличчя. Спершу обличчя. Що з обличчям?— У цьому крику був явний страх.

— Певно, нічого особливого, якісь подряпини.

— Ой, які пекельні болі! Нестерпно... Але перш за все, лікарю, любенька, подивіться, що з обличчям. Ой боляче, ой як боляче!

— Тоню, шприц... Зараз полегшає.

— Господи боже мій, що ви мене мучите? Скажіть швидше, що з обличчям? Лікарю, врятуйте моє обличчя.— Ланська знову впадає в наркотичний сон.

Огляд заспокоїв, нічого серйозного: невелике осколочне поранення в передпліччя. Осколок було вже вийнято. Обличчя також було ціле, так, кілька рваних подряпин — на лівій скроні, щоці і шиї. Ми, оглянувши рани, знову наклали пов'язки, використавши при цьому втричі менше бинтів. Тьоті Фені було наказано старанно зібрати бинти, що залишилися. Які бинти! Ми про такі давно вже й мріяти перестали.

Ланську залишили в першій, тепер напівпорожній палаті, недалеко од моєї зашафної резиденції. Відгородили ширмами, щоб вона не могла бачити, хто входить до наших підвалів. Прийшовши до пам'яті, вона знову

почала турбуватися про обличчя. Чи дуже пошкоджено? Чи залишаться шрами?

— Лікарю, любенька, зробіть усе, щоб не було рубців. Артистку мого амплуа годує обличчя. Уявіть собі Анну Кареніну з шрамом, ніби вона побувала в п'яній бійці.

Я нарешті не витримала:

— Ви не подікавилися раною значно серйознішою... А сантиметр нижче — і осколок пробив би вам аорту.

— То й що? — сказала вона байдуже. — Тоді б я зійшла кров'ю і померла б. І все. Але ж я виживу?.. Лікарю, голубонько, вони не принесли мою сумочку?

Сумка, зроблена з дрібнесеньких срібних кілець, лежала на тумбочці. Вона взяла її своїми забинтованими руками, вийняла дзеркальце, стривожено зазирнула в нього прямо, у профіль, з одного і з другого боку. І мовила, мало не плачучи:

— Фе, яка гидота! Наче Татарин із «На дні».

Залишивши біля неї тьотю Феню, я пішла до себе. Діти спали. Домка так і лежав у халаті і шапочці, уткнувшись носом у подушку. Я вирішила його не роздягати, тільки зняла черевики і задрімала поруч, але одразу ж почувла шепіт:

— Віро Миколаївно, не спите?

— Що вам, тьотю Феню?

— Мажеться... Істинний Христос, мажеться, — зі страхом прошепотіла стара. — Вийняла дзеркальце, штучку якусь — і давай губи красити... Вона, мабуть, несповна розуму?

Тут я вже не витримала:

— Та чи дасте ви мені поспати, чого ви мене мучите?..

А от заснути не можу. Ну й нічка! Що ж воно мене, що всіх нас жде? Ех, Семене, коли б ти зараз був з нами, як би нам було легко...

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Як відразу нам усе ускладнила поява Кіри Володимирівни Ланської. Неначе вторгнення чужорідного тіла в людський організм. Так, так! Тобі, Семене, можливо, здається дивним цей медичний образ. Але ось уяви, неуважний хірург залишив у тілі оперованого якийсь інструмент. Рідко, але ж буває. Здоровий організм одразу блокує, або, як ми кажемо, «осумкує», це чужорідне тіло. Хворий може прожити з ним усе життя і навіть не підозрювати про нього. Але при необережному або різкому русі метал проб'є сумку і пошкодить розміщені поблизу органи. Тоді внутрішня кровотеча, перитоніт, повільна, мученицька смерть.

Таким чужорідним тілом в організмі нашого госпітально стала Кіра Володимирівна. Сухохлебов, як і ти, вимагає: «Думайте про людину добре, поки вона сама не доведе, що погана». Але думай не думай, а Ланська таки тут, з нами. Навколо неї різні люди. Часом вони первують, базикають зайве, бувають суперечки, траплялись навіть бійки. Але при всьому тому я знаю, що це наші, радянські люди, вони не донесуть, не зрадять, не видадуть німцям.

А Ланська? Адже вона сама каже, що залишилась у німців обдумано. Можливо, вона сама й вигадала цю версію про героїчну загибель під час гасіння пожежі. Вона прекрасна артистка. У неї гарне, чисто російське обличчя. Це магніт, який притягає до неї серця. Але ж вона й не приховує, що разом із своїм благовірним співробітничает, саме співробітничает з гітлерівцями. Та й до нас вона потрапила прямо з якоїсь вечірки в їхньому офіцерському клубі. І мене переслідує весь час думка: а що, коли і потрапила таки не випадково, що, коли її до нас підкинули, щоб підслухати і вивідати наші секрети? Що тоді? Загинуть люди, яких ми

вирвали у смерті. Та й мене і дітей цей Шонеберг не помилує.

— Треба думати про людей добре, доки вони самі не доведуть, що погані.

Це, звичайно, прекрасно, справедливо. Але ж коли за цією формулою поганою виявиться Ланська, змінювати думку про неї буде пізно, дорогий Сухохлебов, він же Карлов.

З цими думками я й почала сьогодні свій робочий день. Під час обходу приємно було переконатися, наскільки благотворним виявилось наше маленьке свято. Тільки й розмов про ялинку. Навіть вторгнення Ланської в такому супроводі менше займає голови.

Під час обходу було, щоправда, кілька неприємних сюрпризів: у одного без усякої видимої причини раптом загноїлася рана, у другого відкрився свищ, третьому навіть довелося ламати гіпсовий чобіток на носі. Одним словом, тільки опівдні, вже стомлена, я добралася до ліжка Ланської і опустилась на табуретку.

Дивне перетворення. Обличчя її, що вразило вчора мене якоюсь гіпсовою блідістю, здалося одутлим, навіть брезклим, знову красиве і яскраве. Із-за би́ттів торжествуюче мружилося велике голубе око. Ого! Та вона тут над собою потрудилася.

— Ну, лікарю, який вигляд у вашої хворої? Непоганий?— глибокий голос звучав навіть весело.

— Чудовий! Але ви поранені, ви тільки-но пережили важкий шок, вам потрібен спокій, а ви?

— Коли жінка дбає про свою зовнішність, вона поза небезпекою... Ну, не гнівайтесь, лікарю. Присягаю, буду якнайсуворіше виконувати всі ваші приписи. Тільки скажіть, яка я зараз, не схожа більше на Татарина із «На дні»?

— Вам шкідливий кожен зайвий рух.

— Я намагаюся бути красивою, отже, я існую, — знову повторила Ланська.— Я — актриса, я — жінка,— голубе око дивилося з-під би́ттів визивно, — невже ви цього ще не розумієте?

— Як усе це з вами сталося?— спитала я, щоб перевести розмову на інше.

— Наші поча́стували,—просто і, як мені здалося, без злості відповіла вона. І так весело й голосно, що тьотя Феня, яка схилилася над спицями, якими вона пе-

реплітає драгий светр на щось тепленьке для Раї, з цікавістю втупилася в щілину поміж ширмами.— Наші, і, уявіть собі, досить вправно. Я б навіть сказала — артистично.

— Тьотю Феню, ви не спали вночі. Я посиджу коло хворой.

Стара потягнулася, позіхаючи, і перехрестила рота.

— Бог вам віддячить, Віро Миколаївно, і справді, стомилася, петлі ось плутаю...

Вона збрала плетиво і, човгаючи, пішла до себе.

Провівши її поглядом, Ланська сперлася на мою руку, сіла й почала розповідати.

Семене! Розповідь цієї «дами-розкладушки», як іменує її Мудрик, цієї жінки, що водиться з гітлерівцями, кажучи газетною мовою, наповнила мене почуттям законної гордості за наших радянських людей, слово честі.

Слухай, слухай, як усе це було.

В клубі «Текстильник» штаткомендатура організувала офіцерське вар'єте. Вони вирішили відкрити його різдвяної ночі. Із росіян запросили лише Ланську та цього її благовірного—заслуженого, орденоносця, лауреата і так далі і таке інше.

Ти знаєш, там великий зал — не раз виступав у ньому. Наїхали офіцери з ближніх частин, льотчики з аеродрому. Ну, звичайно, ялинка і, звичайно, німецький дід-мороз, він у них якось по-іншому називається і ходить у червоній шубі та високому ковпаку. Подарунків там їм наслали, дівки якісь із допоміжних частин під виглядом жіночого оркестру. Ну й ці,— Ланська з Винокуровим, які представляли, так би мовити, вищу верству тубільців.

Ні, вона й не думає приховувати, що готувалася до цього вечора. Пошила нову сукню, розучила з пластинки німецьку пісеньку про якусь там шльондру Лілі Марлен, — виявляється, найулюбленіша у них зараз пісня... Уявляєш собі, захоплена розповіддю, вона сіла на ліжку і раптом якимсь охриплим, розгульним голосом, який зовсім і не був схожий на її власний, неначе з важкого похмілля, завела цієї пісні, спочатку по-німецьки, а потім по-російськи:

Перед казармою, перед великими ворітьми
Стояв ліхтар, стоїть і досі він.

Давай зустрінемося, красуне, біля ліхтаря,
Як колись з Лілі Марлен,
Як колись з Лілі Марлен.

Гидотна пісня. Але така вже вона актриса, Ланська, така в неї сила. Тільки-но пережила поранення, шок, перев'язки. Дарма, все забула. Порухом голови стріпнула прекрасні свої коси. Погляд важкий, п'яний, і цей утробний, хрипкий голос, майже крик:

Як колись з Лілі Марлен,
Як колись з Лілі Марлен...

— Лікарю, ви собі не уявляєте, вони просто очманіли, коли я співала, стоячи на столі, між пляшками і тарілками з жратвою. Схоплювалися, горлали своє «зіг хайль, зіг хайль» і вимагали, щоб я повторювала ще і ще,— розповідала вона.— Я співала обличчям до залу, і переді мною, віддалік, було одне з величезних вікон. Співаю і бачу — за шибкою якась постать. Пригадується, в першому чи другому класі гімназії — я ж бо ще встигла повчитися і в гімназії — товкмачили ми вірш Пушкіна «Утопленик». Там начебто такі рядки:

«У народі вість витає.
Кажуть, ніби рік у рік
В день призначений чекає
Гостя голого мужик».

І був у підручнику малюнок: розпухлий, бородатий утопленик стукає у вікно... Ось його ж ото я й побачила за шибкою... Страшне бородате обличчя, поблизкують білки очей... Співаю, усі захоплені, всі заморожені мною і, природно, його не помічають... Напевно, якийсь голодний. А тут столи вгинаються. Я аж подумала, треба б винести йому що-небудь. Та не переривати ж номер.

Як колись з Лілі Марлен
Як колись з Лілі Марлен!

Я навіть підморгнула йому, цьому утопленику. А він раптом вищирився, змахнув рукою — і тут: трах! Брязкіт скла, тріск, вогонь. Хтось штовхнув мене зі столу, кинув на підлогу. Ще вибух, ще. Стогін, крики. Більше нічого не пам'ятаю...

Не знаю, можливо, вона знову грала якусь свою роль. Якщо так, здорово грала. Нахилилася до мене, по-змовницькому шепотіла:

— Лікарю, ви, звичайно, не вірите в бога. Я теж мало вірю, які тепер уже боги! Але в красиві легенди вірю. Цей там, за вікном, він виник як ангел — месник, як архістратиг Михаїл з вогненным мечем... Ії, не сільський боженька, звичайно, але хтось ще не відкритий, не пізнаний наукою там, — вона показала на небо, — є такий, га? Якесь справедливе начало? — Ії голубе око натхненно сяяло з-під пов'язки. — Може, це від ваших наркотиків, але тепер мені все здається, ніби за шибкою я побачила щось надприродне. Галюциную? Ні: один, два, три, чотири, п'ять, п'ять, чотири, три, два, один... Бачите, як чітко? Я непогано себе почуваю. Тільки ось дзвенить в ушах і нібито собака вчепився в плече і рве, рве... Вони казали, протитанкові гранати. Що ж, можливо, у нинішніх архангелів Михаїлів техніка озброєння теж модернізована?

Ланська все базікала, з задоволенням слухаючи свій голос, явно милуючись собою, а я прикидала в думці. «Гранати... Бородатий чоловік... Блискучі білки очей...» Мудрик прийшов до нас приблизно через годину після того, як я чула ці три вибухи. Гранати... Він же тоді й по фізіономії одержав за те, що здумав жонглювати гранатами... І потім — вони якимось збуджено перешіптувалися із Сухохлебовим... Архангел Михаїл з вогненным мечем... А що, коли цей архангел зветься тепер Володимиром?.. Ні, ні, треба дресировувати своє обличчя, треба, пані Ланська, і мені навчитися грати яку-небудь роль і не виходити з неї. Я — лікар, лікарям не належить хвилюватися в присутності хворих.

— Будьте ласкаві, вашу руку... Ні, пульс доброго наповнення. Все це наслідок нервового збудження. Заспокойтесь, постарайтеся заснути. Взагалі більше спіть, ну хоч лежіть із заплющеними очима.

— А чи нема у вас якої-небудь книжечки?

— Книжки? Та звідки?

— Але ж це радянський госпіталь? — Ці слова Ланська вимовила вередливим тоном, нібито зараз за ними мало прозвучати: «Я на вас буду скаржитися в міське відділення охорони здоров'я». — Нехай все-таки пошукують і принесуть яку-небудь книжку.

От дідько послав пацієнтку! Цілий день сердилася на цю Ланську, але надвечір настрій покращав. Повернулась Зінаїда. Знайшлася. Прийшла. І не одна. З нею дві жінки з «Більшовички»—якісь її сусідки чи подружки. Притягли на санчатах цілу купу чоловічого одягу. Як вони все це назбирали, які переконливі слова знайшли? Як люди, самі перебуваючи на грані голодного вмирання, віддавали їм ці костюми, пальта, валянки своїх чоловіків, цього я не знаю.

Якась бабуся, у котрої і сини і онуки в армії, начебто навіть сказала їм: «Коли така п'янка, ріж останній огірок». І віддала все, що в неї було чоловічого: «І моїм, можливо, хтось допоможе».

Я все-таки не вірю, що всі ці речі,— а серед них є і хороші, цінні — дарувались з такою фатальною бездумністю. Ні, звичайно. Але як би там не було, більшість наших, що не мали обмундирування, тепер сяк-так одягнені. Для інших Зінаїда та її подруги обіцяють зібрати найближчими днями. Здавши одяг, жінки швидко пішли. Зінаїда лягла спати, пригортаючи до себе Раю.

Так вони зараз і сплять в обнімку...

Цієї ночі і я чудово виспалася. Встала свіжа, і навіть неприємна новина — не вийшов на роботу Наседкін — не дуже засмутила мене. Ми з Антоніною швидко закінчили обхід, добре, що не було випадків, які вимагали б особливої уваги. А потім раптом дізналися: Наседкіна схопили гітлерівці.

Про це нам розповіла його дружина. Прибігла опівдні, простоволоса, налякана, з опухлим від сліз обличчям. Прибігла, схопилася за серце, впала на клейончату кушетку і вимовити нічого не може. Кілька хвилин Марія Григорівна і тьотя Феня возилися коло неї, перш ніж почули: «Мого Аристарховича німці взяли». Потім дізналися подробиці. Під'їхав грузовик, вдерлися в будинок два есесмени і російський поліцай. Росіянин спитав: «Ти Наседкін?» Той відповів: «Я». — «Ходім». Іван Аристархович саме збирався на роботу, був уже в пальті і чемоданчик тримав у руках. Так з чемоданчиком і забрали в машину. І попрощатися не дали. Встиг тільки шепнути: «Віру попередь».

Я так розгубилася, що не одразу навіть і знайшла,

що сказати пригніченій горем жінці. Потім уявила собі нашого Івана Аристарховича з його моржевими вусями, з його покашлюванням там у них, у гестапо, і розплакалася й сама, як дитина. Сиділи на кушетці, обнявшись, і плакали, а тьотя Феня відпоювала нас валер'янкою і все шепотіла:

— Нічого, люди з лихістю, а бог з милістю. Нічого, нічого... А які вони, ці гестапівці, люди? Який тут, до біса бог?

Валер'янка подіяла-таки. Я якось взяла себе в руки, змусила працювати — оглядала хворих, вислуховувала, вистукувала, давала вказівки щодо лікування. Вже й не знаю, як це в мене виходило, бо думала я тільки про Івана Аристарховича. Адже не могли його взяти тільки за те, що він відмовився працювати в цьому їхньому бургомістраті? То чому ж? Не комуніст, не військовий, корінний русак, ніякою громадською діяльністю ніколи не займався. То що ж? В остарбайтер він не годиться — йому за шістдесят. Та тих воли просто хапають на вулицях. Взято як заложника? Коли так, можуть схопити й мене.

І тоді враз пригадався і «бефель», і те, як я його порушувала і порушую, і цей пенснешник на дамських підборах, його щурячі очі за круглими товстими скельцями. Раптом здалося, що зашморг уже стискує мені шию, і я рвучко розстебнула комір кофтини... Потім мені стало соромно — не можна ж бути такою боягузкою. Знову змусила себе займатися справами, і знову Наседкін не йшов з голови. А може, його взяли у зв'язку з учорашніми вибухами в офіцерському клубі? Авжеж, авжеж. Вони, мабуть, зараз у паніці, ну й схопили першого-ліпшого. Коли так, легко довести, що він не міг мати до цього ніякого відношення. Вони з дружиною були у нас на ялинці. Всі ми можемо це підтвердити. Цілий день я не підходила до Сухохлебова. Він сьогодні якийсь похмурий, відчужений. Але з цією думкою я, звичайно, побігла до нього і все йому виклала. Він тільки всміхнувся:

— Підтвердити! Хто буде запитувати наші підтвердження? Хіба в таких випадках їх цікавить істина?.. Будемо сподіватися, що хоч госпіталю це не торкнеться.

Більше він нічого не сказав. Але обличчя в нього було дуже тривожне. Заснути я не могла. Знову дове-

лося вживати подвійну дозу снотворного. Каюся, Семене,— занадто часто я вдаюся до наркотиків. Але що вдіеш: таке життя. Хто це сказав? Га? Хто вигадав оце виправдання будь-якої легкодущості?

2

Вранці, прокинувшись, зважила все на свіжу голову, вирішила — піду до комендатури. Доб'юся прийому в коменданта. Спробую його переконати. Він нацист, але щось людське в ньому залишалося ж. У мене хороша підстава: самі ж вони називають мене шпиталь-лейтерін, чорт забирай. Отже, все-таки визнають. А сама хіба я впраюся? Не може госпіталь залишатися без лікаря.

Коли б ти бачив, Семене, як наші сполошилися!

— Та бог з вами, Віро Миколаївно, як же це по своїй волі лізти в піч огненну? — сплеснула ручками тьотя Феня.

— Марно це,— похмуро вимовила Марія Григорівна.— Йому не допоможеш, а ви самі в чергу на арешт станете. І на наш слід їх наведете. Не можна вам ходити.

Мабуть, вона встигла сповістити про це Сухохлебова. Він підвівся й сам пришкандибав до мене в «зашафник».

— Огляньте мене, будь ласка, щось дуже болить спина.

Але спину оглянути не дав.

— Вам не слід цього робити, лікарю Віро. Чуєте!— сказав він суворо.

Але я не Мудрик і не Антоніна. Мене не переконаєш цими командирськими інтонаціями. Адже йдеться про долю, можливо, про життя людини. Чудової людини.

— Ні, я так вирішила. Я піду. Це мій обов'язок. Мій обов'язок.

— Обов'язок? Ваш обов'язок — бути тут... Звідти ви зараз можете не повернутися.

Дивак! Невже він гадає, що мені самій це не спадало на думку? Але ж, якщо їм потрібно буде збільшити число заложників, вони любісінько приїдуть за мною і сюди. Ні, я піду.

— Безглуздя. Це не допоможе Іванові Аристархови-

чу.— Широко поставлені очі Сухохлебова пильно дивилися з темних западин. Неначе гіпнотизували.— Подумайте, госпіталь може залишитися без начальника. Вісімдесят хворих без лікаря.

Чому так тривожно дивляться ці очі? Мені здається, в них не тільки занепокоєння, але й ласка. Якось потеплішало на душі. Але чомусь, всупереч його наполяганням і доказам, я почала вірити, що задум не такий і поганий. Мій похід може мати успіх.

— Він прийшов до нас у таку хвилину,— ми не можемо його покинути.

— А діти?.. У вас двоє дітей.

— Та не мучте мене, Василю Харитоновичу! — кричу я.— Невже ви не розумієте: я інакше не можу...

— Ви Дон-Кіхот у спідниці,— каже він і стомлено додає: — Ну, порадьтеся принаймні з цією вашою... Анною Кареніною, чи що... Вона їх краще знає.

Тьотя Феня, оце наше «радіформбюро», уже роздзвонила про мій намір по палатах. Поранені мені нічого не кажуть, але дивляться на мене, як на божевільну. І діти вже знають. Домка, спостерігаючи, як я одягаюсь, дивиться навіть з іронією. Сталька, навпаки, наставляє:

— Ма, ти їм приклади гірчичника, щоб пам'ятали...— І раптом вирікає:— А тобі личить ця косинка. Напни її обов'язково.— І в цих словах я виразно чую інтонації Ланської. От уже хто у нас виправдовує прислів'я «з ким поведешся, від того й наберешся», то це наша донька.

Люба ти моя лисичко! Ти більше, ніж усі, мабуть, розумієш, що матуся ж твоя справді може не повернутися, і прагнеш її озброїти єдиною зброєю, яка може бути їй корисною. Я кажу дітям якомога спокійніше, намагаючись не відривати погляду від свого відображення в темному склі шафи:

— Домику, ви провідали б діда... Давненько ж його не бачили, га? Сходіть до нього сьогодні.

Ланська, на мій подив, реагує на мій намір приблизно так само, як Сталька.

— Це страшна машина. Величезна, могутня, але мертва машина, і всі вони в ній маленькі коліщатка, що крутять одне одного. Навряд чи вам пощастить загальмувати хоч одне з цих коліщат. Але сходіть, всяке

на світі буває. Хтось, здається Віргілій, сказав: «Жінка сильніша від закону».— Ланська критично оглядає мене.— Сідайте. На таку вилазку жінці треба йти у всеозброєнні.— Вона знімає з мене косинку, дістає із сумки помаду, підфарбовує губи.— Очі чіпати не слід, вони у вас і так дай боже.— І раптом наспівує:— «Тореадоре, в бій поспішай...»

Похмурий день. Вітер поривчастий, противний. Він мете по землі суху снігову крупу, рве різки косинки, коле обличчя гострими сніжинками. В цій сірій рухливій імлі зранене місто особливо жалюгідне і страшне у своїй калічній голизні. Навіть стежки на тротуарах замело, та й через проїжджу частину вже перекинулись де-не-де замети. Швидко йду, зігріваюсь. Я починаю глибше вдихати холодне повітря, і крізь шелест снігу до мене починають долимати не тільки ліниве, рідке гухання артилерії, але — чи це тільки так здається?— часті кулеметні черги... Наші! Це ж наші там, за річкою. Вони недалечко, десь там, куди, пам'ятаєш, Семене, ти вивів мене колись з маленьким Домкою на ялику. Ох і здорово ж було! Зелені луки, що підступають до самісінької річки, сірувата вечірня вода, білясте клоччя туману, що клубочиться коло берегів. І глухий стукіт кочетів. Відлунюючи по воді, він випереджає нашу легеньку шкаралупку. І нікого, нас троє. Ти на веслах, я на стерні. І Домка крутиться у мене на колінах, і я все боюся, щоб не вислизнув і не шубовснув у воду.

А тепер річка скована кригою, і десь там передова. Та сама сіра колюча заметіль шелестить над нею. Стріляють. Чому стріляють? Може, почався наш наступ?..

Далекі кулеметні черги якось заспокоїли. Я вже не боюся. Хто ж це сказав, що жінка сильніша від закону?.. Адже знаю, штадткомандант — убивця, він похав і погнав кудись, можливо, навіть знищив усіх євреїв і циган, він розстрілює людей десятками і похваляється у своїх наказах, що друкуються в отій газетці «Російське слово». Знаю, але чомусь мені не страшно: так, товстун мучиться від виразки і ковтає свої пілюлі... Жінка сильніша від закону!.. І вже віриться: мені вдасться довести, що Наседкін не брав

і не міг брати участі в тій історії. Це підтвердить увесь госпіталь...

А які безлюдні вулиці! Лише двічі трапився комендантський патруль. По три солдати із змерзлими, червоними, вишмаганими хуртовиною обличчями, обтягнутими підшоломниками, що взялися памороззю. Йдуть проїжджою частиною, рубчастими слідами машин... Чому так мало людей? На головній вулиці в полі зору — одна, дві, три постаті. Вони нагадують тарганів, що квапливо пробігають через стіл, щоб якомога швидше заповзти в щілину й сховатися від очей. Бідолашне місто!

Хтось гуде ззаду. Відходжу вбік. Штабна машина з якимось дивним чотирикутним залізним кузовом, сяк-так побіленим вапном, обганяє мене. Офіцери, ті, що сидять на задньому сидінні, озираються. І раптом машина зупиняється. Ага, хочуть підвезти. Ну що ж, «данке шон» — це я знаю, як казати. «Цу штадткомендатур», — і це могу вимовити. Ідемо. Ліворуч школа, де я вчилася. Ось і ріг правого крила, одваленого вибухом, і на другому поверсі наш клас. Досі стоїть рядок парт, тепер занесених снігом, і портрет Тімірязєва все ще темніє праворуч од класної дошки. Але коло під'їзду метушня, машина з червоними хрестами. Ага, і тут госпіталь. Так і є, санітари виносять поранених... Ого, сюди возять поранених на машинах... Це добре, — значить, бої вже не так далеко... Ех, чому я в інституті вивчала нікому зараз не потрібну французьку, а не німецьку, знання якої мені так би допомогло?

Офіцери щось мені кажуть. Я відповідаю невлад, звісно. Шофер, рудий, веснянкуватий, в окулярах, скося поглядає. Дуже весело ідемо. Але що це? Я аж мимоволі встаю. Ліворуч закурєні руїни палацу, де був облвиконком, і на площі перед ним шеренгами вишикувались хрести, безліч однакових хрестів, збитих із соснових брусів. Хрести, кладовище? Але ж його не було, коли я ходила реєструватися. Так, так... Наші не гаяли часу.

Машина вибігла на головну вулицю. Загрузли в заметах покалічені трамваї. Вітер шарпає двері мертвих крамниць, на замерзлих вітринах сніг — єдиний продукт, якого зараз у місті досить. Знову дивно бачити: закутані жінки несуть на коромислах відра. Як у мину-

лому столітті або як у кіно. Ні на кого не дивлячись, поспішає закутана людина, і хуртовина в обгін їй тягне сухий сніг. Хуртовина тут господиня.

Машина оббігає площу. На постаменті, що залишився од пам'ятника Леніну, величезна чорна свастика. Позаду рядок могил — свіжі, хуртовина ще не встигла присипати їх і замести вінки із жерстяних квітів. Скрипнувши гальмами, машина зупиняється перед комендатурою. Над входом на холодному вітрі полощеться прапор. Прапор із свастикою. «Філь, філь данке» — це я також умію говорити. Мої супутники гомонять, кудись мене запрошують чи пропонують зустрітися. А ось цього, я, звичайно, не розумію. Розвожу руками. Вбігаю сходами. Ого! В кутку — дот, викладений із мішків з піском. Із амбразур стирчать стволи кулеметів. Вони спрямовані на вхідні двері. В залі, під портретом банькатога Гітлера, розставивши ноги й поклавши руки на автомат, вартовий. Ага, вже боїтеся! Озброєні до зубів, а тремтите, як овечий хвіст...

Зал порожній. На дерев'яних лавках кілька змерзлих постатей. У кутку знову отой попик у довгому чорному пальті, схожому на рясу. Сидить, пощипуючи мочальну борідку, і зітхає. Волосся засмальцьованими бурюльками висовується з-під капелюха. У нього обличчя петрушки, блазня: довгий ніс, надуті рожеві щічки, неспокійний, вертлявий погляд. Мене він почав роздивлятися з ніг, потім далі, і коли дійшов до обличчя, його лялькова фізіономія набрала якнайсмирненнішого вигляду.

— Осмілюсь потурбувати вас, лікарю, я бачив вас на кладовищі моєї парафії Миколи-на-Капусті, при похованні отрока...

— Якого ще отрока? Ах, так, Василько... Як, ви були там?

— Саме так. Коли ви пішли з кладовища, я, на прохання його матері, одслужив панахиду.

Я підійшла до віконця, за яким сидів черговий, що говорив по-російськи. По-моєму, він мене впізнав. В усякому разі, моментально доповів комендантові. Виялося, той зайнятий, просить зачекати. «Просить» — це вже добре.

Не встигла сісти, як попик опинився поруч.

— Отець Клавдій,— відрекомендувався він.— Ми з вами до певної міри колеги.

— Ми? — я аж одсунулася.

— Ви лікуєте рани тілесні, а я — душевні,— не бентежачись, відповів він. Голос у нього гучний, але якийсь занадто вже вкрадливий. Захотілось поставити йому остапо-бендерівське запитання: почім, мовляв, пині опіум для народу? Але стрималася.

— І чи багато у вас пацієнтів на лікування душ?

— Багато. Нині дуже багато. В годину лихоліть погляди знову звертаються до релігії, до єдиного, істинного бога, шукаючи втіхи у стражданнях своїх. На вечірніх службах у храмі нашому тісно. Прийшов ось до пана штадткоменданта попитатися дозволу на відкриття храму святої трійці... А ви, осмілюсь запитати, чого спрямували сюди стопи свої?

Що мені було приховувати від цього «колеги»? Я розповіла. Він вислухав і голосно зітхнув.

— Кров породжує кров. Багато крові ллється нині від руки людської. На свято різдва Христового до них в офіцерський клуб гранати кинули — вісім чоловік напав, троє померли потім. Бачили свіжі могили на площі? Вельми багато вони за це невинних людей похали.— Попик нахилився до мене так, що мочальна борідка залоскотала вухо. Я відсунулася.— Пан штурмбанфюрер наказав за кожного німця розстрілювати десятьох наших. Навіть за місто не возять. Отут ось, у дворі міськкому, де в них гестапо, страчують невинних. Та хіба десять? Сотні! Цілу ніч. У них там мотори машин ревуть, щоб пострілів не чути було.— І раптом сказав співчутливо, що так не пасувало до його блазеньської, комічної зовнішності: — Лікарю, здайтеся на голос розуму, відмовтеся від свого згубного наміру, поки не пізно. Нині від звуку труб стіни не падають. Не викликайте марно гласом волаючого в пустині гніву сильних світу сього.

Так, виходить, хапають і розстрілюють заложників? Ну що ж, коли Іван Аристархович — жертва сліпої помсти, більше можливості його врятувати, довівши його доконечну потребу у госпіталі, існування якого вони ж визнають.

Обстановка кабінету була та сама, і комендант був той самий, товстий хворобливий чоловік. Опухле обличчя

його, так само, як тісто із опарника, випирало з коміра. Здається, навіть великуватий мундир став йому вужчим, а обличчя здалося моему медичному оку ще брезкливішим. І тільки очі на цьому тістоподібному обличчі залишалися чіпкими, проникливими. Він показав мені на те саме крісло, в якому я вже одного разу сиділа, і так само зазирнув у якийсь список,— очевидно, пригадуючи моє прізвище.

— Що привело вас сюди, лікарю Трьошников? — спитав він і, подумавши, поправився: — Трьошникова.

Мені не було страшно, але чомусь, побачивши знову цього гладкого, розпухлого чоловіка, я зрозуміла: все марно. Дійсно, машина, величезна, безжалісна машина, і марно волати до одного з її чисельних колішат. Але я просила, благала: «Це ж лікар, чудовий лікар. Він нам конче потрібен. Адже нас було тільки двоє на вісімдесят чоловік...» Я говорила швидко і побоювалася, що він не розуміє мене. Але коли я назвала цифру, комендант швидко звів свої чіпкі очі:

— Вісімдесят п'ять. Чи п'ятеро померло?

У мене мороз пішов поза спиною. Постукали в двері. Це був фон Шонеберг. Комендант підвівся, обидва, як механічні ляльки, підкинули руки.

— Хайль Гітлер!

Чорні розпливчаті за товстими скельцями очі дивилися на мене запитливо.

— О, який приємний сюрприз! Радий вас бачити, фрау шпитальлейтерін. Ви сьогодні просто чарівні!

Комендант щось говорив, очевидно передаючи йому мене із рук в руки.

— Так, так, звичайно. Ми з фрау лікар давні знайомі. Ми про все домовимося,— перебиває цей чоловік на високих жіночих підборах.— Прошу вас за мною.

«За мною»? У мене холоне кров. Не пам'ятаю, як я попрощалася з комендантом, як увійшла до іншого кабінету, трохи меншого.

Тут знову мене посадовили на стілець, запропонували сигарети, попросили дозволу закурити. Закурив, одвертаючись убік, випустив дим.

— То ви потурбували себе відносно цього старого лікаря? Так?

Я знову виклала всі свої докази. Слухає і рукою відганяє дим, щоб не летів у мій бік. Ввічливий.

— Це ж непорозуміння. Коли сталися ці вибухи, він з дружиною був у нас у госпіталі. У нас була ялинка, ви ж потім бачили. Це можуть підтвердити всі вісімдесят хворих.

— Вісімдесят п'ять?

Матінко, чому вони обидва такі обізнані про наші справи?

— Звідки ви дізналися, що він заарештований? — спитав раптом Шонеберг, знімаючи пенсне. Зняв, дістав з кишені шкіряний футлярчик, вийняв з нього шматочок замші й почав протирати скельця.

— Од його дружини.

— Чому ви знаєте, що це пов'язано з ганебним злочиним, здійсненим різдвяної ночі?

— Це моє припущення. Все місто говорить про арешти, розстріли...

Він насадив пенсне на носа, усміхнувся.

— Місто так говорить? Це добре. Воно повинно запам'ятати, це ваше паршиве місто, що за кожную краплину німецької крові, будуть пролиті ріки. Місто говорить! Хіба вас, як лікаря, не обурило цей страшний злочин, при якому, до речі, постраждала і ваша співвітчизниця, пристойна жінка... Чи не будете ви люб'язні сповістити, як її здоров'я?

— Непогано... Але до чого тут старий чоловік, який усе життя тільки й робив, що лікував хворих? — І я кинула свій останній доказ: — Його ж тут усі знають. Знають, що його арештували без будь-яких підстав! Це незаконно — хапати невинного.

— Закон, право, честь — хіба ці слова мають у цій країні загально визнане значення?.. Фюрер мудро попередив нас: правила лицарського ведення війни — не для Сходу. Нехай гинуть мільйони. Чим швидше, тим краще. Ми швидко колонізуємо очищені простори культурними, енергійними народами, здатними зрозуміти і здійснити великі ідеї «нового порядку».

Він уже схопився з місця і говорив, жестикулюючи, неначе стоячи на трибуні, неначе перед ним була не одна злякана жінка, а велика вщерть переповнена аудиторія. Відчувалося, що він, цей «хтось», має і інший зріст, і іншу зовнішність.

— Ах, це жахливий злочин! Ваші співгромадяни знову

переконали нас, що вони дикі і тупі недолюдки... Адже так це звучить по-російськи?

Він одразу ж поправився:

— Я, розуміється, не кажу про мою чарівну співбесідницю. Вони не розуміють владного веління історії. Їм доступний лише один засіб переконання — страх. Віднині ми говоритимемо з ними мовою страху. За одного убитого німця — сотні голів... Фрау лікар, наш нордичний гуманізм зобов'язує нас бути суворими з тими, хто не хоче розуміти наших великих завдань і заважає нам їх здійснювати. Фюрер сказав: «Гріх перед кров'ю і расою — первородний гріх цього світу».

Машина працює. Переді мною крутиться інше її коліщатко. Як, чим можна його зупинити? На мене не кричали. Мені ніхто не погрожував. Але краще б уже кричали і погрожували. Тоді легше було б приховувати ненависть до цього людя на високих жіночих підборах, що зображає тут, переді мною, когось чи щось. Він вселяв ненависть і якийсь інстинктивний страх.

— Наседкін, він хоча б живий?

— Так, він живий. Його разом з двома іншими верховодами тутешніх бандитів судитиме військовий суд.

— Верховодами? Та який він верховода! Тут кожен його знає, кожен скаже...

— Знає? Чудово! Який сенс судити нікому не відому людину? Скажених собак просто пристрілюють.

Скажених собак! Ух як хотілося мені вчепитися в ці холодні очі! Але я змусила себе неквапливо підвестися зі стільця. «Випустять чи ні? Можливо, за дверима вже чекає солдат».

— Фрау лікар, за моїм дорученням були вивчені скорботні листки. У вашому госпіталі хворі залежуються надто довго. Вам це не здається?

— Ви ж знаєте, в яких умовах ми працюємо. Нема найпростіших медикаментів. Хворі голодують...

— Ось до чого призводить варварська політика вивпаленої землі, застосовувана вашим командуванням. Чи не гадаєте ви, що німецька адміністрація почне годувати ворогів? Це справа бургомістрату... До речі, вам відомо, що коли панові Наседкіну було запропоновано високий і почесний пост, він образив бургомістра пана Роздольського?.. Фрау лікар, завтра у вас буде комі-

сія. Вона з'ясує причини такого тривалого загоювання ран.

Він підвівся.

— Бувайте здорові. Адже так здається, у вас кажуть, прощаючись?

Не пам'ятаю вже, як я вийшла з його кабінету. Попик усе ще стовбичить у приймальні. Він, якось крадучись, підійшов до мене:

— Ну як?

Я махнула рукою.

— Возлюбивших насилля не приймає душа господня.

Ух як він мене розлютив. Я аж забула, де я.

— Господня душа! А як же вона приймає все, що вони тут чинять? Куди він дивиться, ваш господь бог, хай йому чорт? А ви, ви в церквах своїх, що ви там людям белькочете: «Змиріться, утіштеся...»

Я говорила, мабуть, голосно. Він аж побілів, і очі його,— а в нього красиві, сумовиті такі очі,— зовсім круглими зробилися...

— Тихше, заради всього святого тихше... Мені лишається молитися за душі невинно убієнних...

Молись, молись, дурню бородатий! Багато ти вимолить у свого бога. Чорта з два! І в них на пряжках написано: «З нами бог». З ким же він?.. Ну добре, головне — я все-таки на волі. Не схопили, не затримали.

Додому навіть не йшла, а бігла, не озираючись. Запам'ятався тільки великий грузовик, який обігнав мене. У кузові якісь перелякані чоловіки. Тіснилися так, що не могли, видно, й сісти. Їх, усіх разом, погойдувало на вибоїнах. Куди їх? У Німеччину? В рабство? Чи туди, на двір гестапо?.. «Будемо говорити мовою страху».

Недолюдки, недолюдки... Але скоро, тепер уже скоро прийде вам кінець! А поки що... Що це за комісія? Що вони там ще придумали? Як бути з тими, хто видужав чи видужує?..

Розпустити їх сьогодні вночі? Але тоді завтра мовою страху говоритимуть з тими, хто не зміг піти. І зі мною насамперед. Не залишу ж я лежачих.

Що ж робити? Тепер, коли хуртовина вщухла, було тихо, ніби по стежках простелили пухнасті килими. І добре, виразно чути з-за річки: та-та-та... Рідні, милі, швидше виручайте!

Великий замет завалив усі підходи до нашого підземелля. Як ганчірочка звисав на безвітрі зовсім розшарпаний прапор із стрептоцидовим хрестом. І хреста вже не видно. Тепер це просто пляма, схожа на слід крові. Тільки одна людина пройшла через незайману кучугуру снігу. Хто це? Йду по цьому сліду, намагаючись ступати в нього. І раптом промайнула думка, від якої я зупиняюсь і аж зажмурююся. Вони хочуть перевірити стан ран? Будуть здирати пов'язки? Добре. Я сьогодні пройдуся по слідах старих швів. Вони побачать свіжий кетгут. Піднявши шкіру, можна викликати безпечні синці. Вірно! Вихід! Швидше за діло!

В підвал я спускаюся, перестрибуючи через східці. Раечка щось пере в тазіку біля самих дверей. Її чорненські кіски-хвостики туго заплетені, стирчать і навіть загинаються вгору. Коли із дверей дихнуло холодом, вона підвела очі і радісно зойкнула:

— Віра! — і помчала по палатах, розбризкуючи з рученят мильну піну.— Наша Віра прийшла!

Всі кинулися до мене.

Я безсило опустилася на табуретку.

3

Звичайно ж, повернувшись, я розповіла Василю Харитоновичу про задум, який виник у мене дорогою. Відповів не зразу, замислився. Спитав: «Чим все-таки це може загрожувати хворим?» Довідавшись, що при дотриманні всіх антисептичних правил — нічим, знову замислився і потім ніби резолюцію наклав:

— Розумниця! Робіть...

Пораних також не довелося вмовляти. Військові мені беззастережно довіряють: коли треба, значить, треба. Розуміють: вирішальні дні. Точно ми нічого не знаємо, але вже ясно, що Москви гітлерівцям не бачити, що Червона Армія перейшла в наступ, що німці не просто відходять, а відступають, що наше визволення не за горами... Одним словом, усі благословили мене на цю бузувірську справу, і ми взяли за неї негайно.

Певно, жодному хірургові з Гіпократових часів не доводилося виконувати такої блюзнірської роботи, яку ми з тьотею Фенею і Антоніною здійснювали весь цей вечір, до пізньої ночі. «Шиємо та поремо», — визначила

моя вірна асистентка зміст наших зусиль. Точніше, ми пороли і шили. Знімали покривальну пов'язку, оглядали шви. Гострим скальпелем я розтинала уже затягнуту рану. Порушивши свіжі грануляції, я розсувала кінці шва. Потім, як сьогодні в снігу по чийось слідах, накладала новий шов. І все знову зав'язувалося. Варварство? Звичайно. Але ж це загрожує хіба що тільки тим, що в хворого залишиться грубий шов. Але хто думає про хірургічну естетику, коли на карті майбутнє і навіть життя. Двом, у кого я рани все-таки побоялася чіпати, наклали на ступню і гомілку гіпсові чобітки. Марія Григорівна благально дивилася на нас. Ми витрачали останній гіпс. Нічого, можливо, він нам більше й не знадобиться, адже ж наші наступають.

Такі операції, при яких головною турботою було не занести інфекції, ми проробили з шістнадцятьма людьми.

Нарешті ми впорались. Я ледве стояла на ногах, але голова була свіжою. Спати не хотілося. На мій подив, Сухохлебов також не спав. Сидів на ліжку, спершись спиною об подушку, і розмовляв сам з собою. «Характер, залізний характер... Так, так, так...» — розібрала я. Дуже зрадівши, що він не спить, підійшла до його ліжка.

— Я чула кулеметну стрілянину за річкою, і дуже виразно. Може, наші перейшли в наступ?

— Що? — перепитав він, здригнувшись від несподіванки. — Наступ? Ні, ні, не це. Це ще не почалося. Воно починається інакше... Що, злякалися? Ану, не вішайте носа, обов'язково почнеться. — І раптом закінчив: — Який же ви хороший хлопець, лікарю Віро!.. Як я... як ми всі тут за вас переживали!

«Я»... «Ми»... Власне, однаково ж. «Ми» навіть краще, ніж «я». Але все-таки признаюся, що в даному випадку «я» було мені дорожче, ніж «ми». І не чомусьтам, а лише тому, що я дуже «заповажала» цю людину.

Побажала йому доброї ночі. Ще раз обійшла всіх, кого ми сьогодні мучили. Нічого. Не скаржаться. «Саднить», «Пече злегка», «Здорово свербить». Інших свідчень нема. Попрямувала було до себе, коли це Ланська:

— Віро Миколаївно, голубонько, дайте снотворного — заснути не можу. На серці туга... Ні, ні, не вашу паршиву валер'янку з бромом. Їхне, німецьке... Там на

тумбочці... Чудове. Так м'яко діє. І упаковочка, яка упаковочка! Німці є німці, що про них не кажи...

Пілюлі, однак, не проковтнула. Просто потрясла розкішною коробочкою і забула про неї. Та й без того я вже розуміла, що вона виспалася за день, нудиться, кортить їй побазікати. Ну що ж, чесно кажучи, я також люблю це. Сіла у неї в ногах. Не знаю вже, кого вона тут умовила, але голову їй все-таки розбінтували. Тепер дивиться обома очима, а хрести пластиря, накладені їй на скроню, на щоку і на підборіддя, закриває густим пшеничного кольору волоссям. От жінка!

— А ви, виявляється, хоробра,— почала вона на воркотливих нотах свого багатого голосу.— Ану, розкажіть про свій похід. Я аж здихаю від цікавості. Б'юся об заклад, лікар Віра мала успіх. Я ось і не засинала, чекала, поки ви закінчите вовтузитися з перев'язками... Цей товстий ідіот штадткомендант прислав мені цілу посилку від імені... Як нещасний жертві червоного терору.

Взяла велику шоколадну плитку, одломила половину, подала мені. Я машинально почала жувати, але раптом згадала цього Шонеберга і аж похлинулася.

— Приймав сам? Як він?

— Як тоді. Жовтий. Мішки під очима. У нього напевно страшна болячка.

— Він сам болячка... Це, між іншим, мерзенний тип. Його прислали після того, як партизани пристрелили його попередника. Той був із старих рейхсверівців і здавався досить порядним. А цей...

— Він був досить ввічливим.

— З вами. І вдень у себе в кабінеті... А знаєте, його сателіти ловлять по вулицях дівчаток. Їх везуть до нього за місто. Він тримає їх десь у ванній, морить голодом, поки вони не погоджуються. Кажуть, навіть пригощає ними своїх приятелів. Там у нього цілий гарем.

— Господи! — вихопилося в мене, і я інстинктивно відкинула рештки шоколаду.— Зі мною він нічого собі не дозволяв.

— З вами! Йдеться про молодих дівчаток з «Більшовички» і з «Будьонівки». Він ласун, він не їсть курей, тільки курчат. До речі, один німець, їхній хірург, казав, що колись давно офіцерський суд честі викинув його з рейхсвера за оці штуки з малолітніми. Зате у військах

есес він свій серед своїх. Там усі такі. Кожен голово-
різ на свій манір.

— Ось там другий, маленький, у пенсне, на високих
підборах.

— Котрий під Гімmlера працює. Барон фон Шонеберг?
О, це зовсім інше. Націст-фанатик. Віп із прибалтій-
ських аристократів. Теж пташка. Ви з ним розмовляли?
Часом він мені здається просто божевільним. «Нордич-
на кров, обрана богом раса...» — Як це вона вже зро-
била, я не розумію, але обличчя її раптом стало схо-
жим на фізіономію пенснешника. — «Для світу два шля-
хи — наша перемога або безпросвітна ніч світового
єврейства...» — вимовила вона його голосом. — Марно-
вірство, шаманство, якась тарабарщина. Але він у
всьому цьому переконаний. Я білобриса, у мене світлі
очі і волосся — Брунгільда... Мені він симпатизує і кра-
сується переді мною, як півень. «Ми перетворимо це
сторіччя на початок нового світу. На торжество нової
нордичної тисячолітньої імперії». Гітлерівське марення
сторінками напам'ять шкварить.

Ланська сіла на ліжко, засукала рукава, і її кругле,
м'яке обличчя зробилося по-ідіотськи тупим. Вона хрип-
ло проспівала:

Ми будем крокувати до кінця,
Нехай усе летить у пекло,
Сьогодні наша Німеччина,
Завтра — увесь світ.

— Коли вони гавкають цю найдурнішу пісню, у Шо-
неберга на очах сльози — ось-ось завершить: «Зіг
хайль!...» Ці марення — його пунктик. Злий. Нещадний...
Але в особистих справах начебто порядний. Грає на
роялі, і непогано грає. Вимогливий не тільки до підлег-
лих, але й до себе. Мені здається, що він у мене трохи
закоханий, мабуть тому, що я трохи схожа на милу йо-
го серцю біляву bestію. — І вона, знову перевтілюючись,
ставши схожою на вуличну дівку, хриплим, утробним
голосом заспівала ту знайому вже мені пісню про по-
вію Лілі Марлен.

Дивно — і в цьому своєму новому перевтіленні, вуль-
гарна, хриплоголоса, вона лишалася все тією ж Лан-
ською. І тут у мене промайнула думка.

— Кіро Володимирівно, рідна, завтра ваш барон бу-

де тут з комісією. Ви кажете, він у вас закоханий. Попросіть його за Івана Аристарховича, га? Ви ж через них постраждали. Він для вас зробить, га? Ну хіба вам важко?

Очі артистки враз згасли. Вона начебто зійшла зі сцени за лаштунки. І навіть, як мені здалося, боязко озирнулася.

— Не знаю, не знаю,— сказала вона сухо.— Ви, любонько, перебільшуєте мої можливості... І потім скажу відверто: клопотатися за тих, кого вони беруть,— це класти тінь на себе... Дуже темну тінь. Це вам треба знати.— І, певне, щось помітивши на моєму обличчі, прямо, без переходів, раптом широко всміхнулася.— А знаєте, милий лікарю, у вас красивий розріз очей і вії— чудові вії. Ви ж гарненька. Та ви й самі знаєте про цю свою жіночу силу, тільки удаєте, що не помічаєте її, не те, що я, дурепа, в якій що на умі, те й на язиці. На язиці навіть більше, запевняю вас.

Я схопилася і крадькома озирнулася. Всі спали. На посту чергової Антоніна уткнулася в книгу. Хвалити бога, здається, не чула.

— Краще скажіть, як ваші рани. Боляче? Печуть?

— О, чудово, на мені все заживає, як на собаці. Ось тільки обличчя... Але я вірю вам, що шрамів не залишиться. Чого ви на мене вовком дивитесь? Сідайте, я вам щось розповім. Сьогодні сюди заповзав мій Винокуров, притягнув якісь консерви, щось там випросив для мене. Я його витурила, а консерви віддала цій суворій жінці. До речі, невже вона не може таки краще годувати людей? На вашій їжі і горобець охляне.— Вона зробила знак, щоб я нахилилася, і зашепотіла:— Винокуров питав, чи скоро я зможу ходити.— Скося глянувши на Антоніну, яка так само схилялася над книжкою, ще більше притишила голос:— Знаєте, чому він цим цікавиться? Тільки секрет, ви і я— більше ніхто. Чуєте? Він каже— скоро доведеться тікати.

— Тікати? Як тікати?— перепитала я, мимоволі сідаючи до неї на ліжко.

Вона наблизилася до мене так, що дихання лоскотало вухо.

— Тут, за річкою, з'явився якийсь генерал Конев. Кажуть, влітку, під час загального драпу, він дав їм перцю десь біля Ярцева чи Духовщини. Пам'ятаєте, в газе-

тах: «Коневці наступають»? Так ось тепер він десь тут із своїми військами. Його поява їм спати не дає. Вони багато про нього базикають... Ще Винокуров казав: штадткомендант наказав упаковувати цінності музею, готувати їх до вивезення.

Я все забула, сльози стояли на моїх очах. Лапська відхилилася:

— А ви дійсно раді? Ви вірите, що наші вам просять?

— Що мені прощати?

— Аякже, людина з такою плямою в анкеті, залишилася у німців, була в німецькій комендатурі, спілкувалася з есесівськими офіцерами.— Вона дивилася на мене, як учений, що робить цікавий дослід, стежить при цьому за поведінкою кролика.

Ага, он що! Ну й дешева ж у тебе душа!

— Тільки б ішли швидше. Прийдуть — розберуться, зрозуміють, не можуть не зрозуміти.

— Ви такі впевнені? — голубі очі всміхалися.

— Впевнена, впевнена, чуєте ви, впевнена! — майже кричала я.

Так, Семене, я кричала їй це в обличчя, хоч це, звичайно, даремно і небезпечно. А вона всміхалася...

А ось зараз лежу й роздумую: справді, чи зрозуміють мене, чи повірять мені?.. Ох, ця усмішка! Вчора навіть саме це питання переді мною не поставало. А ось сьогодні ця мовчазна усмішка мене збентежила. Чому вона усміхалася? Може, вона, як актриса, розгляділа у мені те, що я і від себе ховаю? Ні, хай йому чорт, я вірю, не можу не вірити. Адже коли я втрачу віру, що ж тоді?

4

Минулої страшної осені, що б там не повідомляли зведення Радянського Інформбюро, як би вони не намагалися пом'якшити масштаб нещастя, з багатьох ознак відчували ми наближення біди. Так само й зараз, у розпалі зими, не маючи останніми днями ніякої інформації, окрім тієї відверто брехливої, що друкується в цьому «Російському слові», ми також з багатьох ознак бачимо, що наближається кінець окупації. І кожна така ознака, якою б страшною вона не була, радує, допо-

магає витримати нові й нові злигодні, що падають на нас.

І ось це запитання: «Ви вірите?» З ним я прокинулася вранці, коли ще весь госпіталь спав і навіть Антоніна дрімала біля погаслого каганця, поклавши на книгу свою велику, всю неначе в мідних кучерявих стружках, голову. Я могла б, звичайно, розбудити її, а сама поспати годину-другу. Але попереду жахливий день. І постало це кляте запитання — і сну наче й не було.

Голова після сну ясна. Мефістофельська посмішка Ланської здається сьогодні зляканою і жалюгідною, а вчорашні мої роздуми дивними. Звичайно ж, вірю. І як мені не вірити, коли ось тут, у цих жахливих умовах, де можна втратити розум, де хазяйнують гітлерівці, серед вісімдесяти п'яти моїх підопічних не знайшлося жодного відступника, жодного, хто завагався б або зрадив...

Так, пані Ланська, я вірю і в те, що рано чи пізно звільнять мого чоловіка, що справедливо розберуться і в наших складних, заплутаних справах. Вірю, вірю, вірю!..

Поставивши після усіх цих роздумів крапку, я ніби тягар з плечей скинула. Обійшла палати. Всі спали. І жа у нас останніми днями така ріденька, що як про щось розкішне і недоступне згадується про «суп рата-туй», про шматочок кінської солонини. Люди бліднуть, втрачають вагу. Звідси й сонливість. Он Антоніна спить, поклавши своє руде вогнище на книгу, і по-дитячому прицмокує губами. Помітно, дуже помітно подався навіть наш могутній Антон, що здавався нездоланним. Куди поділися її подушки-шоки, де рум'янець! На пістрявому обличчі позначилися вилиці, а ластовиння на поблідлій шкірі зробилося яскравішим, і здається, нібито маляр струсив з пензля вохру їй на обличчя, на шию, на руки... Сьогодні комісія. Що воно буде? Цей попик з бабським ім'ям сказав, що чоловіків у місті німці забирають під мітлу. А ці мої військові? Мабуть, навіть наша комісія перевела б їх уже на амбулаторне лікування. Вся надія на цю нашу «медицину навпаки».

Кортіло узнати результати. Не чекаючи обходу, розбудила одного з тих, кого вчора оперували повторно. Так, температура явно підвищилася. Ого, під бинтами

почервоніння, навколо стібків шва припухлість. Досвідчене око, ну хоча б наседкінське, наприклад, могло б, зрозуміло, запідозрити щось непевне, але поверховим оглядом нас не розвінчаєш, тим більше освітлення... Так, треба, звичайно, подбати, щоб не горіли ацетиленові лампи і огляд був при каганцях.

Ранкові роздуми зарядили мене оптимізмом. Всупереч усьому, всупереч навіть здоровому глузду, я вже вірю, що й крізь комісію ми якось проскочимо. Поговорити б з Василем Харитоновичем, але він лежить на спині, розкидавши поверх ковдри свої волосаті руки і надсадно, по-солдатськи хропе. От цікаво: у сні він якийсь молодший, мужніший, міцніший. В ньому менше від старого агронома Карлова і більше від кадрового військового.

А от Ланська, хай їй біс, ця не спить. Сидить на ліжку і щось похапцем і жадібно жує. Побачила, що я підходжу, судорожно із зусиллям ковтнула і, звільнивши рота, всміхнулася.

— Оце підкріплююся, поки всі сплять. Приєднуйтесь.— І, витягнувши просто із коробки пальцями кілька якихось жирних рибин, поклала їх на велику галету й простягла мені.— Справжні сардини з острова Сардинія.

Ох, як хотілося мені взяти, але я згадала, як Сталька шепотіла мені, що Анна Кареніна ховає різні смачні речі під сінник і тихенько з'їдає їх під ковдрою.

— Спасибі. Мені не хочеться...

Ланська стріпнула своїм пишним руським волоссям, яке тепер, звільнене від бинтів, падає їй на плечі, по-блажливо всміхнулася.

— Ця ваша Марфа Посадниця морить людей голодом. А я не можу худнути, я актриса. Я мушу зберігати свої пропорції. Ну, досить терзань. Сардини з острова Сардинія. Вони без свастики, можете спокійно їсти. За них нічого ні тепер, ні в майбутньому не інкримінують. Їжте, їжте, вам також не можна втрачати пропорції. Привабливість — це ваша дійова зброя в боротьбі з проклятими німецько-фашистськими окупантами.

Я, признаюся, із зусиллям вимовила:

— Дякую, їжте самі.

— Ну що ж, з'їм.— Вона вгризлася рівними зубами в цей такий жирний, такий апетитний бутерброд.— Ви —

фанатичка. А втім, вам до лица блідість, і ця багато-значна тінь в орбітах, і величезні очі. Такі в минулому столітті ходили на підпільні сходки й кидали бомби в міністрів. Я грала одного разу подібну роль в якійсь п'єсі про тисяча дев'яцот п'ятий рік. Нічого, приймали. Тільки сама ж бо я знала: не те, не так. Подвижниця ідеї — це не моє амплуа ні на сцені, ні в житті... А ви знаєте, одного разу через мене зняли спектакль «Леді Макбет»? Думаєте, погано грала? Навпаки, чудово, по десять разів завісу відкривали, але мудреці вирішили, що королева-зłodійка не має права бути такою чарівною... Ні, люба, мені не можна виходити із образу.

— Я вже казала вам — сьогодні сюди прийде цей «фон» без підборіддя.

— Фон Шонеберг.

— Еге ж. Тьотя Феня зве його «пенснешник».

— Пенснешник? Неповторно. Адже він копіює свого обожнюваного Гімmlера, пенсне з круглими скельцями — також під «третього наці Німеччини». — І нервово спитала: — Прийде, ну то й що ж?

— Я вже казала, може, ви все-таки поклопочетесь за старого? Дуже, ну дуже прошу вас.

Ланська дивилася на мене, нібито замислившись, нібито не чуючи мого прохання.

— Невже ви не хочете врятувати людину?

І знову нібито хто клацнув вимикачем — самовпевнена, чарівна актриса враз погасла, перетворившись на звичайну, розгублену, можливо навіть перелякану, жінку.

— Врятувати, врятувати! — істерично вигукнула вона. — А мене, мене хто рятувати буде... га? Хто? Ну!

Та це лише на мить. І ось вона вже така, як завжди.

— Врятувати, — повторила вона з поблажливою усмішкою. — Хіба цю страшну машину зупиниш голими руками? Вона зачепить, зібгає, розчавить вас і далі обертатиметься, а од вас залишиться сама кривава пляма. Бережіться, бережіться цієї машини, лікарю Віронько... Ми що? Ми — мухи. Присівши на одне з її коліс, ми можемо обертатися разом з ним по його орбіті, щось там про себе уявляючи. Але досить зробити один необережний рух...

Ланська, не доказавши, підвелася на лікті, підняла в узголів'ї постіль і почала в чомусь копирсатися, ша-

рудячи папером. Потім у неї в руках опинився шматок сухого торта. Вона простягнула його мені.

— Ну, а це ви все-таки, голубонько моя, з'їсте. Обов'язково, обов'язково! Я од вас не відчеплюся. Жуйте. Навіть непримиренна Електра і полум'яна Жанна д'Арк прийняла б цей скромний дарунок від слабоволої еретички, яка, що там гріха таїти, любить пожертви.

Семене, мені соромно, але я взяла. Взяла не для себе. Для дітей. І що ти думаєш? Коли я принесла цей трофей у свій «зашафник», вони не спали. Домка сидів, опустивши свої довгі, з великими ступнями ноги. Вугласте хлопчаче обличчя було замкнутим. А Сталька, виявляється, стояла, посинівши од холоду в самій сорочині, притиснувшись оком до щілини, і підглядала. Перш ніж зайти до них, я почула її шепіт: «Дала-таки, жаднюга». Але мене ця хитрунка зустріла променистою усмішкою.

— Ма, ой, що ти принесла!

Я поділила шматок торта. Домка непримиренно відштовхнув мою руку: .

— Не треба, нехай сама жере!

— Ну й не їж, ну й не їж! — запально бурмотіла Сталька, уже вгризаючись зубенятами в свою порцію.— Нехай не їсть. Можна мені його частку Раєчці? Можна, еге ж?

Ой Семене, сльозливою я щось роблюся. «Очі на болото переїхали», як каже тьотя Феня. Ось і знову мало не розплакалася. Пам'ятаєш, як того нашого останнього вечора ти сказав над Домчиним ліжком: «Славний хлопець у нас росте!» Подивився б ти на них зараз. Славні, славні у нас діти.

Ну, а ця чортова комісія з'явилася наступного дня. Четверо — наш Товстолобик, фон Шонеберг і той третій, якого нарекли Прусакком. Ну, і, звичайно, солдат. Товстолобик замкнутий і якимось дивно відчужений. Він мовчки позирнув і навіть не вимовив свого звичного: «Гутен таг, фрау Віра». Я відчула: щось трапилось, і наша доля в руках Шонеберга.

Той, навпаки, поздоровкався, й аж перебільшено ввічливо. Потім клацнув підборами коло ліжка Ланської. Вона вранці випросила у Марії Григорівни клапоть марлі, накинула на голову неначе фату, так що не видно пластирних латок.

— А, барон! — проворкувала вона, простягуючи йому

повну, оголену до плеча руку тим жестом, яким вона робила це в сцені на балу, зображуючи Кареніну.

Він поцілував руку.

— Як ваше дорогоцінне здоров'я? Як ви себе почуваете?

— Як можна себе почувати в цій помийній ямі!.. Але лікують чудово. Лікар Трьошина просто чарівниця,— бачите, голову вже розбинтовано. Бароне! Я слів не знаходжу, щоб подякувати вам і вашому командуванню за піклування...

Ну, зараз скаже про Наседкіна, ждала я і дивилась їй у вічі. Ну скажи, скажи, чого ж ти? Ні, не сказала. Так і прококетувала з цим фертом. А Товстолобик і Прусак тим часом одягали халати.

Мене трусило, як у приступі малярії, але я намагалася зберігати байдужий вигляд, і коли Прусак, переодягнувшись, одійшов, я раптом виразно почула тихо вимовлене: «Гутен таг, фрау Віра». Глянула на Товстолобика: чи не причулося мені? Але він, закінчивши застібати халат, зосереджено обсмикував його поли. Можливо, мені це причулося, але все-таки якимось трішечки полегшало. Шонеберг халата не одягнув. Так у чорному своєму мундирі з якимись стрічками та значками, він, порипуючи чобітками, і вирушив з нами до операційної. Я йшла попереду. В палатах панувала напружена тиша. Така, як я знала з досвіду, буває перед вибухами колективної істерики. Десятки очей мовчки проводили нас, тільки Сухохлебов мирно спав, викинувши на ковдру волосаті руки.

Поранених, що підлягали обстеженню, розмістили в різних кінцях палати. Тут я помітила необачність: надто біліли свіжі бинти... Шонеберг сів на табуретку, витягнув із футлярчика замшу, почав протирати своє пенсне, а ми всі ждали. «Помітить, чи не помітить?» — зі страхом гадала я. Осідлав нарешті носа, оглянув палату. З невеликого круглого личка, що збігало в комірі кітеля, не сходив вираз гидливості.

— Лікарю Трьошнікова, у свинарнику найбільшого німецького фольварку чистіше, ніж у цьому вашому госпіталі. І повітря там свіжіше.— Він сказав це навмисне голосно, так, щоб усі могли почути.

І всі почули. Але нічого не змінилося. Лежали мовчки, пібито він сказав це й не по-російськи. Тільки хтось,

здається старий робітник з «Більшовички», ліжко якого було поруч, протяжно зітхнув:

— Ох-хо-хо!

— При «новому порядку» в таких умовах не дозволяють тримати навіть тварин.

Що він, провокує нас, чи що? Я бачу в поглядах затаений гнів. Бачу, як Кирпач, котрому я вчора розрізала на носі зовсім заживлену рану, весь напружився, аж почервонів. Ось-ось з його зарослих волоссям губів зірветься лайка. Я поглядом намагаюся передати: «Мовчіть, заради всього святого, мовчіть!» Мовчать. З ліжка Василя Харитоновича долинає храп.

Прусак подає цьому чортовому «фону» відібрані ним карточки історій хвороби.

— «Лапшов Петро Прокопович»,— гидливо читає Шонеберг, вийнявши із стосу першу-ліпшу.

— Лапшов, підніміться,— кажу я, і Лапшов трошки підводиться.

Це здоровенний парубок. Артилерист, у нього порожнинне поранення. Зовсім недавно він важив понад центнер. Тепер — мішок з великими кістками. Але рани у нього так зарубцювалися, що довелось попріти, щоб надати їм, за виразом тьоті Фені, «божеського вигляду». Молодець, він не встав, він тільки сів на ліжку.

— Скиньте сорочку.

Ах, ці занадто свіжі, занадто білі бинти, та до того ж ще й німецькі, із тої сумки, яку нам передали разом з Ланською... Але те, що впало б у вічі кожному медикові, Шонеберг не помічає. А Товстолобика я, їй-богу, не боюся. Я допомагаю йому розмотувати пов'язку. Оголюємо рану. «Любий Лапшов, та в тебе, дійсно, все як справжнє». Мені стає легше. Товстолобик щось каже Шонебергу, той на мить нахиляється, але враз відсторонюється, махає рукою. На обличчі в нього і розчарування, і огида, і нудьга. Потім ламаємо один із гіпсових чобітків. Це в маленького червоноармійця-зв'язківця, якого усі зовуть Костик. Балагула, гультай, бездонний схов крутих анекдотів і, безперечно, артистична натура. Ламаємо гіпс, а він стогне, ойкає, закочує очі. Я бачу — Товстолобику соромно. Не знаю, вірить він чи удає, ніби вірить, але аж піт проступає на його широкому глянувату, аж до самого тім'я, лобі. І знову, підійшовши на хвилинку до ліжка, зазирнув на розпорену під

пов'язкою і аж наче губчату ногу. Шонеберг відходить. Товстолобик оглядає уважно, щось пояснює, але той і не слухає.

— У вас, у росіян, печерна медицина. Дивуюсь, лікарю, як вони у вас не перемерзли... І ці люди впевнені, що створили соціалізм!

Я не заперечую. Тільки стурбовано дивлюся на своїх хворих. Їхні очі ненавидять. Але поки що мовчки. Тільки б хтось не зірвався, не вилаявся, не почав сварку. Шонеберг знову тасує папочку. Не знаю вже чому, із гидливості чи із побоювання зарази, він не зняв сірих замшевих рукавичок. Сірі лапки тасують карти. Кожна карта — людське життя. Я жду. Хто ж наступний? Раптом випаде картка Анатолія Карлова... Але Шонеберг гидливим жестом відкидає картки на найближче ліжко, повертається і йде собі. Порипує підощва, цокують високі підбори. Товстолобик іде за ним, зберігаючи непроникливий вираз. Прусак мружитья і кривиться більше, ніж завжди, рухливий, як у кролика, ніс його так і ходить. Цей чи то розчарований, чи то зляканий.

А я, я просто лечу слідом за ними. Пронесло! Товариші, пронесло ж! В усякому разі, мені в цю мить так здається.

— ...Тепер я не дивуюся, чому у вас так затягується лікування, — каже Шонеберг. — Можна дивуватися лише тому, що ці люди взагалі ще живі. Первісні організми... Я поки що не звинувачую вас, лікарю Трьошнікова, я знаю, це ваше расове лихо: бруд у слов'ян у крові. Та коли ви потрапите в орбіту «нового порядку», ми швидко навчимо вас гігієні. О, ви скоро дізнаєтесь, що таке нордична цивілізація!

Слухаю. Мовчу. Гаразд, базікай, базікай. Від собачого гавкоту поки ще ніхто не вмирав. Вибалакуйся і забирайся.

— Але обладнання ваше мене здивувало. Не всі німецькі поранені лежать на таких ліжках. Над цим слід подумати.

Він знову цілує руку Ланської, недбало козиряє мені. Проходячи повз мене, Товстолобик вимовляє своє: «Ауфвідерзеен, фрау Віра». Прусак іде, не попрощавшись. Він похмурий і заклопотаний. Часом чи не він це напоумив цю тварюку перевіряти нас?

Але біда, як кажуть, не приходиться сама.

Увечері прибігла тьотя Феня: Зінаїді погано. З ранку начебто все нічого, закінчувала прати білизну, домовлялася разом у церкву до вечірні збігати та на могилу до Василька — і раптом тут же, коло бачка з теплою водою, звалилася і лежить нерухома, кращик у труну кладуть. На місці події вже була Антоніна. Тримала на колінах маленьку голівку з розкошляною тоненькою косицею і підносила до носа пляшечку з нашатирем.

— Непритомність, — каже вона мені.

І дивно, непритомність. Хвора прийшла до пам'яті, здивовано оглянулася, підвелася на ноги.

— Білизна там, у казані... перепаритися, — сказала вона, але так тихо, що я ледве розібрала.

— Облиш ти про білизну. Не вигадуй, потурбуємось. Ти скажи, що з тобою? — метушилася тьотя Феня.

— Та нічого, — так само тихо відповіла Зінаїда, ніби прислухаючись до самої себе. — Нічого не болить. Тільки в ногах слабкість, та все пливе, пливе, кружляє.

Я зрозуміла: це — голод. Усі ми, звичайно, крім Ланської, останнім часом недоїдаємо. Але всі якось тримаються... А тут... Марія Григорівна одвела Зінаїду до себе, напоїла її чаєм, нашим умовним чаєм, який вона виготовляє з сухої моркви. Та підбадьорилася, пішла закінчувати прати. Весь госпіталь обговорював цю подію, ніхто не дивувався, — од голоду чого не буває. Тільки Сталька, це всюдишущє лисеня, відкрила істинну причину, чому це сталося саме з Зінаїдою:

— Сама не їсть, усе Раєцці. Супчику посьорбає, а хлібець їй.

Я була вражена: ну як я про таке не подумала? Зінаїда дійсно якось істерично прив'язалась до сирітки. Кожного ранку заплітає кіски. Пошила їй з якогось стар'я за Стальчиною викройкою білий халатик, оддала свій останній светр тьоті Фені, щоб та їй з нього сплела щось для дівчинки. Заради тепла сплять разом. Часом мені здається навіть, що самітня ця жінка ревнує Раю до моїх дітей.

І ось ця історія. Я не наважилась взятися за цю тонку справу. Попросила Марію Григорівну порозмов-

ляти з нею. Хвилює не сама ця подія. Зрештою, з Зінаїдою нічого страшного й не сталося. Страшний симптом. Перший симптом. Знизивши норми до граничного мінімуму, всі ми явно «доходимо». Те, що сталося з Зінаїдою, може статися з будь-ким із нас.

— Нічого не можна зробити?— спитала я нашу сувору Марфу Посадницю.

— Звідки ж? І за такою нормою ледве вистачить на тиждень.— І додала:— Якщо наші не підійдуть, лікті свої гризтимемо. Мудрика просила в лісі розвідати, де коні вбиті... Куди там! Усіх чи то люди, чи то вовки пообгризали і тельбухів не залишили, самі кістки, та й ті геть обгризені. І на сім днів ледве натягну.

Тільки на сім днів! І тут же друга жахлива звістка.

Опівночі через другий наш хід, що веде через обвалену котельню і той коридорчик, де лежало тіло Василькове, з'явився Мудрик. За мною прислали когось із хворих. Мудрик сидів коло сухохлебовського ліжка, обидва вкрай схвильовані. Я підійшла. Мудрик уклонився без свого звичного блазенства.

— Віро Миколаївно,— вимовив Василь Харитонович замість «лікарю Віро», до якого я звикла.— Віро Миколаївно, учора гестапівці взяли вашого свекра.

— Петра Павловича? Але ж він...

— Не треба так голосно.

— Не може бути... Таж він...

Василь Харитонович сумно похитав головою:

— Товариш Нікітін зовсім не те, що про нього думають.

— Рація накрилася... Дві каси шрифту, — пошепки продовжував розповідати Мудрик, тепер уже не соромлячись моєї присутності.

Рація... якісь шрифти... І раптом я немовби враз прозріла, Семене. Наче якісь розрізнені слова, що я їх іноді чула і які ні про що мені не говорили, злилися в цілу фразу. І цей патент з гітлерівським орлом, і чому старий не запросив до себе жити ні мене, ні онуків чому взагалі тримався далі од нас. Все, все стало зрозумілим, окрім хіба що одного, чому я була такою недогадливою...

— Снаряди лягають близько, — замислено вимовив Сухохлебов.

— Куди вже ближче, можна сказати, в нашому

квадраті, товаришу полковник,— відповів Мудрик.— Адже я ледве через городи втік. Весь арсенал залишив,— ух і гранатки у мене були. І миличка моя — трофей німецько-фашистської армії.

«Миличка!» Авжеж, я пригадала, у прихожій коло вішалки стояла милиця. «То, виходить, і тоді... Дурепа ти, дурепа, Вірко! Де ж це були твої очі?»

— Ви всі були зв'язані? Так?

Василь Харитонович ласкаво поплескав мене по спині.

— Ідіть ви спати, лікарю Віро! Нам тут з Мудриком погомоніти треба в суто чоловічих справах.

Ну що ж, я пішла. Пішла, навіть не образившись. Та й чи до образи мені сьогодні!.. Мені соромно перед твоім батьком, Семене. Соромно і страшно за нього. А Іван Аристархович? Невже вони були зв'язані? Ні, ні, цього не може бути. Чого б це їм тоді цуратися один одного? І раптом мені виразно пригадалася їхня давня суперечка на порожку лазні. Ми з Тетяною ждали, коли вивітриться жар після їхнього парного шалу, а вони сиділи коло бідончика з квасом і сперечалися:

— Ти, Аристарховичу, з тих людей, які завжди шукають істину, але найбільше бояться її знайти,— сердито кидав твій батько.

— А ти, Петре Павловичу, колись свою істину знайшов, учепився в неї обома руками, очі заплющив і на білий світ глянути боїшся. А раптом вона, твоя істина, злиняла? Раптом чимось іншим обернулася?— кхекаючи, відбивався Наседкін, попахуючи тютюновим димком.

— Все розумієш, Аристарховичу, все в словечка граєшся.

— А ти без свого розуму жити хочеш, за тебе уже все наперед на сто років продумали.

А потім посварилися, і Наседкін пішов, навіть не попровавшись. Але через тиждень уже разом вирушили по гриби. А у нас тут «здрастуй» та «прощай» і вся розмова. Ні, не тільки я, але й Іван Аристархович помилявся, це ясно.

І ось тепер обидва вони в цій будівлі, де у дворі почами ревуть на холостому ходу мотори, заглушаючи постріли. В будівлі, звідки кожного ранку, ще поночі виїжджають за місто машини із страшним вантажем.

Не знаю вже, казати дітям, що з їхнім дідом скоїлося, чи промовчати? Ні, краще, мабуть, промовчу. Навіщо гірчити й так уже не солодке життя...

Раптом хтось у шафу — стук-стук.

— Прошу, заходьте.

Ланська! Дивно, як це на ній усе заживає. Ходить. Щоправда, поранення незначне, подряпини. З такими бійці і в медсанбат не лягають, але ж вона не червоноармієць, актриса і не дівчина роками. Ввійшла. Сіла. Поклала на стіл якийсь згорток.

— Іжа. Вам і дітям.

— Ні, вам самій поправлятися треба.

— Мені вистачає. Поклонники не забувають. Сьогодні ще натягли.

— Візьміть назад... Ви, можливо, чули, Богданова зомліла від голоду.

— Милій лікарю, ну навчіться ж ви реально мислити! Я не Ісус Христос і не можу нагодувати усіх п'ятьма хлібинами, тим більше що в мене всього три булки, але з вами я охоче ділюся... До речі, ваші діти такі ж фанатики, як ви. Я запропонувала вашому синові чудовий бутерброд з шинкою, і, уявіть собі, удав, ніби не помітив, пройшов мимо. Навіть спасибі не сказав. А це ваше дівчатко схопило цукерку, мерсікнуло й побігло, ніби боялося чимось од мене заразитися... Іжте, це вони називають «апфелькухен» — яблучний пиріг.— Вона розгорнула папір, і од запаху здобного тіста у мене запаморочилася голова. Мимоволі, як маленька, з шумом ковтнула слину. Вона, зрозуміло, помітила це.— Та їжте ж, дивачка! Ну гаразд, ви не хочете, щоб я з вами ділилася моїми трофеями, то візьміть це як гонорар за лікування. Ви лікуєте мене? Ну от, а я вам плачу, через відсутність грошей, натурою. Ну давайте їсти разом.

Вона розломила пиріг, швидко почала уминати свою частку. Соромно згадувати, але я не втрималася. Також почала їсти, їла, відчуючи насолоду і навіть, чесно кажучи, шкодуючи, що друга половина пирога припала їй. Потім, коли пирога не стало, не втрималася, струсила з промашеного паперу кошлаті крихти і кинула їх у рота.

— Ну от і молодця, учіться жити не за канонами,— покровительськи вимовила Ланська.— А тепер, коли лікар одержав гонорар і подобришав, нехай він скаже, чи скоро він мене випустить. Тут я просто чахну. Не могу, нема сили.

Схилилася, наблизилася до мене свою увінчану золотою короною волосся голову, зашепотіла:

— Ні, я з вами одверто. Мені залишатися не можна... Мій благовірний знову побував. Не бачили? Він сюди шастає тихо, як тхір. Вигляд у нього прекепський, зовсім облісів, неголений... Під страшним секретом сповістив: наші їх, видимо, під Московою розколошматили і тиснуть по всьому фронту. Ці надлюди готуються тікати. А тут знову цей таємничий Конев з якимись новими, чи то уральськими, чи то сибірськими, частинами... Одним словом, німці обіцяли Винокурову велику машину...— І раптом спитала:— Хочете з нами? Місця для вас і для дітей, очевидно, вистачить.

Я аж відсахнулася. Вона якось нервово, істерично зареготала:

— Що, злякались?.. Нас же ніхто не підслуховує. Ми можемо все спокійно обмірковувати.

І раптом спитала недбалим тоном:

— Знаєте, що я йому відповіла? Сказати? Ніколи не вгадаєте. Я сказала: «Нікуди не поїду...» Куди їхати? Од долі хіба втечеш? А може, все-таки спробувати втекти? Зайшла оце порадитися: дві красиві жінки — адже це варто цілого наркомату... Тікати чи не тікати, ось у чім питання.

— Не розумію, як можна про це навіть думати...

— Ну, любя, це вже відсутність смаку. Це відповідь героїні з поганої молодіжної п'єси. Давайте поміркуємо реально. Ми з вами, дві інтелігентки, з різних причин залишились у німців. Бажали ми того чи не бажали, з волі чи помимо волі, ми вели з гітлерівцями справи. Співгромадяни про це знають. Так? Що нас жде? Арешт? Цілком імовірно. Тюрма? Навряд,— адже багато мільйонів живуть на окупованій території, всіх не пересадиш. Але зневага, загальна зневага,— це гарантовано... Обговорюю інший варіант. Ми ідемо з ними. Ну, ви лікар і, напевно, знайдете собі роботу. А я? Стояти десь біля верстата з остарбайтер? Дякую покійно! Чи співати в якомусь офіцерському

шинку?— І одразу ж, дивно перетворившись на вуличну дівку, хриплим, визивним голосом вона заспівала:

Перед казармою, перед великими ворітьми
Стояв ліhtar, стоїть і досі він.—

Ні, кар'єра Лілі Марлен не для мене. То що ж робити? Га? Які рекомендації дасть лікар Віра заслуженій істеричці республіки?

Підборіддя Ланської зморщилося, вона закусила губу, опустила голову, стиснула її руками. Мені стало навіть жаль її. Раптом вона схопилася з місця, вийшла, повернулася з розпочатою пляшкою коньяку. Вихлюпувала з двох мензурок заготовлені тьотею Фенею для когось ліки.

— Без пляшки не розберешся. Знаєте, якийсь поет написав: «Гаснуть зорі Зодіака, спить собака Володій, вип'єм чарку коніака, звеселімся, друже мій». — Хвацько випивши, налила собі ще.— Ну чого ж ви, Віронько Миколаївно?

Я випила.

— До речі, зважте: за нами у шпарину між шафами стежать очі двох дівчаток, і у ваше досье десь запишуть: «Розпивала французький коньяк з німецькою вівчаркою».

Вона помітно хмеліла, думки робилися похмурими, безладними.

— Зовсім недавно він казав: «Хіба не бачиш — Радянська влада гине...» Апокрифічна картина: літають залізні птахи, терзають людські тіла. Гряде архангел з вогненным мечем... Червона Армія втікає і невідомо, де зупиниться. За Окою? За Волгою? За Уральським хребтом? Нащо нам, немов осінньому листю, зірваному з гілок, мчати за вітром невідомо куди... Ох, як він прорахувався, цей лауреат, орденоносець, депутат... Думаєте, не бачу, як дивляться на мене ваші величезні очі? Зневажаєте? Так? Ну й зневажайте, чорт з вами... Дозволю. Знаєте, кого ви мені нагадуєте? Катерину з «Грози». Тільки ви навіть чоловікові не одважитесь зрадити і прикидаєтесь, що не помічаєте, як цей ваш агроном Карлов їсть вас очима... А втім, він такий же агроном і такий же Карлов, як я непорочна діва Марія, і ви, голубонько, це знаєте не гірше за мене. Але... ваша улюблена репліка: «Та з ким я стала до вінця —

зостануть вірна до кінця». Що, не так? Я вас наскрізь бачу. Ну гаразд, вип'ємо, Віро, вип'ємо тут, на тім світі не дадуть. Ну, а коли й дадуть, вип'ємо там і вип'ємо тут.

Що вона меле? Від двох чарок зовсім п'яна. А коли почують там, у палаті?

— Ага, злякалися! Не бійтеся, не видам, донощиця—це не моє ампула.

— Ви краще скажіть докладніше, що чули про наших. Ви говорили щось про Конєва? Адже на фронті під містом тихо.

— Тихо? Вірно. Червона Армія наступає од Москви і лупить їх і в хвіст і в гриву. А частини цього Конєва десь тут, зовсім недалеко. Вони висять як дамоклів меч, і коли він на них впаде, не знають. Через це нервують. За російських «язиків» хрести дають. Оплата від виробітку: за «язика»— залізний хрест. Тисячолітня імперія до Уралу, а самі трусяться, як овечий хвіст... Ха-ха-ха! Швидше б їх уже по...

Вона соковито, із смаком вимовила солдатську лайку. Цю ж мить зметнулося простирало. За ним стояв Домка, дуже солідний у своєму лікарняному вбранні. Із-за його спини стирчали Стальчині патли.

— Мамо, нам час спати,— твердо вимовив він і навіть не попросив, а просто наказав Ланській: — Забирайте вашу пляшку і йдіть собі.

Гостя подалася. Ми лягли. Ой, не треба мені таки було пити цей коньяк! Така туга, такий страх раптом охопили мене. Страх — це зрозуміло. Це почуття фізіологічне... Як думки плутаються... Про що я?.. Ага, про страх... Коли якийсь там автор, щоб піднести свого героя, пише: «Він не знав, що таке страх»,— він же безбожно бреше, цей автор. Це ми, медики, знаємо. Страх, так само, як і біль, природна захисна функція людини. Це сигнал про близьку небезпеку. Людина без страху — каліка, виродок...

...Ой, як стукає в скронях, і кімната нібито хоче з-під мене вислизнути. Ні, ні, не вислизнеш, хоч пити, звичайно, натщесерце не слід. Ну нічого, випила і випила. Хірург має бути трохи п'яницею. Хто це сказав? Та, звичайно, Кайранський. Оце був хірург... Так про що ж я?.. Ах, так, про страх. Ось Василь сказав сьогодні:

«Снаряди лягають близько». Сказав спокійно, але ж я знаю його. Тільки в нього воля, і він знаки не дає. А я? Чого мені приховувати, мені сьогодні страшно. Я боягузка, я навіть мишею боюся... Ой, як мені зараз страшно і за себе, і за дітей, і за весь наш госпіталь! За всіх я відповідаю... І чому саме на мене, на слабку, недосвідчену жінку, усе це звалилося? Все життя терпіти не могла і не вміла чимось керувати. Навіть дітьми... Ця Кіра щось там молола про Василя. Невже вона щось помітила? А що можна було помітити? Тьху, яка мура лізе в голову... Так про що ж я? Ах, так, про страх. Так от, мені сьогодні дуже страшно, дорогі товариші.

6

Вранці, ще до обходу, Марія Григорівна рішуче взяла мене за руку й повела до своєї «кам'яної печери». Так називають у нас бетонну комірчину з залізними дверима, побудовану для збереження протипожежних інструментів і прилаштовану тепер під комору. На металічних цих дверях з деяких пір висить у неї величезний замок, але «алмазів» за цими дверима в печері виявилось так мало, що не було рації їх перелічувати: чотири ящики злежаних у грудки макаронів, мішечок круп, півмішечка поточеного мишами гороху та ще мішок горілого зерна, який наші жінки притягли на санчатах із знищеного німцями млина.

Все це у Марії Григорівни зважене, перевірене, розкладене по днях із розрахунку на наявний склад ідців.

— Вистачить на тиждень. Як будемо, Віро Миколаївно?

Як вона постаріла! Сухе обличчя зовсім змарніло. Великомучениця з старої ікони. Дрібні, непомітні зморшки поглибшали. Тепер вони, як тріщини. Тільки очі ті самі — суворі, блискучі. Ну чого ж ти на мене дивишся, розумнице? Ти ж у багато разів ощадливіша, досвідченіша за мене.

— З Василем Харитоновичем радились?

— Аякже! Він і сказав, що треба на тиждень розтягнути.

— На тиждень?

— Він сказав — на сім днів.

— А далі?

— Каже, наші прийдуть — виручать.

— Ну, йому краще знати.

— А якщо не прийдуть? — спитала я його, а він усміхнувся й каже: «Тоді розкиньте карти, погадайте, що вам карти скажуть...»

— Навіщо ж ви мене сюди привели, Маріє Григорівно?

— Тяжко ж, Віро Миколаївно. Люди на очах тануть, ремствують. Чиряки пішли! Ондечки Васька Власов, як гриб-мухомор, червоним був, а зараз ні сісти, ні лягти не може, криком кричить.

— Може, піти все-таки попросити у німців? — невпевнено сказала я. — Ми ж у них на обліку в комендатурі. Сама на карті у коменданта наш госпіталь бачила. Може, все-таки що-небудь дадуть, га?

— Збожеволіла ти, Віро Миколаївно! — скрикнула співрозмовниця, вперше вживаючи в розмові зі мною «ти». — Не пустимо ми тебе. До них іти... Зараз, коли наші їх б'ють... Вони ж кожного дня тепер розстріляних машинами, як дрова, за місто возять. — Встала й аж руки розкинула. — Не пустимо, і думати не смій...

— А наші наспіють? Як ви вважаєте, Маріє Григорівно?

— Василь Харитонович каже — виручать. Він військовий, йому краще знати.

— Ну, а коли не виручать?

— Ох, про це, Віро Миколаївно, краще й не думати. Не прийдуть — що ж, кинемо клич: «Рягуйтеся, хто може». Ходячі розповзуться, лежачих на горгошах понесемо. Ну, а котрі тяжкі, ті що ж, ті залишаться.

— Самі?

Марія Григорівна аж сахнулася від мене.

— Як це самі? А ми? Нас з ними, Віро Миколаївно, один мотузочок зв'язав. Вважаю я, що цей мотузочок нікому не розірвати. — І додала: — Дитинчат наших та Раїску добрі люди по гуртожитках розберуть, сховають.

І як усе це в неї, у старої вибільниці з «Більшовички», просто, природно. «Один мотузочок зв'язав». Так, так, певне, і я б прийшла до такого висновку. Але скільки б у мене було при цьому сумнівів, вагань, побоювань, терзань. А тут усе ясно. «Дитинчат добрі

люди розберуть»— і усунено саму можливість легкодухості чи підлості.

— Так що ж, на сім днів поділю? Адже й так у супі горошина горошині дулю показує.— Очевидно, тільки це питання й лишалося у неї нерозв'язаним.

— Добре, діліть на тиждень,— підтвердила я і почала переконувати себе: прийдуть, прийдуть, не можуть не прийти.

Вийшла з комори в палату, і одразу вдарило в ніс густе і холодне повітря, в якому кисню так мало, що кволе полум'я курить у каганцях. Побачила всіх— і стиснулося серце. На сім днів... Чи витримають вони, хворі і виснажені? Вони ось і зараз рухаються мляво, повільно, як сонні мухи. Тільки світяться в напівтемряві величезні округлені очі.

Иду до Василя Харитоновича. Сідаю скраєчку його ліжка.

— Ну, чого, лікарю Віро, носа повісила?

— Ви звідки взяли, що нас визволять через сім днів?

— Як це звідки? Марія Григорівна вчора ворожила. Каже, скоро клопоти, здійснення бажань. Каже, винному королю випадає погано, а мені вийшла далека дорога і жировий інтерес.— Він говорив серйозно, а очі його, що також стали із вузьких круглими, сміються. Сміються і дуже нагадують в цю мить твої, Семене, завжди насмішкуваті очі. А втім, які у тебе зараз очі, чи зберіг ти свій гумор— не знаю. Навряд. Іноді ось так замислююсь про тебе, і народжується страшний сумнів: а чи живий ти? Може, тебе вже немає, а я ось за звичкою розмовляю з тобою, як з живим, радіюся, набридаю тобі своїм базіканням... Ця думка останнім часом приходиться усе частіше. Але я її одганяю, я не даю собі про це думати— нерви оп, вони у мене й так геть розшарпані. А вони, нерви мої, потрібні й не тільки мені...

Так от, Семене, я, здається, тобі ще не розповідала ворожіння на картах— маленька вада нашої суворої Марії Григорівни. Мені вона намагається з картами не потрапляти на очі, але од клієнтури в неї одбою нема. Я дивилася на це крізь пальці,— чим би дитя не бавилося,— і карти ці непомітно увійшли в наш лікувальний вжиток. Досить мені зникнути в свій «зашафник»,

тільки й чуеш: «Маріє Григорівно, розкинь колоду...», «Начальнику, погадай на щастя...», «Товаришко Фельд'єгерєва, яке в нього щастя, гадай на мене!»

— А як же тебе визначити,—серйозно запитує Марія Григорівна, надіваючи окуляри і дивлячись на прохача.

— Що ж, не бачиш,—бубновий король. Я ж людина казенна.

— Який він король, червова шістка!—долинає звідкілясь.

— Ну-ну, ось затоплю в вухо — одразу всі чотири тузи з очей вискочать!

А Марія Григорівна уже осідлала носа своїми темними окулярами і розкладає на бубнового короля. Карти в неї добрі, тямущі. Вони поводяться так, що бубновий король лишається задоволеним: тут краля на серці, там далека дорога. І всілякі підступи інших королів, які, одначе, всі врешті-решт переборюються. Одним словом, бубновий король підбадьорюється і, одержавши на свою адресу порцію крутеньких жартів, спокійно спить цієї ночі.

— Ви що ж, уже й картам вірити почали?—спитала я Василя Харитоновича.

— Ну, а як же не вірити?—серйозним тоном відповів він.—Он вони мені напрозорчили: і щасливий мар'яж, і довге життя, і дітей купу. Не хочеш, та повіриш. Людина — вона хитра істота, вона, лікарю Віро, тягнеться до щастя, як би їй прикро не було, немов билинка до сонця. Скільки її не топчи, все одно тягнеться.

Ну чого, чого він на мене так дивиться? По-моєму, це нечесно,—отак дивитись у вічі.

— Але сім днів. Ви вірите в ці сім днів? Не вісім, не десять, не п'ятнадцять.

— Карти, — він покірно розводить руками. — Ну що ми, матеріалісти, можемо протиставити передбаченням чарівних карт Марії Григорівни? Ланська прозвала її Марфа Посадниця. Ну що ж, непогано. Цю історичну стару жінку легко уявити собі в образі нашої Марії Григорівни і з картами в руках.

— Досить жартувати, — починаю сердитися я, бачачи, що знову од мене щось приховують. — Марія Григорівна розклала харчі на сім днів. Розумієте, що це означає?

— Харчів вистачить, — промовляє він, раптом став-

ши серйозним. — Харчів вистачить... Якщо, звичайно, буде кому їх їсти.

— Думаєте, вони можуть нас при відступі...

— Думаю про те, як цього уникнути, розумієте?..

І — ні слова про це нікому.

Я була вже зовсім пішла, але раптом згадала:

— Ланська казала про якогось генерала Конева. Вони розвідали, що він нібито прийшов сюди зі своїми військами, хоч ще і не діє.

Сухохлебов одразу зацікавився. Навіть сів на ліжку.

— У них розвідка непогано діє... Отже, тут з'явився Конев? Іван Конев? Цікаво. Я його знаю — наш далекохідник. Бойовий генерал... Так, за їхніми відомостями, він тут?.. Так, так, так. Цікаво, дуже цікаво...

Увечері з'явився Прусак. Зайшов із солдатом. Солдата не залишив коло дверей, як це він робив завжди, а наказав супроводжувати. Удвох вони пройшлися палатами, попхалися в передопераційну, в хірургічну. Вони рухалися повільно. Прусак щось підраховував. Сьогодні він був головним серед німців і всіляко давав це зрозуміти. Ніс його сіпався більше ніж звичайно, і руді вусики стирчали вгору. Він, поблажливо дивлячись на мене, почав складати свій вінегрет із слов'янських слів:

— Пані лікарка має... іміє... да, так, іміє інвентар... опис, список?

Я зрозуміла. Опису інвентаря ми не маємо. Навіщо? Перед ким звітувати? Так і сказала йому. Вони знову почвาลали палатами, підраховуючи ліжка, тумбочки, бікси, наш реконструйований автоклав привернув їхню увагу. Адже він став пересувним. Його можна нагрівати дровами. Це, здається, особливо їм сподобалося.

Потім Прусак посадив за стіл солдата і, велично походжаючи, диктував йому опис інвентаря. Під описом він змусив мене розписатися.

— Пані лікарко... то сіє... це... цінний трофей німецької армії. Ви хранителька. Відповідайте наявність... цілісність...

Так он воно як обернулася фраза цього фон барона: «Не всі німецькі поранені лежать на таких ліж-

ках». Чи не хочуть, бува, вони все це у нас забрати? А, здається ж бо, саме так.

Прусак, нарешті, пішов, ще раз попередивши на своєму вінегреті, що пані лікарка відповідає головою за кожен цінний трофей. Ну, любі мої, коли я першого ж дня порушила ваш «бефель» і нічого зі мною не сталося, то й інвентаря вам не бачити. Треба щось придумати...

Ну звичайно ж, кинулася до Василя Харитоновича за порадою. Дивовижна людина: він начебто ділить себе на безліч часточок і роздає всім, дуже мало залишає для себе.

Його ліжко оточили, і в центрі цього кола він з Домкою грав у шахи. Обидва сиділи насуплені, замислені. Домка від напруження сопів. Його супротивник тер заросле підборіддя. Глядачі мовчки переглядалися, перешіптувалися, певне не наважуючись оголошувати поради, що так і лізли на язик.

— Наша Віра прийшла, — попередила Сталька. Вони з Райкою були, звісно, тут. Їхні голівки нависали над самою дошкою.

Василь Харитонович підвів голову.

— Щось термінове? Ні? Тоді попросимо зачекати. Боротьба гігантів саме в розпалі: орел проти лева. — І, зробивши якийсь хід, тріумфуюче промовив: — А що ви на це скажете, Домире Семеновичу?

Домка засопів ще дужче. Я повернулася й пішла. Всім, всім роздає себе, а ось мені нічого не лишається... Сім днів, всього сім днів. Але звідки він все-таки знає, що саме сім днів? Можливо, втішає, як маленьких: потерпій, мовляв, потерпій трошки, зараз мама прийде.

Затрималась коло одного з тих, кому ми вчора розрізали шов. Що таке? Кидається в гарячці. Чому? Адже ми лише обережно порушили верхню грануляцію. І ось гарячка. Приклала руки — напевно, під сорок. Підборіддя, груди ніби журавлиною обсипані. Загалом картина дуже схожа на тиф. Але чому так швидко? Хіба тиф може спалахнути ось так?.. Але щось, в усякому разі, серйозне... Тиф!.. А що тут мудрого, коли люди голодують. Організми ослаблені, усі в стані крайнього виснаження. Спалах може миттю пошири-

тися... Тиф? Гм-м... Тільки без паніки, Вірко, тільки спокійно.

— Тьотю Феню, — звернулась я до старої, що доплігала біля столика маленький светрик, — он там, у Кокорева, температура. Грип, мабуть. Давайте-но перенесемо ліжко в куток, там менше дме.

— Розбудити Антона?

— Ні, ми з вами самі.

Перенесли ліжко. Здається, наше «радіформбюро» не одержало при цьому матеріалів для повідомлень. Воно знову засіло за плетиво, замигтіли спиці.

Потім прорвалась-таки до Василя Харитоновича. Розповіла про цю інвентаризацію. От підлість — ні з чим не розстаються. Чорта з два ми їм щось віддамо. Не будуть же вони висмикувати ліжка з-під хворих. На мій подив, він стривожився. Навіть сів на ліжку.

— Ви так йому й сказали?

— Ні, але так і скажу.

Мені здалося, що він зітхнув з полегкістю.

— Ви так не скажете, лікарю Віро. Їм дай тільки формальний привід — і вони миттю звільнять ліжка випробуваним нацистським способом. Краще вже кілька днів ми поспимо на сінниках...

— Кілька днів? Ви в цьому впевнені?

— Так, впевнений...

До цього він нічого не додав, але я якось одразу заспокоїлась. А втім, ніч все одно було зіпсовано. Тиф! А що, коли й справді це тиф? І ще голод. Чесно кажучи, я уявляла собі голод якось по-іншому. А, по суті, що це таке? Просто постійне відчуття порожнечі в шлунку. Це те, що ти весь час — і ранком, і вдень, і увечері — думаєш про їжу. Навіть уночі, навіть уві сні.

Коли дівчатка і тьотя Феня, під командуванням Марії Григорівни, розносять їжу в алюмінієвих мисках, усі погляди жадібно повертаються їм вслід. А сьогоднішня ж їжа наша в кращому разі нічим не пахне, а коли й пахне, то затхлістю, мишами. І все-таки ніздрі у всіх починають роздуватися, і важко стримати запаморочення голови.

Ну, нічого, на сім днів нас вистачить. Але звідки він все-таки узяв це — сім днів? І так прикро, що не вдалося з ним по-справжньому поговорити.

А втім, днів уже лишалось не сім, а шість.

Сьогодні публічно стратили твого батька, Семене, Івана Аристарховича Наседкіна і ще якогось ставного, дужого чоловіка, який так і не назвав себе. Їх стратили на Восьмикутній площі, перед приміщенням міськкому, о дванадцятій годині дня, і я бачила, як це було. Ця страшна сцена ще живе в мені, і важко зібратися з думками.

Почалося з того, що вранці Прусак, ця вусата погань, заїхав на мотоциклі попередити, що весь наш інвентар дійсно забирається для німецького госпіталю і ми мусимо до вечора підготуватися і здати за списком усі ліжка, тумбочки, бікси і, звичайно, наш знаменитий автоклав. Потім він подав папірець — це була повістка штадткомендатури. Мені, «шпитальлейтерін і шефарцт цивільного госпіталю номер один» міста Верхньоволзька, пропонувалося «виявити честь прибути на одинадцятую годину сорок хвилин для присутності при публічній страті ватажків місцевих бандитів, яка здійснюватиметься за вироком воєнно-польового суду...».

— Хто? Кого хочуть стратити? — спитала я, приголомшена запрошенням.

— Пані лікарка бачить своїми очима, — відповів Прусак з гидкою посмішкою.

— Я не хочу. Не піду... Мені ніколи.

— То не є запрошення, то є наказ, — і, засмикавши носом, він підкрутив вусики.

Як тільки він пішов, я кинулася до Василя Харитоновича. Той став дуже серйозним. З інвентарем доведеться попрощатися. Життя людей дорожче, ніж ліжка і тумбочки. Але про це вони тут потурбуються... А за цією повісткою доведеться йти. Наказ коменданта — військовий наказ. Можливо, фон Шонеберг саме й хоче дістати привід, щоб розправитися з усіма нами. Не можна давати йому такої можливості.

Саме в цей час хтось із комендантських приїхав за Ланською. Її перевозили додому. Вона запропонувала доїхати з нею до центру міста, але я, звісно, відмовилась. Моторошно їхати на таке видовище їхньою машиною. Ланська не наполягала. Я вже знаю — егоїстка дуже боїться підірвати свою репутацію у німців.

Одним словом, я вирушила пішки і не пам'ятаю, як добрела до площі, здається не зустрівши по дорозі жодного перехожого. Мертве, зовсім мертве було місто. Тільки військово-санітарні машини, закидані ззаду бруднуватим снігом, низками і поодиноці тягнулися вулицями і, не зупиняючись, не затримуючись, бігли кудись. На перехрестях, піднявши коміри шинелей, насунувши пілотки на вуха, мерзли солдати, зовсім не схожі на тих підтягнутих, ситих, міцних німців, які нещодавно самовпевнені і зухвалі тупали містом.

Шість днів, всього шість днів! Протриматися менш як тиждень — ось про це я й намагалася думати, щоб не думати про те, що мала побачити. Я було вирішила — заплющу очі і не буду дивитися на це звірство, але потім передумала. Ні, треба бачити, треба запам'ятати. Такі речі забувати не можна...

Ну ось і приміщення міськкому, де в них міститься гестапо. Перед під'їздом вкопано два стовпи з перекладиною, як для гойдалок. Зверху на рівній відстані три вірьовки, а під ними стоїть звичайний військовий грузовик. На ньому три стільці, звичайні канцелярські стільці. Кожна вірьовка звисає до стільця. На площі юрмляться люди, мабуть, зігнані сюди або викликані, як я, стоять, дихають у долоні, підстрибують, гріючись. І все це мовчки, не дивлячись на грузовик, не дивлячись одне на одного.

Влившись у натовп, я розгледіла біля під'їзду купку військових, і серед них товстого штадткоманданта з набряклим обличчям землянистого кольору. В чорній шинелі, у високому кашкеті дашком, перехоплений поясом, він здавався вищим, міцнішим. Тут же, звичайно, красувався фон Шонеберг, підтягнутий, тримаючи в руках свої незмінні рукавички і бавлячись ними. Серед військових виділялася висока постать Винокурова. Він стояв, втягнувши голову в плечі, немовби намагався зменшити свій зріст, стати менш помітним, а поряд з ним був якийсь тип у смушковій шапці і бекеші, обшитій сивим баранцем. Сита пика. Півбаки. Од цього типа несло чимось дореволюційним, а вірніше — дореволюційним, відтвореним у якійсь п'есі. Я догадалася: бургомістр Всеволод Роздольський. І була вражена, як цей тип міг двадцять п'ять років пропрацювати викладачем фехтування у спортивних клубах і непомітно про-

сочуватися крізь сітку наших нескінченних анкет. Осторонь тулився отой попик з бабським іменем, тоскно позиравав навколо і весь час терзав мочалку своєї борідки.

Я так докладно відтворюю цю картину тому, що мені страшно підійти до головного. Але до того, як це страшне почалося, сталося те, за що мені, напевно, доведеться відповідати через шість днів. Цей Шонеберг помітив, очевидно, мою білу косинку. Він навів на мене своє пенсне, почав посміхатися, пройшов крізь цеп солдатів, що розімкнулися перед ним, рушив просто до мене. Я аж присіла, щоб стати непомітною. Але люди мовчки розступились, і він опинився переді мною.

Він підійшов і театральньо розкланявся.

— О, лікарю Трьошнікова! Прошу вас до нас... Ей, розступіться!

Взагалі у нього тихий голос, але зараз він говорив як актор на сцені, і його очі, чіпкі, що нібито склалися лише із самих зіниць, знущалися з мене через товсті круглі скельця пенсне.

— Ні, я не піду! — скрикнула я злякано.

— Чому ж? Ваше місце серед найдостойніших громадян Верхньоволзька.

Він переклав рукавички із правої руки в ліву і взяв мене під руку.

Сотні очей споглядали цю сцену. Мені було гидко і страшно. Спробувала випручатися, але він міцно тримав руку. Солодка посмішка лежала на обличчі. О, він чудово бачив ці погляди і розумів, що коїться у мене в душі! Явно знущаючись, він демонстрував свою повагу.

— Така чарівна жінка мусить прикрасити наше товариство.

З яким би задоволенням я ляснула по цій усміхненій фізіономії! Але госпіталь, але поранені, але діти... Я ж не належу собі.

— Ви що ж, зневажаєте нашу компанію? — крізь посмішку проглянула явна погроза.

І я, я пішла з ним. Крізь мовчазний натовп, крізь цеп солдатів, які знову розімкнулися перед нами. А офіцери шкірилися мені назустріч, чорти б їх забрали, штадткомандант козиряв, а ця гадина Роздольський вищирив свої гнилі зуби, потягнувся до моєї руки.

— Нарешті-бо... Стільки чув про вас, але бачити не

доводилося... Ручку, дозвольте ручку... Невимовно радий.

В цю мить я ніби бачила себе очима змерзлих людей, що дивилися звідти, з площі, і я зневажала і ненавиділа себе. Але що, що я могла вдіяти?.. Я вся тремтіла якимось огидним дрібним тремтінням.

Але в цей момент усе стихло. Погляди звернулися до критого грузовика, який обережно пробивався крізь натовп.

Він зупинився біля під'їзду. Солдати, які вистрибнули з нього, опустили підніжку й стали по обидва його боки. На площі запанувала така тиша, що я почула, як шарудить поземок, несучи під ногами сухий сніг.

Першим сплигнув на землю твій батько, Семене. Руки в нього були заламані назад і зв'язані, але, опинившись на тротуарі, він, підтягнувся, мружачись од сонця, діловито оглянув шибеницю, машину-ешафот, натовп. Погляд його затримався на тих, кого відділяв від натовпу цеп солдатів, на військових, на «достойних городянах», на бургомістрі, Винокурові і на мить, тільки на мить зупинився на мені. І, слово честі, Семене, мені здалося, що твій батько усміхнувся. Усміхнувся самими очима, а вірніше — усім обличчям, крім губів, як це умієш робити й ти...

Іван Аристархович був тихий, зосереджений. Він обережно, боком зійшов східцями драбинки, дивлячись кудись всередину себе і немовби обдумуючи кожен крок. Із бадьорого, міцного ще чоловіка він перетворився в діда. Третього, незнайомого, у коричневій вельветовій толстовці, схожій на піжаму, і в таких же штанях, що прикривали військові чоботи, двоє солдат тягли за руки. Ще один солдат ішов позаду, навівши на нього автомат. Цей третій був широкоплечий, прямий. Шапки на ньому не було, і вітер шарпав його волосся, скидаючи його на побите, геть у синцях обличчя.

Так, поміж шеренг солдатів, по черзі вони й піднялися на ешафот. Потім Шонеберг читав щось спочатку по-німецьки, потім по-російськи. Певне, вирок. Він стояв спиною до нас. Шарудів поземок. Із російського тексту долинули лише окремі слова: «...зграя бандитів...», «ватажки...», «караюча рука правосуддя», і, нарешті: «страта через повішення». Почувши ці останні

слова, батько твій усміхнувся всім обличчям. Іван Аристархович, очевидно, їх і не чув, весь заглиблений у себе. Невідомий, вигляд якого свідчив, що він військовий, зневажливо посміхнувся, посміхнувся криво, однією щогою. Друга являла собою суцільний синець. І він сказав не дуже голосно, але так, що я добре розчула:

— Ми ще вас вішати будемо... У Берліні ліхтарів не вистачить...— І раптом зареготав, виразно виділяючи у своєму сміху кожне «ха» від наступного... Ну звичайно ж він військовий. У голосі, навіть у сміхові його було щось таке командирське, сухохлебовське.

Офіцери і «найдостойніші городяни» одразу заметушилися. Здоровенний солдат у безрукавці на хутрі, вгодований, дуже сильний, який, очевидно, мав виконувати роль ката, розмахнувшись, байдуже ударив незнайомця по обличчю. Фон Шонеберг одразу ж його осмикнув. Публічне биття засуджених, очевидно, не входило в програму страшного спектаклю. Навпаки, було очевидно, що йому намагалися надати видимості законності. Хтось підсадив на машину попка. Він не те, щоб опирався, але був якийсь весь неживий, млявий, відсутній. Шонеберг підштовхнув його в спину. Той вийняв звідкілясь, з-за пазухи, чи що, хреста й попрямував туди, до військового, якого поставили перед дальшим стільцем. Той тільки усміхнувся. Твій батько, який стояв посередині, мотнув головою, ніби відмахуючись від настирливого комара. Тоді попик, ступаючи обережно, немовби боячись, що дошки машини можуть під ним провалитися, підійшов до Івана Аристарховича. Підняв хрест. Щось забурмотів.

Наседкін слухав неначе уві сні. Потім нібито враз вирвався із якихось своїх душевних глибин, куди поринув з головою, з подивом оглянув попка. І раптом плюнув йому в фізіономію. І знову поникнув, заглибившись у себе. У натовпі ахнули, загомоніли. Інсценівка зривалася.

Шонеберг щось закричав. Він підганяв ката. Військовий сам легким рухом піднявся на стілець. Іван Аристархович зробив це акуратно, обережно, боячись послизнутися і упасти. І тоді трапилося несподіване. Як — я не знаю, але Петро Павлович звільнив руки од вірвовок. Зробив різкий рух й відштовхнув солдата.

Потім схопив стілець за спинку, одскочив з ним у куток кузова й, піднявши стілець, закричав:

— Підійди, підійди тільки, гітлерівське падло,— череп розтрощу!

Це було так несподівано, що здоровенний солдат відскочив, а Петро Павлович, користуючись замішанням, закричав у натовп:

— Товариші, громадяни! Останні дні виродки тут лютують. Все! Кінець їм!

Солдат кинувся до нього з автоматом, але стріляти в засудженого до повішення, очевидно, не дозволялося. Піднятий стілець не давав йому наблизитись до старого. Петро Павлович дійсно був страшний у цьому шаленому своєму гніві: обличчя почервоніло, вени на скронях здулися, очі люто горять. Користуючись загальним замішанням, він зловтішно кричав:

— А що, слабаки? В штани кладете?.. Нема такої сили на світі, яка нас зломила б, чуєте, гади? Натє вам...

І разом з крутою лайкою вниз, у нашу групу, полетів стілець, вдарившись об Роздольського. Штадткомендант щось прокричав бабським голосом. Пролунала черга з автомата. Чоловік у толстовці упав, як звалений блискавкою дуб. Похитавшись, ніби намагаючись устояти, осів Іван Аристархович. Але Петро Павлович був ще живий.

— Гей, скажіте онукам, що їхній дід...

Він не договорив, наступна черга прошила його. І тут щось темне майнуло в повітрі. По той бік машин пролунав вибух. Потім другий. Не розуміючи, що трапилось, я кинулася бігти і, коли на розі оглянулася, побачила, як неясковим полум'ям палахкотить машина. На снігу чорніли чийсь тіла. Чий — я не розгледіла. Страх помчав мене далі вулицею, і я зупинилася лише біля міського саду, коли перехопило подих...

Тут мені причулося, нібито за річкою б'ють гармати: постріл — вибух, постріл — вибух. Ні, звичайно, це кров стугоніла у скронях. Тільки вже наближаючись до Лікарняного містечка, я трохи заспокоїлася і зрозуміла, що трапилось в кінці цього страшного спектаклю. Хтось кинув через натовп гранати... Гранати... Знову гранати. І ще я зрозуміла сьогодні, Семене, з запізнен-

ням на стільки років зрозуміла, якою людиною був твій батько, старий слюсар з «Первомайки», який любив доречно і недоречно казати, що він «робоча кістка»...

Діти вислухали мою розповідь про загибель діда без єдиної сльозини. Ось вони й зараз сидять за шафами, тихі, схвильовані, але очі сухі.

8

Повернувшись, звичайно ж, кинулася одразу до Сухохлебова. Він звідкілясь усе вже знав.

Різким рухом він сів на ліжку, поклав мені на плечі руки.

— Кріпиться, Віро.

Віро! Вперше він не додав до імені слово «лікар». Я почервоніла, як дівчисько, і, не вміючи цього навіть приховати, пробурмотіла:

— Я кріплюся, Василю Харитоновичу!

— А мене, між іншим, друзі звуть просто Василем,— сказав він.— Адже ви мені друг, Віро?

— Друг, Василю.

І, коли до ліжка підійшов хтось із наших, ми обоє зніяковіли.

Семене, не звинувачуй мене. Я тільки жінка, ще не стара, самотня жінка. Та й що особливого в тому, що ми назвали одне одного на імення? Адже ми справді друзі. Ну і... серце — що ж, адже воно не тільки орган для переганяння крові...

Ну, а закінчився наш день пригодою поки що курйозною. Проте невідомо, як вона ще для нас обернеться.

Увечері Прусак з командою прибув відбирати наш інвентар. Василь Харитонович з Марією Григорівною тут без мене уже покомандували. Всі наші ліжка були складені, і весь інвентар уже лежав у першій палаті, біля дверей. Мені залишилося тільки разом з Домкою скласти наше полуторне ліжко і попрощатися із столиком. Зробили ми це без особливого жалю. Постелила собі долі, на матраці, й прилягла відпочити.

До Прусака прикомандирували Марію Григорівну. Вони там брязкотіли ліжками, і раптом влітає за наші шафи тьотя Феня, сиплючи словесним горошком:

— Віро Миколаївно, матінко, біжить Прусак! І ліжка, басурман, не взяв.

Дивлюся на неї, нічого не розумію. І з'ясовується. Дійшли до того хворого, в якого зранку висип. «То є тиф?»— запитує Прусак, із страхом дивлячись на його запалене, ніби журавлиною обсіпане обличчя, шию, груди. Тьотя Феня проста-проста, а тут догадалася, що він тифу боїться. «Авжеж, голубе, тиф, він і є. Послав нам господь нову кару. Тут і ще е...»

— А Прусак як од ліжка відскочить, кричить солдатам: «Вег, вег», щось там ще. Тепер вони коло дверей тупцяють, ви ж їм про тиф підтвердіть. Підуть, істинний бог, підуть!

Ледве я встигла встати й одягти халат, як одлетіло простирано і з'явився Прусак. Ох, цей його ніс! Ну який же він виразний. Від страху він просто сіпається.

— Лікарко Трьошнікова, — заскрекотів він своєю збірною слов'янською тарабарщиною, — тифус!

— Це ще невідомо, — сказала я обережно. — Це ми з'ясуємо через три дні, коли хвороба визначиться.

Прусак заторохтів по-німецьки. Я зрозуміла тільки: «русіше швайн» і потім «карантин». З криком «карантин» він кинувся до виходу, рятуючись нібито від вогню і женучи поперед себе своїх солдатів, яким слово «тифус» було, очевидно, також відоме.

Одним словом, ліжка залишилися у нас. Зараз хворі їх розбирають і повертають на свої місця. Всі триумфують: добре, чудово, здорово обдурили німців! А в мене на душі неспокойно. Ну як тут не піти до Сухохлебова. Він уже, звичайно, знав і до події поставився по-філософському:

— Гірше, думаю, од цього не буде. Доспимо в усякому разі свій госпітальний строк на ліжках. І барон, певно, позбавить нас свого товариства. Він дуже гидливий пан. Але ми з вами, Віро, нічого од цього не втратимо... Це дійсно кропивниця, а не висипний тиф? Вони такі схожі?

— У цій стадії схожі. Я й сама спочатку подумала — тиф. Але досвідченіший лікар, звичайно, маючи показання, легко визначить...

— Будемо сподіватися, що досвідченому німецькому лікареві не до нас...

Як хороше поруч з цією людиною! Ось уткнути б зараз обличчя їй у плече і хоч кілька хвилин ні про що

не думати, знаючи, що ця людина подумає і вирішить за тебе.

І раптом:

— Товаришу полковник, старшина Мудрик прибув для доповіді.

Володя! Ну звичайно ж, він. Але якийсь зовсім інший. Зникли смушкові зарості. Тільки по голосу, мабуть, і можна впізнати в цьому зовсім молодому парубкові Мудрика, до якого ми звикли. Ну та ще, мабуть, тому, що білки очей у нього біліють, як у коня.

— Лікарю, предуже вибачаюсь, але мені з полковником тет-на-тет.

— Василю, мені піти?

Чорні очі Мудрика здивовано примружилися.

— Доповідайте, Мудрик,— твердо вимовляє Сухолєбов.

— Я про сьогоднішній фейерверк.

— Я знаю, доповідайте. Віра теж усе знає.

— Ще б пак... Ех, лікарю Віро, цей штадткомандант повинен за вас своєму німецькому богові молитися. Коли б ви поруч з ним не стояли, заліпив би він такий флік-фляк, що його лопатою потім збирали б. Бачили? Як, непоганий атракціон? Класно зроблено?— І раптом, одразу ставши серйознішим, а од цього старшим, якось дуже хороше сказав:— Помер наш комісар Синицин. Побитого, зв'язаного вони його привели, орлом стояв. Орлом і помер...

Так ось хто був той чоловік у толстовці... А воно й правда, щось у ньому орлине... Ось хто кинув гранати. Стривайте, стривайте, а та ніч під різдво? Слова Ланської про бороданя, якого вона бачила у вікні... «Є в народі страшна чутка, що відтоді кожен рік...»

— Так тоді в їхній клуб також ви?

— Казати?— запитує Мудрик Василя.

— Кажіть.

— Каюсь, я. Було таке діло. Товаришу полковник, дозвольте спілконутися з народом? Фю-фю — ф'ю-у!

Але Антоніна вже стояла на дверях. Вона навіть була в пальті. Кидала на мене скоса ревнивий погляд. Мудрик потупцяв, повагався, потім різко обернувся:

— Пішли, Антоне. Наша з тобою арена тринадцять метрів у діаметрі... Така вже моя доля,— все життя заповнювати паузи.

Вони пішли, і мені чомусь стало жаль Мудрика.

— Що з ним, Василю?

Сухохлебов усміхнувся, усміхнувся очима, обличчям, зморщечками, а рот лишився нерухомим. Ця дивна усмішка якось дуже молодить. Густо зарослий платиновою щетиною, він старий, та й годі. Та от усміхнеться — і крізь цю його занедбану зовнішність, як крізь грим, раптом прогляне якась інша, невідома мені, міцна і сильна людина. Останні дні він почуває себе краще, болі у хребті припинилися, ходить прямо. А ось зараз усміхнувся — і хоч із госпіталю випусуй.

— Що з Мудриком?

— А ви, Віро, не догадуєтесь? — Очі дивилися хитро. — От і видно, що ви не психіатр, а хірург. Адже хірурги — народ грубий, їм би тільки скальпелем раз-раз — і серце на долоні.

— Ні, серйозно!.. Він сказав, заповнює якісь там паузи...

— Адже вони з Антоніною циркачі. Це їхній жаргон. А щодо пауз — є такі артисти — невдахи. Їх випускають на арену, щоб публіка не нудьгувала. Поки міняють реквізит. Коли пощастить, вони заміняють артиста, що не вийшов на роботу... Я ось теж зараз в якійсь мірі заповнюю паузи.

— Ви — невдаха?

— В певному розумінні... І з своєї вини. Тільки з своєї вини.

Він заповнює паузи! Яка дурниця!.. Навіть коли його принесли, нерухомого, зламаного страшною контузією, коли в нього живі були тільки самі очі, він все одно одразу ж став душею всього нашого госпіталю... Паузи... Про які паузи йдеться? В такому житті взагалі не буває пауз.

Але висловити всього цього я йому не встигла. У сусідній палаті збуджено заговорили. Якась жінка скрикнула ридуючим голосом. Що там ще? Але вже бігла схвильована Антоніна. Напханий рот не давав їй говорити. Нарешті, насилу проковтнувши пережоване, вона випалила:

— Не випускають.

— Хто? Кого?

— Там, нагорі. Вони повісили якийсь жовтий прапор. Вартовий ходить, наставив автомат: «цурюк» — і все.

Мудрик стояв у неї за спиною.

— Точно,— підтвердив він.

Василь підтягнувся, зосередився.

— Значить, замкнули,— мислено, ніби зважуючи те, що трапилося, промовив він, — жовтий прапор — це суворий карантин. Ми під карантиним. Це, звичайно, з приводу висипного тифу.— Він замислився.— Тифу нема, це ясно. Адже це легко доводиться? Так, Віро?

Я кивнула. Будь-який справжній медичний експерт підтвердить. Ах, чорт, і треба ж було мені дати Прусакові такий привід. І все тьотя Феня — «бояться», «страшаться», «тікають». Ось, будь ласка, втекли.

— Припустимо, що нам пощастить запросити того, ну, якого ви звете Товстолобиком, якщо він, звичайно, ще вцілів... Доведемо, що марна тривога,— вів далі тим же зважуючим тоном Василь.— Але чи потрібно це? Німецька армія нас зараз охороняє. Можливо, це нам вигідно?

— Вигідно, поки він до нас газ не пустив,— втрутився в розмову Мудрик.— Пам'ятаєте той госпіталь, який ми під Великими Луками одбили? Жодного живого, самі жмурики. Пам'ятаєш, Антоне?

Що це? Величезна наша Антоніна плаче.

— Це в них запростака. Тиф, а коли так, вони, он як тітка Федосія каже, «розсердився на бліх — і кожух весь в піч»,— Мудрик усміхнувся, скося, по-коначому, блимнув білками.— Товаришу полковник, накажіть вартового зняти. Це раз плюнути, про мій хід вони не знають... Антоне, припини, не розводь мокречі.

В палаті така тиша, що чути, як з умивальника капає вода. Всі затихли, слухають. Розуміють: зараз вирішується наша доля. І як добре, що вирішує її ця розумна, спокійна, досвідчена людина, а не я, що нічого не тямлю у цих справах.

— Дозвольте? Момент, бац — і нема бабусі.

— Не дозволяю,— одказує Василь і далі вголос міркує:— Розбігатися? Ні, не вийде. Лежачих не винесеш. Багато жінок. Діти... Ні, це не годиться.— Він думає, і сухорляве обличчя його робиться дедалі спокійнішим.— Тут цей другий вихід через завал, ну, по якому ви лазите, Мудрик.

— Та я лажу, а Антон он і кулака не просуне.

— А якщо завал розібрати? Розчистити, скільки можна... про всяк випадок. Мудрик, розвідайте і доповісте!

— Єсть розвідати, товаришу полковник, а тільки б...

— Виконуйте.

Ну, звичайно ж, усі, хто може ходити, зібралися. Звістка про нову, несподівану небезпеку сама зігнала їх до Василевого ліжка. Якось казали, що я тут немов ота бджолина матка у вулику. Ні, матка — це він. До нього всі тягнуться у скрутну хвилину. В його спокої шукають власного заспокоєння. Йому відомі всі небезпеки, а він же самий спокій. Ні, я не хочу бути гіршою, ніж він, я також чогось варта.

— А навіщо вони труїтимуть нас газом?— кажу я голосно, явно адресуючись не до Василя, а до «них». Я взагалі останнім часом навчилася мистецтву говорити для «них». Слова, підслухані в розмові,— найпереконливіші. Я це по собі знаю і тому веду далі так само голосно:— Навіщо їм труїти нас газом? Мій батько мисливець, він каже, якщо вовк ситий, то й на барана не кинеється.

— То вовк, Віро Миколаївно, а ось тхір, той із курятника не вийде, доки всіх курей не передавить,— каже Дроздов, суплячи свої чорні кущуваті брови.— Той горло курці перекусить і кине, перекусить і кине. Фашисти — тхори.

— Вони тхори, але ми ж бо не кури,— мовив Василь.— Давайте усіх чоловіків, усіх, хто на ногах стоїть, сюди. Радитись будемо...

Тепер вони радяться там, у далекій палаті. А я раптом опинилася без діла. Сиджу у себе в «зашафнику», слухаю голоси, що долинають здалека, гуде Василів бас: бу-бу-бу... Василь, він, як ти, Семене: здається, все ото він знає, на все в нього відповідь. Добре, коли поряд така людина... І все ж таки чому він сказав, що в житті заповнює паузи? Дивно.

Що він має на увазі?

Там, віддалік, навколо Сухохлебова, ще гомоніли, а я, на свій сором, задрімала і потім непомітно заснула, та так, як давно вже не спала. І снилося — ти, Семене,

тут, з нами, веселий, насмішкуватий, такий, як завжди. Ходиш тут між ліжками, люди навколо тебе. Ти про всіх думаєш, усі тебе слухаються, всміхаються у відповідь. Тільки це вже не тут, у наших підвалах, а десь там, нагорі, в хірургічному корпусі, який зараз лежить у руїнах. Біло-голубі стіни, кахля, нікель. І діти чомусь з нами. І мені хороше, хороше.

Прокинулася від того, що хтось неголосно покликав:
— Віро.

Розплющила очі — темно, тихо. Звичні наші нічні звуки. І вода з умивальника — кап-кап. Приверзлося, чи що? І знову раптом:

— Віро.

Це голос Сухохлебова. Він десь тут, біля наших шаф. Схопилася — виявляється, спала просто в халаті і навіть у шапочці, тільки черевики хтось із мене зняв, і вони стояли коло столу.

— Віро, ви чуєте?

І тоді я дійсно почула неголосний, глухий гуркіт, — нібито десь, дуже ще далеко бурхала гроза, неначе громовиця ходила, перекочуючись обрієм, розкоти за розкотами, як це буває грозової липневої ночі. Гроза взимку?

Я вибігла із «зашафника». Василь стояв коло самісінських дверей у лікарняному халаті із синьої витертої байки і, витягнувши шию, прислухався. Я остовпіла: сльози бігли по його обличчю, губилися в сірих заростах. Помітивши, вірніше почувши мене, він, не одриваючи од дверей вуха, простягнув до мене руки, потім обняв мене за плечі, струснув.

— Віро! Це ж наші... Артилерійська підготовка. Почали точно о п'ятій нуль-нуль.

Руки його все ще лежали на моїх плечах. Ми стояли, слухали. Десь далеко, але густо й дружно били гармати. Тепер, коли я прислухалась, у суцільному гудінні можна вже розібрати голоси різних калібрів.

— Почалося, Віро. Почалося! Розумієш ти це? Почалося! — казав Сухохлебов, не помічаючи, що назвав мене на «ти». — Діждалися... Ідуть! Ідуть, рідні!..

Він так був переповнений цими звуками, які долинали здалеку, що, мабуть, не помічав, як його руки обнімають мене і як у нього течуть сльози. Він взагалі нічого не помічав у цю мить... Ні, не можна, щоб таким

його бачили. Я взяла його під руку, привела до себе. Не тривожачи дітей, ми обережно сіли на краєчку ліжка.

— Карту цього району я знаю по пам'яті. Почали десь за елеватором, кілометрів за десять. Обробляють позиції противника на річці... Густо б'ють. Мабуть, з боєприпасами у нас непогано... Але він ще не відповідає... Чуеш? Слухай, слухай...

Що слухати? Цей розкотистий гуркіт? Що можна в ньому розібрати? З мене досить і того, що я знаю — б'ють наші гармати, рвуться наші снаряди, говорить наша Червона Армія. Ми чуємо її голос. Рідний голос... Матінко, невже закінчується це страхіття?.. Ну чого ти плачеш, чого плачеш, дурна! Сміятися треба, а в тебе сльози... Але Василь не бачить цих моїх сліз. Він увесь слух, весь зачарований звуками канонади.

— Стихає... Пішли? Ага, ось німці! Але у них ріденько, ріденько,— бурмотить він, наче заворожений, і його очі вкриті прозорою гліцериновою плівкою.— Ага, ага, авіація! Чуеш, Віро, рідкі вибухи? Луплять по їхніх тилах. Відрізують резерви... Віро, ти знаєш, що означає, коли б'ють по тилах?

Я нічого не знаю. Яке мені діло, як зараз там б'ють! Я чую голос Червоної Армії. Він звучить могутньо. Цього для мене досить. Аби тільки не змовк цей голос. Аби тільки там, на річці, у наших, усе було добре.

— Б'ють по тилах,— це означає: ми рушили вперед. передові батальйони вже форсували річку.— Сухохлебов діловито подивився на свій великий ручний годинник, який він чомусь носить так, що циферблат завжди з тильного боку руки.— Ух, Вірко, це ж здорово! — І він плеснув мене долонею по плечу.

Ні, Васьком я його, звичайно, називати не одважилася б. Але в усьому цьому було щось таке задиркувате, комсомольське, молоде, що ні за «Вірку», ні за це поплескування я не образилась.

— І скільки ж може тривати це? Коли ж вони нас визволять?

Йому явно було важко відриватися од звуків далекого бою.

— Про що ти?.. Ах, так, коли?.. Не знаю. Я ще ніколи не брав міст. Я їх тільки здавав. Здавав по-різному. За ваше місто, наприклад, ми билися п'ять дів.

— П'ять діб? А в нас продуктів лишилося на чотири. Він подивився на мене, як учитель на першокласницю, що поставила нерозумне запитання.

— Коли б це було найстрашнішим!

Ця фраза одразу спустила мене на землю. Продукти. Там біля входу карантинний прапор. Вартовий. Ми як у пастці.

— Думаєш, вони з нами, як з тими у Великих Луках?

— Ну от ми вже й на «ти»,— усміхнувся він.— Ну що ж, пречудовий займенник. То що ти спитала?

— Антоніна ревла, ревла, коли розповідали, що ви побачили, відбивши наш госпіталь.

— Фашизм є фашизм... Але тут усе залежить від наших, як підуть. І від нас,— адже нас голими руками не візьмеш. Не дамось. Бетон он який. Вагу всієї будівлі витримав. Двері сталеві, болтами задраюються—фортеця. І ще...— Що ще — він не встиг сказати. Знову весь напружився, перетворився на слух.— Ага, це вже на північ, ближче. Певне, сусід включився. Правильно, навчилися воювати. Німці оточення найбільше бояться... Ми, Віро, не кури, ми тут кудкудакати не будемо і тхореві шию не підставимо... А другий-бо, майже без підготовки пішов... Невже німці уже похитнулися?..

Захоплені цими звуками, ми й не помітили, що діти вже прокинулися і слухають разом з нами.

— Хто, хто це, Василю Харитоновичу?—питав Домка.

— Дядю Васю, який сусід?.. Хто йде?

— Ми,— відповів Сухохлебов.— Розумієш, ми, Домире Семеновичу, ми... Ну, час до людей.

Василь вийшов. І ось уже з глибини палат долинає до нас його розкотистий голос:

— Товариші, наші війська почали наступ на схід від Верхньоволзька. Волгу форсовано. Опір ворога зламано. Передові частини прорвалися по шосе до східної околиці міста.

Що тут зчинилося! Навіть коли жінки розносили мисочки з ріденьким нашим супом, від самого вигляду яких завжди у всіх гаряче спалахували очі,— ці миски лишилися стояти на тумбочках, хоч апетитна пара курілася над ними. Їли машинально, не відчуючи запаху прілого пшона, навіть забуваючи попросити додати. Звуки артилерії неначе всіх заворожили. Тепер уже

ясно, що артилерія гуркоче і на північ від міста. Звуки її гучніші. Мабуть, це лунало вже із Заріччя. Наші тут, поряд. Чи не сниться це? Чи можливо таке?..

Еге ж, поспала я, виявляється, довгенько, багато чого прогавила. А наші в госпіталі не гаяли часу. Важкі сталеві двері бомбосховища були задраєні болтами. Всі, хто міг ходити, вже розібрали кирки, ломики, металічні лещата для гасіння запалок, одним словом, увесь пожежний інструмент, якого вдосталь запасли ще до окупації у комірчинах бомбосховища. Сокири стояли коло ліжок наших червоноармійців. Життя кипіло біля входу. Певно, вони склали якийсь план оборони. Між людьми мотався Мудрик. Саме мотався, бо, здавалося, його можна бачити одночасно в кількох місцях. Міцно підперезавши свій старенький, з чужого плеча піджак, підтягнутий, збуджений, він з'являвся і тут і там, віддаючи розпорядження. Із кишень піджака стирчали ручки гранат. Мабуть, він єдиний почував себе в своїй стихії, жартував, насвистував, наспівував і навіть пробував від нетерпіння вибивати чечітку.

Цей близький гуркіт бою просто біологічно подіяв на людей. Від учорашньої апатії, від важкої нерухомості, що охопила всіх останніми днями, не залишилося й сліду. Жінки збиралися в середній палаті гурточком. Рвали старі простирала на бинти. Скочували їх. Одним словом, діяли. Просто не пізнавала людей, усі стали слухняними, добрими.

— Віро Миколаївно, наші ж бо, наші ж бо — он як голос подають!

— Люба, виходила ти нас, зберегла! Господь тебе за це не залишить!

— Лікарю, а до обіду нас визволять?.. Молотять наче зовсім близько. Немов ціпами б'ють.

— Ось тепер вірно — Гітлер капут.

А в кутку, біля самісіньких дверей, де вже було складено інвентар, заготовлений для оборони, токар з «Первомайки», якого усі в госпіталі чомусь нешанобливо називали Бобок, літній уже чоловік, що лежав у нас з приводу досить курйозного поранення у м'які місця, збуджено вигукував фабричні верхньоволзькі частівки:

Гей, та не купайся, Манько, в Тьмаку,
Гей, та заведуться в тебе раки!

Як лікар, я знаю, звичайно, як усі ці люди — поранені, обпечені, хворі, що стільки наголодувалися в наших холодних підвалах, — можуть кидатися, як каже тьотя Феня, із вогню та в полум'я. Та як усе і всі змінилися за ці години. Гуркіт наших гармат діяв немов казкова жива вода. Але ж вона повертала життя покійникам, а ось так зарядити енергією виснажених, хворих, голодних — хіба ж вона навіть у казках могла? Мені така реакція здається занадто вже оптимістичною. Адже найстрашніше попереду. А тут ось цей старий блазень кривляється і викаблучується:

Гей, та полюбив я сорок милок,
Гей, та і сточився, як підпилок...

Ні, так не можна. Знаходжу Василя. Він у передопераційній щось обговорює з Мудриком і одним з командирів.

— Товариші командири, що ж це таке? Ось-ось на нас наскочать, а в нас тут пісні-танці.

Мудрик дивиться на мене досить зухвало, Василь — якимось зніяковіло, командир усміхається.

— Віро, ти відпочивала, а ми не хотіли тебе турбувати. Зробили, що могли. — І чи то жартома, чи то серйозно міняє тон: — Товаришу начальник госпіталю! Дозвольте ознайомити з обстановкою. Якщо німці полізуть проходом, відіб'ємо. Вночі нам удалося розширити завал другого проходу. Тепер там може вільно пробратися людина. Ну, а решта... — він розвів руками. — Решта залежить не від нас.

— Коли знаєте, як богу молитися, молитесь. — Мудрик з'їхав на свої звичні баляндрази, але Василь одразу обірвав його:

— Як розмовляєте з начальником госпіталю, старшина!

А тим часом гуркіт і грім явно наближалися. Ми під землею. Ми прикриті величезною руїною. Але мені вже аж наче вчувається сухий тріск кулеметних черг. Що це? Обман слуху? Хіба він може проникнути крізь стелі литого бетону? Чи вже так близько? І дивне відчуття: сьогодні я нікому не потрібна. Ніхто ні на що не скаржитися. Навіть той, з кропивницею, якого вважали висипнотифозним і через якого тут весь тара-

рам зчинився, — і його не відрізниш серед інших. Здається, і висип зійшов. Ось і не вір після цього в психотерапію...

Ми збираємося разом — Марія Григорівна, тьотя Феня і я. Укотре вже перевірили готовність операційного столу. Розклали запаси бинтів, ліків. Робити знову нічого. Навіть якимось сумно поза цією нервовою, напруженою метушнею. Тьотя Феня заспокійливо каже: «Всякому овочу свій час», — і знову береться за дротини. Марія Григорівна неухважно розкладає карти. Я ходжу маленькою кімнаткою, передопераційною, міряючи її кроками. Прислухаюсь до гуркоту гармат і уявляю собі: де це стріляють? Пам'ятаєш, Семене, колись, як ми ще не були чоловіком і жінкою, ти возив мене на ялику вниз по Волзі. Там був чудовий березовий гай. Ми бігали по ньому, збирали гриби і трішки цілувалися. А потім напроти, через шосе, побудували елеватор. Мабуть, там наші й перейшли Волгу. Це вже зовсім недалеко од кола трамвайної лінії. Семене, любий, вони ж ідуть! Зовсім недовго чекати. Хоча б зайнятися чимось і не тинятися без діла. Мабуть, упорядкую історії хвороб, або, як висловлювався цей «фон», «скорботні листки». Все-таки заняття. Коли наші прийдуть, все буде в ажурі. А що? Ідея... «Коли прийдуть...» А чи залишимося ми до того часу живими?

10

Щоб діти не крутилися де не треба, посадила дівчаток у передопераційній, доручивши їм під керівництвом Домки сортувати історії хвороб. Розтлумачила: «Нашим треба буде як слід відрепортувати. Допоможіть матері». Здається, відчули відповідальність і взяли за діло. Ну, а сама пройшла в наш «зашафник» і змусила себе сісти за звіт.

Постріли і вибухи зовсім близько. Та що там близько, можливо, уже в нашому районі. Ні, ні, не відволікатись... Кілька снарядів гепнуло поряд, так, що підвали струснуло і вода затремтіла в глечичку... ну що ж, у нас непогані підсумки. Всього залишилось у мене на руках шістдесят п'ять чоловік. Двадцять три прибуло — вісімдесят вісім... Померло троє, вісімдесят

п'ять. Виписався один — вісімдесят чотири... Зроблено вісімнадцять операцій, з них сім дуже складних... Йї-право, непогано для таких страхітливих умов... До окупації, коли Дубинич розгорнув наш госпіталь, працювали не краще... Оце так ми! Мені не доведеться червоніти перед нашими... А Дубинич... Серьога Дубинич... Сергій Сергійович... Військовий лікар другого рангу... Адже, певно, скоро з'явиться. Цікаво, якими очима, товаришу Дубинич, ви будете дивитися на нас, котрих спохвату забули або покинули?.. І все-таки мені не хочеться вірити в це. Може, щось серйозне завадило йому прислати машини... Але як приємно, чорт забирай, буде сказати:

— Товаришу військліккарю другого рангу, неатестована Трьошнікова доповідає вам...— і навести ці цифри...

Здається, стукають.

— Хто там?

Василь. Дуже смішно вдягнутий. Все на ньому з чужого плеча, все різне, і все йому страшенно тісне. Руки мало не до ліктя стирчать із рукавів, а ноги із штанів. Обличчя заросле. Але зараз це чомусь не помічається. Переді мною військовий, енергійний, зібраний, зосереджений. Тільки чого він там мнеться, це зовсім не пасує його сьогоднішньому образу.

— Можна? Не перешкодив?

— Убиваю час і нерви: готую звіт. Сідай, Василю,— я посуваюсь на ліжку.

Він не сідає. Він стоїть, дивиться на мене, і я чомусь починаю червоніти.

— Віро,— бас його звучить, як тенор,— Віро, наші в місті. Німці, очевидно, відступають. Мабуть, уже нищпорять ці їхні команди підпалювачів... Розумієш?.. Розумієш?.. Зараз усе вирішиться. Ми будемо оборонятися до останнього, але... Одним словом, перед цим я вважаю за свій обов'язок сказати тобі— я тебе кохаю...

Я чомусь не здивувалася. Навіть форма признання, схожа чи то на рапорт, чи то на наказ, не покорибила.

— Сідай, ну чого ж ти?

Він сів на самісінький краєчок ліжка.

— Ну?

— От і все.

І вже хотів піти, але я затримала.

— Сиди, Василю.— Витягла з-за пазухи клейончасту сумочку з документами, які всі ці місяці ношу на шії на шнурку. Вийняла звітля твого, Семене, листа, того, єдиного.— Прочитай.

Він обережно взяв листа, написаного на зворотному боці тютюнового паперу, і, далеко відставивши його на долоні, почав розбирати твої нерозбірливі карлочки, що ніби східцями збігали згори вниз. Я знаю лист напам'ять, від напису вгорі «Товариш, який знайде це...» і до гостренького кренделька, в якому лише я можу розібрати твій підпис. Я пильно стежила за Василевим обличчям. Коли він читав ці твої слова: «Не вір нічому, що будуть про мене говорити або писати: я — більшовик-ленінець і залишусь до смерті більшовиком-ленінцем»,— він насупився, закусив губу. А там, де ти пишеш: «Я змушений був написати страхітливе визнання, але коли скласти заголовні букви моїх показань, вийдуть слова: «Все це вимушена брехня». Прочитавши цього листа, Василь відклав папірець.

— Це відповідь мені?.. Зрозумів, Віро,— сказав він, встаючи.— Я це передбачав.— Він усміхнувся. Усмішка вийшла хвороблива, крива.— Передбачав, але, як то кажуть, не міг не доповісти.

Не осуджуй мене, Семене. Я не змогла, не стримала себе. Все це вийшло якось мимоволі. Я схопилася, взяла в долоні його голову, нахилила до себе, поцілувала сухі, спрагли губи. Дужі чоловічі руки обняли мене.

— Віро, ти...

Але там, за шафами, раптом зчинилася метушня. Мудрик кричав: «Де полковник?» Стальчин голос, яка все-таки умудрилася втекти з операційної, виразно відповів: «Він у нашої Віри». Ми відсунулися, майже відскочили одне від одного. Василь відкинув завіску, вийшов у палату:

— В чім річ?

— Під'їхали... Коло дверей тупцюють. Стукають,— доповів Мудрик.

— Зброю розібрали?

— Порядок повний, товаришу полковник.

Коли я вийшла, дійсно був повний порядок. Жінок відвели в глибину підвалів, чоловіки з сокирами, ломиками і ще якимось протипожежним інструментом стоя-

ли обабіч залізних дверей. З двору долинали глухі удари.

— Перші двері висаджують.

— Ну ті піддадуться, вони дерев'яні.

Удари ставали чутнішими. Вони навіть заглушали близьку канонаду. Щось затріщало, заскреготіло.

— Начебто піддалися.

— Ні, ще тримаються.

Тепер гахали чимось важким.

— Мабуть, колоду притягли...

— Ех, братці, зараз би та закурити!

— Перед смертю не накуришся.

— Ну, ну, перед смертю... Візьми-но ще нас!

— Ой господи, хоча б наші швидше...

Крізь удари і скрегіт зламуваного заліза прогриміло кілька близьких вибухів. Серед моїх солдатів, що з сокирами чатували коло дверей, я помітила Домку. Він був у халаті і шапочці, але в руках стискав ломик. Цього тільки бракувало!

— Домко! Зараз же геть звідси!

Він навіть не глянув у мій бік.

— Дамире, забирайся негайно.

— Ні. Василю Харитоновичу, скажіть їй...

— Мати правильно каже, Дамире, — Василь на мить відірвався од того, що відбувалося за дверима, — ти не солдат, ти — «брат-жалібник». Є така Женевська конвенція, вона забороняє медичному персоналу брати участь у боях. Он і матері твоїй теж. Іди, Віро... Всі — геть од дверей!

Пролунала довга автоматна черга. Перші двері, очевидно, були вже висаджені. Били в наші, у другі. Вони всі гули, але жодна куля не пройшла крізь масивну металічну ступку. Бомбосховище будувалося добряче. Нові й нові черги викликали тільки оглушливий гуркіт, від якого занили барабанні перетинки.

— А, не по зубах пиріг! — триумфуюче зареготав хтось.

— Дамире, Віро, ідіть звідси! — скомандував Василь. — Готуйте медицину... Дамире!

— Вас зрозумів, — виструнчився Домка. Він все ще тулився до стіни, тут коло дверей. Ну що він, дурненький, може зробити із своїм ломиком. А я? Дійсно, ми потрібніші там, у хірургічній.

По дорозі затрималася серед жінок. Вони збилися у дальній палаті. Хтось плакав, хтось голосив, хтось молився. Але більшість жінок стояли з кам'яними, твердими обличчями. Стояли і слухали. Адже й звідси вже було чути наші гармати.

— Заспокойтеся, тепер недовго,— сказала їм, а сама подумала: «Мені б оце холодне скам'яніння».

А ось дівчатка — їм хоч би що. Зиркають на всі боки допитливими оченятами, дуже їм усе цікаво. Вирядила їх з тьотею Фенею готувати запасний операційний стіл. Пішли й за хвилину знову з'явилися. Як би це відвернути їхню увагу?

— Дівчатка, будете ад'ютантами при мені. Для до- ручень.

— Ой, здорово! Ад'ютантами. А це що? — спитала Рая.

— Ма, що там? Он Вова біжить.

Дійсно, біг Мудрик.

— Палити нас хочуть, за бензином послали.

— Володю, що буде?

— Товариська вечерея. Зараз я їх почастую ескімо.— Він зірвав із себе куртку, лишився в самій натільній сорочці, нащось засукав рукава, оголивши волосаті, густо нататуйовані руки. Навіть у таку хвилину не міг без хизування, помахав двома гранатами.— Дві порції шоколадного ескімо панам фріцам...

— Як же ви?..

— Парадні двері на ремонті, доведеться через чорний хід.

— Але ж...

— Там, де не пройде гірський козел, пробіжить Мудрик.

Він зробився серйознішим, оглянув гранати, помацав чеки.

— Громадяни глядачі, зараз ви побачите видатний атракціон. Під куполом без сітки. Маю прохання — дайте руку на щастя.

Ніби віщувало серце, що з ним щось трапиться. Підійшла до нього, поцілувала, і в цю мить з'явилася Антоніна... Закричала несамовито:

— Ти куди? Вовчику... Я з тобою!

— Ні.

— Так, так, так!..

Мудрик махнув рукою, і обоє вони бігом зникли за дверима. Надворі і в палатах чомусь стало тихо. Майже одночасно десь поряд неголосно прострекотіло кілька автоматних черг і два вибухи струснули наші підвали. Я зрозуміла,—надворі щось трапилось. Ні, нічого. Просто так жахливо тихо, і саме од цієї тиші мені зробилося страшно. Я кинулася в палати.

11

У палатах теж нічого не трапилось. Всі стояли і слухали. Слухали цю тишу. І раптом я побачила таку картину — Домка у закривавленому халаті. Він першим впав мені в око. Потім я розгледіла — він разом з Антоніною, вони несуть Мудрика. Домка волочить за ноги. Антоніна тримає тулуб. Потім я помітила, що Антоніна йде якимось дивно, нібито її ноги приклеюються до підлоги і вона насилу одриває їх. І, звичайно, впало в око: вона така бліда, що ластовиння лежить на її обличчі, як плями глини, а по халату на грудях розпливається темна пляма. Все попливло у мене перед очима.

— Синку, що з тобою? — рвонулась я до Домки.

— Мудрик... Його із автомата,— хрипло відповів він.

Вони почали піднімати Мудрика на каталку, але в цю мить Антоніна хитнулась і, ніби танучи, почала сповзати на підлогу.

— Тьотю Феню,— несамовито закричала я, підхоплюючи Мудрика.

Утрюх ми поклали його на каталку. Тільки після цього, розпорядившись, щоб його перенесли на стіл і готували до операції, я підійшла до Антоніни, що лежала долі. Ці глиняні плями на обличчі, на руках, на шиї стали ще помітнішими. Взяла руку — пульсу немає. Почала розстібати просякнутий кров'ю халат — голова мотається, як у ляльки. І тоді мене пронизала страшна догадка. Я підняла віко — зіниця не реагує на світло. Зелене, русалчине око вже скляніло.

— З нею потім, сама віддишеться... Ви — до столу, до Мудрика,— торохтіла крізь марлеву пов'язку тьотя Феня.

І, показавши на тіло Антоніни, я відповіла їй чомусь по-латині:

— Екзітус леталес.

Мудрик опритомнів. Я побачила, що бешкетні, безстрашні очі його можуть бути зляканими, тужливими. Але й тут він старався баяндрасити. Разом з булькаючим, хриплим диханням я почула:

— Факір був п'яний, фокус не вдався... Дрова, лікарю Віро, дрова...

— Камфору. Морфій.

Дві рани. Обидві у ділянці грудей. Наскрізні. Намагаюсь уявити картину катастрофи. Пульс непоганий. Температура? І температура нічого. Що ж там пошкоджене? Можна думати про найгірше. Але пульс не падає. Ах який мускулястий! По ньому можна анатомію вивчати. Ну й везучий: жодну магістральну судину не пошкоджено. Ага, ось де кров. І скільки! Усе в крові. Нам доведеться поморочитись, поки вдасться перехопити пошкоджені судини й очистити операційне поле. Тепер картина ясна. Взагалі, Мудрику, ти народився під щасливою зорею.

Ефір економили, його було в пляшечці на самому денці. Хворого не вдалося приспати. Все йде під місцевим наркозом, який при таких складних пораненнях, звичайно, не обезболює. Але Мудрик молодець.

— Як ви себе відчуваєте?

— Чудово, як у лазні на третій полиці.

— Не дуже боляче?

— Саме раз...

Тільки з того, як в окремі моменти зеленіє і вкривається потом його обличчя, а руки гарячково чіпляються за край стола, я й розумію, як воно йому.

— Потерпіть, я скоро закінчу.

— Єсть потерпіти. Тьотю Феню, дай валер'яночки лікарю Вірі.

«Молодець, молодець! Так і тримайся. Сьогодні мені потрібна й твоя підтримка...»

— Боляче? Ну, нічого, тепер уже скоро.

— Будь ласка, я не спішу. До виходу на манеж сила-силенна часу.

Любий Мудрик! Як він підтримував мене цією своєю балаканиною! Тільки коли від болю втрачає свідомість,

він починає скреготати зубами і скрегоче так, що я боюся, коли б не розкришилися його білі зуби. Певно, у мене не було ще такої операції. Я про все забула, вся поринула в неї. Увесь світ зосередився на маленькому просторі, на цих розітнутих грудях, де як налитий кров'ю маятник відстукувало час серце, де все пульсувало і жило своїм життям. Тьотя Феня нікуди не годилася сьогодні. Впускала інструмент, шморгала носом, сльози текли на марлю маски...

І все-таки все йшло добре. Але раптом:

— Лікарю, а що з Антоном? Де вона?

Це запитання застукало зненацька. Під час операції я якось зовсім і забула про Антоніну. Тепер я уявила собі її там, нерухому, в закривавленому халаті, і в мене одразу затремтіли руки. Але тут мені прийшла на допомогу тьотя Феня:

— Там вона, там. Перев'язки робить... Один ти, чи що...

— Наркоз... Не жалійте... Усе, усе лийте. Більше не знадобиться.

— Зараз, зараз... Його тут на денці.

Більше ми не розмовляли.

Нарешті я змогла розігнути спину і нібито з якоїсь шахти піднялася на поверхню.... Що там таке? Чому гамір? Що там кричать? Звідки незнайомі голоси? Що ж все-таки відбувається? Зав'язую останні вузли. Ось тепер, коли небезпека для оперованого минула, по-справжньому затремтіли руки. І тут я збагнула — незнайомі люди там у палатах розмовляють по-російськи. Невже наші? А втім, про це можна догадатись по очах тьоті Фені, які сяють у прорізі марлевої маски.

— Наші? — запитую я.

— Давно вже,— підтверджує вона і починає ревно хреститися на сяючий у кутку автоклав.

— Наші? — запитує Мудрик, знову опритомнівши. По зеленастому обличчю плямами рум'янець.— Дозвольте «ура», лікарю Віро! — запитує він, і тут же свідомість залишає його.

— Нашатир...

Тільки тепер я по-справжньому усвідомлюю, що трапилось за ті дві години, поки я стояла за операційним столом. Якщо там наші, гітлерівці до нас не добрали-

ся. Ми врятовані. Звичний світ повернувся до нас, відшукав нас. Туди, до своїх. Але ні, ні! Обов'язок — найперше, як казав нам Кайранський, що над усе ставив лікарський обов'язок. Усе треба доробити. Вкриваємо забинтованого марлевою запоною, піднімаємо і перекладаємо його на каталку. Ну, тепер можна зняти маску. І в цю мить:

— Вірко!

На дверях Дубинич власною персоною. Він увалився в передопераційну в кожушку, у валянках. Хутряна рукавиця, як у маленького, теліпається у нього на мотузку. Білий чуб вибився з-під хутряної шапки. Я помічаю — рукавиця теліпається одна. Правий рукав кожушка чомусь закладений за пояс. Але Дубинич сповнений енергії.

— Вірко! — кричить він. — Молодець, Вірко!

Я йому дуже зраділа, але стрималася. Стягуючи гумові рукавички, холодно сказала:

— Здрастуйте, Сергію Сергійовичу!

На мить він сторопів, аж якось сахнувся, але враз отямився.

— Здрастуйте, лікарю Трьошнікова! Дозвольте привітати вас від імені Червоної Армії-визволительки.

Настало ніякове мовчання. Я дивилась на його порожній рукав.

— Коли?

— Тієї ночі... Через це спізнився до тебе на побачення. Головну машину розбомбили в дорозі. Я легко відбився, а шістьох... на шмаття. Ну, тепер-бо ти дозволиш мені потиснути твою мужню лапу моєю єдиною, лівою рукою?

12

Цей день здається просто нескінченним.

Біля виходу з нашого підземелля ще валялося троз німців, яких Мудрик, виявляється, все-таки почастивав своїм «ескімо». Один з них, весь обгорілий, так і лежав коло червоної розпертої вибухом каністри з бензином, за допомогою якого він намагався нас викурити. Двоє інших лежали поряд, припорошені сніжком. З них уже стягли верхній одяг і чоботи. Вони в голубій плетеній білизні. Морозяний, сухий поземок шарпає їхне соллом'яне волосся.

Біля входу димить на машині польова кухня. Навколо юрмляться городяни — їм видають залишки їжі. Мої вже одержали армійський обід, і, за запевненням кухаря, залюбки знищили стільки, що вистачило б нагодувати «до упаду» цілий батальйон... Скільки в батальйоні людей, я не знаю, але й сама з'їла повну миску жирного горохового супу та ще макарони з м'ясом. Стільки я ніколи в житті не їла. Зараз усі ситі і сонні розповзлися по палатах. Чоловіки добули десь бритви. Жінки на кухні по черзі миють голови. Дехто міг би, звичайно, розійтися й по домівках: ми вже не човен у чужому ворожому морі, навколо свої. Але щось — і, думаю, не тільки можливість одержувати армійську їжу — це утримує їх у наших похмурих підвалах.

Дубинич щойно оглянув Мудрика і поздоровив мене із вдалою операцією.

— Вірко, ти тут страшенно виросла, — заявив він.

— Хочеш сказати — постаріла?

Він критично оглядає мене.

— Не скажу... Томна блідість і ці кола під очима вельми до лиця лікарю Трьошниковій.

Ми сидимо з ним на ліжку в моєму «зашафнику» і ділимося новинами.

— Тільки три смертних? Здорово, просто здорово. Так і доповім армійському хірургові. І не повірить же стариган, я спробую його до тебе затягти... Ви тут герої. А це правда, що Наседкін у тебе працював?.. Чули, про все чули. Хто б міг од нього чекати?

Незважаючи на хвацький начальницький вигляд, у поведінці Дубинича відчувається винуватинка. Оглядаючи наше господарство, він зачепився очима за портрет Сталіна, який ми ховали за дверцятами шафи. Зараз шафу відчинено, Сталін дивиться на нас.

— І за німців висів?

— І за німців. Діти мої повісили.

— І як? Нічого?

— Вони не могли бачити. При них шафа зачинялася. Німці, між іншим, теж не однакові.

Дубинич стає серйозним.

— Ось що, Віро, ніде, нікому, ніколи цього не кажи.

— Скрізь, усім і завжди буду казати. Це правда. Нам треба знати правду про ворога. П'ять мільйонів

голосувало за Тельмана. Ти що ж думаєш, вони випа-
рувалися? Чи це не так?

— Не час про це згадувати.— І, присунувшись, у пів-
голоса, нібито боячись, що нас підслухають, він вів да-
лі: — Особливо тобі. Адже про тебе стільки там базіка-
ли: «залишилась у гітлерівців», «продалася ворогові». Тобі, Віро, треба це знати. І краще, коли про це попе-
реджу тебе я, твій давній однокашник, ніж хтось інший.

Невже мої побоювання справдяться? Найгірші побо-
ювання? Навіть образитися я на нього не можу: він
явно зичить мені добра.

— Але ти ж бо знаєш, як я залишилася? Адже ти
кинув усе це на мене.

Мить ми дивимось одне на одного. Нам важко одне
одного зрозуміти.

— А це? — гірко каже він, лясаючи себе по порож-
ньому рукаву.— Закінчився хірург Сергій Дубинич, кі-
нець мріям, надіям... Я не вірив тому, що про тебе ба-
зікали.

— Але ти хоч пояснив кому-небудь, чому я залишилась?

— Чому — це я пояснив. А все інше... Звідки ж я
знав? Що міг я протиставити цим паскудним чуткам? —
І, боязко скосивши очі на портрет, перейшов на ше-
піт: — Будь обережна. У тих, хто повертається, гнізда
зруйновані, усе розкрадено, розтягнуто, понівечено.
Злість до тих, хто залишався, страшна. Адже їх теж
треба зрозуміти. Ну як тут поводитися наші?

— По-різному, Сергію, по-різному.— І я повідала йо-
му найбільшу мудрість із усіх, набутих мною за ці
страшні місяці: однакових людей немає ні у них, ні у нас...

Ось так ми й розмовляли, двоє колег, двоє однокаш-
ників. І я відчувала, як усе більше й більше тьмяніє
для мене цей день, що так радісно зайнявся. І найтяж-
чим було, що сама усвідомлювала — в цьому є якась
своя неблаганна логіка. Коли б він, Дубинич, зали-
шився, а я опинилася в евакуації, серед цих людей, які
втратили все, вщерть набивалися в колгоспні хати, про-
їдали останнє з того, що поспіхом вдалося винести, се-
ред людей, які жили туманними і жорстокими чутками,
що доходили до них із міста, яке було і поряд і безко-
нечно далеко, то, можливо, і я могла б повірити найди-
кішому базіканню, породженому невиразним відлунням
подій, що відбувалися там.

— Віро, я складу рапорт про твій госпіталь. Доповім про все як слід. У тебе просто вражаючі результати, але все-таки знаєш, розумієш... Вірко...— говорив він, винувато поглядаючи на портрет і насилу вичавлюючи слова.— По-моєму, краще все-таки...

— Все-таки? Ну що все-таки? — закричала я.

— Все-таки краще тобі самій іти в обком... Цей Боев — він чоловік правильний, людяний. Розкажи йому все, ну як мені. Він, певно, зрозуміє. Я його знаю. Справжній більшовик.

Я тільки похитала головою.

— Скажи-но ти мені, Сергію, розумний, добрий Серьога Дубинич. Ось я прийду до цього «правильного чоловіка», справжнього більшовика, прийду і скажу: «Здрастуйте, товаришу Боев. Я така-то, дружина засудженого. Я залишалась у німців, вела справи з есесівськими офіцерами, стояла з ними поруч, коли страчували наших героїв, стояла на очах всього міста».

— Перестань!

— Ну от, бачиш... Спасибі за пораду... І в мене прохання. Що б потім не базікали і не писали про Вірку Трьошникову, не думай про неї погано — вона була і залишилась комсомолкою, комсомолкою-переростком... яку, напевно, ніколи не приймуть у партію...

Я майже процитувала ці слова з твого листа, Семене. І одразу мені стало легше. Я раптом повірила, ось так, без особливої причини повірила, що правда, незважаючи ні на що, переможе, що в усьому розберуться і хмари, можливо, розійдуться над моєю нещасною головою.

А ось чи повірив Дубинич — не знаю... В усякому разі, він нічого не відповів, але обличчя в нього було тривожне і сумне. Ех, Семене, коли б ти був поруч. Або хоча б Василь. Але вас обох нема, ти он де, а Василь разом з моїми офіцерами уже зник кудись, ще коли я оперувала Мудрика. І Марії Григорівни нема, помчала в якихось справах. І знову я сама: ні порадитися, ні поговорити нема з ким... Ну нічого, нічого, Вірко. Розберуться в усьому, розберуться...

Але все-таки треба подумати про майбутнє дітей, забезпечити їх хоча б житлом на той випадок, коли... На той випадок, про який мені страшно думати. Ту половину будинку, де була наша кімната, розбомбили. Лишає-

ться одне — будиночок Петра Павловича. Хто там зараз хазяйнує і взагалі чи вцілів він — не знаю. Але коли вцілів, то де ж і жити онукам, як не в дідовій хаті? Адже я правильно, Семене, розсудила? Адже так?

Хотіла йти туди разом з дітьми, але їх ніякою силою не одірвати від Мудрика. По-моєму, пряма небезпека для нього минула. Його організм, напрочуд життестійкий, чудово бореться з наслідками дуже серйозного поранення. Але щось із ним трапалося. Ми просто не впізнаємо його. Це якийсь інший Мудрик. Мені казали, що, коли виносили тіло Антоніни, він ридав, нікого не соромлячись. Заснувши, повторює: «Антон, Антон...» А коли йому, змушуючи його спати, дають снотворне, бесідує з Антоніною... Діти, навіть Домка, навряд чи це по-справжньому розуміють. Але від Мудрикового ліжка їх не відігнати. Сидять і дивляться на нього шістьма закоханими очима. Навіть ця Рая, наймолодша серед них, якій «дядя Вовчик», власне, навіть мало знайомий.

Одним словом, до вашої хатини я пішла сама. Запнула все тією ж косинкою і вийшла із підземелля з радісною, незвичною легкістю, без будь-яких побоювань.

Біля входу до нашого бункера стояла машина. Четверо літніх бійців, опустивши задній борт, піднімали в машину обгоріле тіло факельника. Двоє інших убитих лежали вже рядком у кузові, а цей, спотворений вогнем, замерз у скорченій позі і нібито опинався. Тоді, розгойдавши, вони дружно вигукнули: «Взяли!» — і перекинули тіло через борт. Воно гепнулося об дошки. Звук вийшов такий, неначе упав великий камінь. Один боєць витер об поли шинелі руки, підняв пузату, розірвану вибухом канистру з-під бензину, оглянув її, покачав головою:

— Ач який!.. Вчасно його хтось зупинив...

Машина, завивши мотором, почала вибиратися із снігу. З кабіни мені вже кричали:

— Ей, пропусти, сестричко, фрїци їдуть.

Власне, сумна сцена. У кожного із цих трьох, певне, є і дружина і діти. Але закривавлений слід ще видно на снігу. Він веде до руїн, до другого нашого виходу. Кров Мудрика і Антоніни немовби пропала на сніг. І нічого, окрім вдоволеної зловтіхи, я не відчула. Я навіть байдужно подумала: «Зустрінути похорони — що це, на щастя чи на біду?»

Бій ще гримів десь за «Більшовичкою». Тут і там догорали пожежі. Ясний день замутнений брудними, масними димами. У повітрі пурхав якийсь сірий попіл. І одначе, боже ж мій, який хороший був цей живлющий, морозяний день! Як весело рипів під ногами сніг, як він яскрів, падаючи! І люди. Трогуаром поспішали люди. Невже їх стільки повернулося? Коли встигли? А може, це ті, хто залишався, повилазили?.. А втім, і ті і другі. Це легко відрізнити по кольору обличчя. Білі обличчя — це у тих, що повернулися, а коричневі, з слідами кіптяви, — це ті, хто жив тут, у холоді, без світла і води.

Двое солдатів, шургаючи чимось схожим на рогац у кутку вцілілого магазину, кричать трьом дівчаткам, що одна за одною дріботять по доріжці:

— Ви що, дівчата, із негрів, чи як? Невже це Африка, чорні які?

Ті у відповідь верескливо сміються:

— Побідуй-но з фріцами — на всіх чортів схожим станеш.

І знову регочуть на всю вулицю, мабуть, радіючи не солдатському жарту, а самому процесові сміху, задоволенню чути на цій своїй вулиці, свого міста верескливо, розкотисті «ха-ха-ха». І мені раптом теж стало весело, — якого біса, я ні перед ким не винна, не вчинила нічого поганого, а така ж сама, як вони. Спробувала засміятися. Так, без причини. І, уяви, вийшло, і навіть непогано вийшло. Отже, і сміятися не розучилась.

Біля вашої хатини я зупинилась. Вона вціліла. Вивіски ще повідомляють про слюсаря високої кваліфікації. Але вікна вже сліпі, мороз покрив їх густими більмами. Проте з димаря піднімається і йде в небо цівка димку, а до хвіртки й далі, до ганку, веде один-єдиний слід. Майнула шалена думка: може, це ти, Семене, повернувся? Миттева радість захоплює мене. Ні, слід маленький. Але він означає, що в хаті хтось є. Стає страшнувати. І одразу ж пригадую: та чого боятися, хто б там не був, свої, а не німці. Рішуче повернула кільце хвіртки. Поки дзеленчав дзвінок, минула холодні сніи, пройшла повз залізний брухт, відчинила оббиті клейонкою двері. Темна жіноча постать згинається коло печі, ледь освітлена відблисками полум'я.

Жінка здригнулася, повертається. Підхоплюється. Злякано втупилася у мене, неначе я якась нечиста сила.

— Як, ти?

Це Тетяна, твоя сестра, Семене. Вона змарніла, схудла, і це якось дуже покращило її трохи повнувату фігуру, і такою вона стала гарненькою, Тетяна, чорнявенька, смаглявенька.

— Ти тут? Ти не втекла? — запитує вона, стоячи в тій же настороженій позі й навіть трохи відступаючи од мене в глиб кімнати.

— Куди? Навіщо мені тікати? З ким?

— Ну з ними, з німцями, з твоїми друзками, з ким же?

Чорні очі дивляться люто, непримиренно, навіть якась гидлива зморщечка лягла коло її гарненького тупого носика, і знову у мене тоскно занило серце. Опустилася на перший-ліпший стілець. Ні, навіть не ображено, а стомлено вимовила:

— Ти що, очманіла? Навіщо мені тікати з німцями?

— А сюди чого прийшла? — Тетяна відсунулась ще далі, нібито боячись заразитися або забруднитися. Це мене уже розізлило.

— Як це чого? Прийшла, щоб влаштувати тут Домика і Стальку. Вони онуки Петра Павловича. Це ж і їхня домівка.

— Ну от, нехай вони й приходять.

— А мені забиратися геть?

— А ти забирайся геть.

«Забирайся геть», — так вона, Семене, й сказала. І я пішла б, звичайно, і духу мого там більше не було б. Але ж треба влаштувати дітей. Отепер уже я і не сумнівалася, що мене жде.

— Ну чого ж ти, іди собі, — люто квапила Тетяна. Очевидно, їй було гидко навіть бути зі мною в одній кімнаті.

— Але ж Петро Павлович теж залишався у німців... — почала було я, але вона не дала мені говорити:

— Не смій згадувати батю! Він не залишався. Його залишили. Його твої приятелі-фріци повісили.

— Його не повісили. Він не дав себе повісити...

І тоді на смаглявому Тетяниному обличчі маска непримиренності дала тріщину. На ньому проглянув подив і навіть надія.

— Як це не дав? Ти що верзеш? — промовивши це, вона опустила на стілець.

— Я сама бачила.

— Ти? Ти бачила?

Я розповіла все, що бачила на площі, розповіла про госпіталь, про себе. Тетянине обличчя м'якшало, на сердиті очі наvertsалися сльози, починало морщитись підборіддя. І ось вона заридала, уткнувшись мені в плече.

Я не витримала і теж розплакалася. Скільки ми так сиділи, не знаю, але привів нас до пам'яті бій вашого великого годинника. Він відлічив шість. Тільки тепер ми помітили, що в кімнаті зовсім темно і лише відсвіти печі іскристо грають на морозяних пальмах і папоро-
тях, що вкрили замерзлі шибки.

— Виходжу — порожньо, все розгромлено, розтягнуто, розкидано. Тільки годинник цокає. Адже він з двотижневим заводом. Його ще батя — сам заводив, — сказала Тетяна. І знову заплакала. — А про тебе в евакуації таке верзли, з Семеном в'язали: німецькі шпигуни... Я там у школі викладала і все боялася — а що як хто питає: ота, мовляв, німецька вівчарка вам не рідня? Добре, хоч прізвище у тебе інше.

Ми швидко прибрали кімнатку твого батька, ту, що вікнами виходить у садок. Пам'ятаєш, Семене? Там ще стара груша перед вікном. Ліжка хтось украв. Ми перетягли із комірчини старі залізні, з закрутками. Зібрали по хаті деякі вцілілі меблі, а поки поралися, піч почала віддавати тепло, з віконець закапало, вони заплакали, почали прозрівати.

Уже кінчаючи прибирати, ми почали пересувати слюсарний верстак і виявили хід у підвал. А там — матінко рідна! — картоплю, буряки, моркву, а в кутку банки з маринованими грибами. Ті, хто пограбував будинок, не бачили цього люка. Усе вціліло. У мене з плечей звалився ще один тягар. Що б зі мною не було, Тетяна з дітьми протримається. Протримається, поки все з'ясується.

Коли прощалися, Тетяна зовсім полагіднішала — спитала навіть, чи не потрібно мені чого з одягу, хоч усе її багатство вмещалося в невеликому вузлику, який вона принесла з собою.

Прощаючись, попередила:

— Віро, потерпи. Нелегко тобі буде — потерпи. Дай людям у своїх хатах розглядітися. Прийти до тями. Що ж, непогана порада. Хоча це легко сказати — «потерпи». Ну, нічого, нічого, найстрашніше позаду. Потерплю. Тим паче, що іншого виходу й нема.

Ніч була темна. Ні місяця, ні зірок. І скрізь навкруги небо палахкотить загравами. Сніг в їхніх відсвітах здавався багряним. Далеко, можливо вже за аеродромом, гахали гармати. Свої, свої. Навкруги — свої. І десь вдалечині щось нехитре грала гармошка. Оце її терликання було напрочуд приємне: своя, теж своя, давно не чула.

А спускаючись у наше підземелля мерзлими східцями, що ще смерділи бензином, я відчула, як до мене вертається пречудовий настрій. Аж самовдоволено вимовила: «Ну от, Віронько, ми з тобою і вдома». Саме тут була моя домівка. Тут був свій куток, своє ліжко, тут були мої діти. Тут були люди, які вірили мені і ні в чому не могли мене запідозрити. Навіть це вогке, задушне повітря було рідним.

Але тут я побачила вже й нове. Незнайомі санітари у військових куртках курили, видуваючи дим у прочинені двері. Біля входу було навалено якихось мішків і ящиків. І не Марія Григорівна, а якийсь меткий червонопикий товстунчик, дуже цивільного вигляду, але у військовому сидів на цих ящиках і щось записував.

Якраз, коли я зійшла вниз, із другої палати вийшла висока худа жінка у військовому. Три шпали. Військовий лікар першого рангу. Так це ж права рука покійного Кайранського — Валерія Леопольдівна Громова, насилу впізнала я її. Авжеж, та сама Громова, яка після твого арешту, Семене, коли мені довелося нелегко, ставилась до мене з підкресленою увагою. Вона йшла пряма, стрімка, дивлячись на мене з висоти свого чоловічого зросту.

— Валеріє Леопольдівно! — кинулась я до неї.

Кинулась і зупинилась. Жоден мускул не ворухнувся на її сухому, негарному обличчі. Вона йшла собі й далі по прямій, і очі її нібито дивилися крізь мене. Мені здалося — коли б не одступила я, вона б... І я одступила. Ні, навіть не одступила, а відсахнулася... Вона пройшла мимо, навіть не відповівши на уклін.

Добре, що цього ніхто не бачив. Ніхто, окрім Марії Григорівни. Уже не в сестринському, а у звичайному своєму одязі, схудла і, здавалося, навіть блідша, ніж завжди, вона дивилася на мене із «зашафника».

Я кинулася до неї.

— Не кажи, не кажи! Нічого не кажи,— промовила вона, затаючи мене під захист шаф.— Зрозуміти їх треба, набідувався народ, очі од горя затуманило.— Вона пригорнула мене до себе й стала похитувати, ніби колисаючи.— Розуміти треба,— повторила вона.— Зачекай, буде час, каламуть осяде, туман розвіється. Усіх роздивляться, хто і що, усі матимуть по заслугах.

Ні, ні, нічого. Я вже зібралася з думками. Легкодухість це від неробства. Треба швидше домовитися про роботу, щось робити, про когось, про щось турбуватися, інакше можна збожеволіти. Після кожного такого потрясіння знову й знову нібито бачу з боку себе в натовпі «гідних городян», поруч з отим Шонебергом у день страти. Бачу зовсім чітко, немовби мені показують фотографію. І кожного разу це надовго вибиває мене з колії. Треба якось навчити себе позбуватися цього настирливого бачення. Як? Як?

— Ви чого ж це, Маріє Григорівно, кидати мене зібралися? — відповідаю я безтурботним голосом, зібравши всю свою мужність.

— Та пора. Тут тепер он чоловікам тісно. Чого мені, старій, при них тупцяти? Хоч квартиру свою опорядити. Вужі там, чого доброго, розвелися. Повернуться мої з евакуації, а там, як покійниця Антоніна казала, «авдієві конюшні».

— Уже все й здали?

— А що здавати? Показала он тому brunetові, що на ящиках сидить, свої кам'яні печери: на два дні по голодній нормі... мишачого посліду. Ось і вся задача. Акт підписувати не хотів,— мовляв, папір дорожче коштує,— та я змусила. Не турбуйтеся, Віро Миколаївно, у мене все в ажурі.

І речі її були вже складені, зв'язані в чепурний старечий вузлик, що лежав біля мого столу. Та вона все-таки не пішла, можливо відчуваючи, як мені зараз потрібно мати поруч близьку людину.

— Записку він вам залишив,— сказала вона якось багатозначно, виділивши займенник «він».

Почерк був незнайомий, округлий, учнівський. Але я, звичайно, одразу зрозуміла, хто це «він». В записці було: «Заїздив. Не застав. Заїду завтра о дванадцятій нуль-нуль. Будь обов'язково — це важливо. Василь». «Обов'язково» і «важливо» були підкреслені.

— Форму одягнув, поголився, ледве впізнала. Чесне благородне... Уже цього свого Володьку обнімав, обнімав... А що вас не застав, дуже шкодував.— Подумала і ще додала одне «дуже».

Подивилася на мене. Помовчала.

— Хороша людина, діти ваші в ньому душі не чують. Знову помовчала — і раптом:

— Хочете, Віро Миколаївно, карти розкину?

Ну звичайно ж, звичайно! Як би мені хоч одним оком заглянути в своє майбутнє. Не смійся, Семене. Зробилась я якоюсь чудною, марновірною. Сьогодні думала: зустріти похорони — на добро чи на біду? На небі зорю шукаю, ту нашу, пам'ятаєш? За якою ти мене з болота колись виводив. Тільки тієї зорі я знайти не можу. Загубилася. Забула, де вона. А карти? Ну що ж...

— Розкиньте, любя Маріє Григорівно!

Стара дістає звідкілясь із надр вузла свої пухкі карти, важкі і масні, як гірка млинців. Одягла окуляри, послинила великий палець, почала розкладати. І робила вона це так серйозно, нібито провадила якийсь важливий дослід, від якого залежить доля людства. Ех, Маріє Григорівно, як я вас знаю і карти ваші знаю! Вони такі ж непоказні на вигляд і такі ж добрі й проникливі, як і їхня власниця.

Ну звичайно ж усе тут як тут — і великі клопоти, і випробовування, і гіркі сльози, і розлука, і знову сльози, і якийсь винувий підступний король, і неприємна розмова в казенному домі... І ліворуч од мене опинився жировий король, і клопоти, і чомусь далека дорога.

Терпіти не могла карт. Ніколи їх до рук не брала, і твоя, Семене, пристрасть до преферансних ночей виводила мене з себе. Але я люблю Марію Григорівну Фельд'егереву, вірю їй, її житейській мудрості...

— Ну от,— каже вона задоволено, охоплюючи поглядом полководця свої замашені картонні війська, що вишикувалися на столі,— а тепер бачите самі: чотири десятки — сповнення бажань...

Вона збирає і замислено тасує пухку свою колоду.

— Хочете, на короля жирового погадаю? — Вона не дивиться на мене, вона дивиться на карти, але мені здається, що на суворому її обличчі в цю хвилину неодмінно має бути усмішка. Обличчя це при мені жодного разу не усміхалося. Ні, я не оглянусь, не буду розчаровуватися.

Я не хочу, щоб гадали на жирового короля. Я не хочу думати про цього жирового короля. А сама думаю, думаю. Чим більше змушую себе не думати, тим більше думаю... Навіщо я потрібна йому завтра о дванадцятій нуль-нуль? Про що він хоче зі мною говорити? І чому мені так тривожно?

13

Ех, нічого ж бо ви не знаєте, добрі старечі карти. Не буде ні чирвової масті, ні цікавої розмови з жировим королем. Буде тільки казенний дім.

О восьмій ранку за мною приїхало двоє у формі. Пред'явили ордер, підписаний прокурором. Наказали збиратися, не привертаючи нічної уваги. Що мені було збирати? Умивальні речі? Мені не дозволили навіть вийти в палату, попрощатися з Мудриком і іншими моїми хворими. Встигла тільки розцілувати дітей, які спростання нічого не розуміли та наказала тьоті Фені одвести їх одразу ж під Тетянине крило. Вона все-таки сердечна дівчина. Попрощалися ми по-хорошому. Думаю, їх не покине. А з Раєю, котра спала у Зінаїди, так і побачитись не довелося... Ну що ж, за неї також можна не турбуватися. Наші ж прийшли, не пропаде дівчинка, та й Зінаїда он не дозволить на неї порошинці впасти.

Ось так, Семене, все обернулось. Кепсько, кривдно, страшно обернулося.

Везли нас не в «чорному вороні», а на звичайному старенькому грузовику. І разом з нами, заарештованими, сиділи на лавочці двоє бійців з гвинтівками. Нас набралось більше десяти: три поліцаї, явно із кримінальників, з товстими цегляними пиками. І серед них наш околочний. Той самий, що наклеював у нас повідомлення. Побачивши мене, цей огидний тип вищирився й пробурмотів: «А, лікарка? Разом нас пов'язали...» Ще були якась гарненька, густо нафарбована молодичка в білячій шубці і старечих валянках, той самий

попик з мочальною борідкою, котрому Наседкін плюнув у фізіономію, і троє німців. Їх жінки витягли з котельної «Більшовички» із вугільного сміття. Ну й ще якісь менш примітні типи. А втім, я бачила їх ніби уві сні. Всі сили мої ішли на те, щоб тамувати ридання. Сиділа й заклинала себе: «Не плач; не смій плакати при них, при цих...» Од напруження я ніби задерев'яніла. Конвоїри пильно стежили за нами.

Вони, як виявилось, робили правильно. Дамба, яка вела до мосту через Тьму, вся подзьобана снарядами. Машина повільно пробиралася, маневруючи поміж свіжими, ще не засипаними снігом воронками. І ось коли колеса її вже мали піднятися на дошки мосту і вона майже зупинилася, один із поліцаїв, здоровий парубійко з червоною пикою і довгими мавпячими руками, раптом метнувся і перестрибнув через борт. Але невдало, підвернув ногу. Скрикнув од болю і все-таки поповз під укіс. Обидва конвойні, вискочивши, одразу ж навалилися на нього. Певно, він був дуже сильний. З гарчанням і стогоном він одбивався, і вони качалися живим клубком, а навколо них бігав, вимахуючи пістолетом, лейтенант, що вистрибнув із кабіни.

— Стій, стріляти буду... Стій, стріляю!

Двоє інших поліцаїв байдуже стежили за боротьбою. Нафарбована молодичка повискувала, а попик одвернувся і закрив обличчя худенькими руками.

— Господи, пом'яни царя Давида і всю кротость його!

Нарешті втікача здолали, заламали йому руки назад, зав'язали ременем, підняли в машину. Він лежав на днищі, важко дихаючи і ворочаючи очима. Здавалось, ось-ось обірве ремінь і з гарчанням кинеться на всіх. Потім він завмер, і раптом ми почули виття, безсловесне, нелюдське виття, від якого робилося моторошно. Наш околочний ударив його чоботом у бік:

— Заткни дихало.

— Боже, боже, якою жорстокою стала людина! — бурмотів піп, забившись у дальній куток машини.

— Воно, звичайно, куля краща від зашморгу, — сказав той, що бив чоботом, і спокійно попросив: — Цигаркою ніхто не почастує?

Найстрашнішим було не те, що мене заарештували, не те навіть, що везуть кудись, напевно, у тюрму, а те,

що кинули в машину з оцією мерзотою, з цими покидьками. Чому? За яким правом? Що я вчинила?

— Дозвольте поцікавитися: за що вас? — з виглядом давнього знайомого спитав у мене попик.

Я одвернулася. Намагаючись не дивитися на супутників, я оглядала місто і трохи-потрохи перестала думати про мерзенне сусідство. Місто дійсно вражало. Адже й доби не минуло, відколи його визволили, а воно вже жило, саме жило, а не лежало холодним трупом, як це було за німців, зовсім недавно. Воно скидалося на хворого, який щойно пройшов через небезпечну кризу і, ще безсилий, але живий, жадібно оглядається навколо. І я дивувалася: звідкіля стільки людей, куди всі квапляться, поспішають? Біля магазинів, що дивилися на вулицю порожніми очними западинами розбитих шибок, черги. Там уже щось «давали». А одна черга, довга-предовга, розтяглася по Радянській майже на квартал. За чим же це? Її голова зникала у дверях Будинку Червоної Армії. Ага, ось що: «Сьогодні цілий день тут демонструють історико-революційний фільм «Ленін у Жовтні». Написано від руки на клапті строкатих шпалер. І стоїть учорашня дата. Ти розумієш, Семене, учорашня! Матінко моя, як це здорово: тільки-тільки визволили місто, а тут уже крутять фільм.

Здавалося, усе б віддала, щоб зараз опинитися у цій черзі або ось з цими дівчатами орудувати лопатами, зганяючи з тротуарів сніг... Та ба, мене везуть разом з німцями і німецьким охвістям, і люди в черзі, і ці дівчата, і наші конвойні дивляться на мене як на щось потворне і небезпечне. Не виключено — хтось із них знає або чув про мене. Стає до болю соромно. Я починаю хотіти, щоб наша машина наштовхнулася на якусь іншу — і разом кінець. Нічого не відчувати, нічого не думати. Колись була страта: проганяли крізь стрій, і кожен солдат, повз якого проводили засудженого, опускав йому на спину шомпол. Це добре описано у Толстого. А для мене шомполи — це погляди. Я під ними навіть фізично здригаюся, знічуюсь; як отой солдатик в оповіданні, тільки, напевно, мені, болючіше.

І особливо стало важко, коли нас провозили через Восьмикутну площу. Свастіку, звичайно, вже прибрали. Стирчав порожній гранітний цоколь. Біля приміщення міськкому грав військовий оркестр. Звідти на руках

виносили домовини,— мабуть, останні жертви. І спало мені на думку: добре було б лежати зараз в одній із цих домовин. Наседкін щасливіший за мене. Він не був героєм, як твій батько. Він, як я, просто лікував людей, що потребували медичної допомоги. Милий, добрий Іване Аристарховичу, як ви тоді плюнули в пику попикові, що зараз ось трясеться разом зі мною в машині і все щось шепоче. А втім, ми ж бо поруч з ним стояли тоді серед гітлерівської офіцерні в день страти. І знову я бачу себе з боку того проклятого дня. Виразно бачу... Запитав би ти, попе, у свого бога: за що на мою долю випали такі випробування?

«Так, Іване Аристарховичу, вам пощастило. Ваші доньки пишатимуться вами. А що дізнаються потім Домик і Сталька про свою матір?.. Не смій, Вірко, про це думати...» Я ні в чому не винна. У мене багато свідків, усі вони підтвердять... Тільки ось питання — чи захочуть їх слухати?.. Ні, ні, правда над кривдою у нас завжди гору візьме, як казав Петро Павлович. І взагалі про це так само не треба думати. Треба вірити, вірити і вірити. Без віри нема чого й жити.

І я, Семене, вірю, незважаючи ні на що. Вірю, що правда переможе, що мене й тебе звільнять. Ми побачимося. Адже вірили ж ми, всупереч усьому, що скоро визволять наш Верхньоволзьк. Вірили навіть, коли факельники поливали наші двері бензином. І, бачиш, не даремно. Тільки от... Нічого, нічого... Ліс рубають — тріски летять... І хто тільки вигадав це кляте прислів'я?

І дуже я була вражена, побачивши тюрму. В місті стільки будинків згоріло, зруйновано, а ось тюрма за Московською заставою цілісінька. Дивиться на всі чотири сторони сліпими вікнами, закритими косими фанерними щитами. Машина посигналіла біля воріт. Вони одчинилися. В'їхали на подвір'я. Велено було вилізати. Я сплигнула на сніг і з задоволенням послухала, як він зарипів під подошвами. Поліцая, того, що збирався тікати, зняли з усією пересторогою, не розв'язуючи рук. Не знаю, чи була це хитрість, нахабство, чи він дійсно звихнув ногу, та тільки він одразу впав на сніг і наші конвойні якось дуже по-домашньому, взявши гвинтівки під пахви, поволочили його. Він між ними стрибав на одній нозі і кидав навколо люті погляди. А ми на-

товпом ішли позаду в супроводі лейтенанта. Попик знову опинився поруч, шепотів мені на вухо:

— Це змії в образі людини. Скільки це чудовисько загубило невинних душ...

Певно, зважаючи на военний час, процедура прийому виявилася досить простою. Нас, двох жінок, цю намазану молодичку і мене, відділили від чоловіків. Старша наглядачка, здорова, вродлива бабега з рум'яним обличчям і таким бюстом, що кітель аж тріщить на ній, якось дуже недбало обшукала нас, оглянула речі. Здивувалася, що зі мною нічого нема, і навіть вступила в розмову.

— За що? — спитала вона мою супутницю, як я тепер уже знала, Валентину Валентинівну Кочеткову, двадцяти п'яти років, дружину військовослужбовця, за професією домогосподарку.

— З голоду здихати не хотіла, — відповіла та, посміхаючись занадто вже яскраво нафарбованим, але якимсь млявим, розтріпанним ротом.

— Значить, німецька підстилка, — жорстоко уточнила наглядачка, закриваючи чемодан Кочеткової, звідки було забрано лише манікюрне начиння та пояси від платів. І підштовхнула його ногою: — Можете забирати.

У моєму вузлику був лише вафельний рушник, зубна щітка, нічна сорочка з рейтузами та дорогоцінний, останній у нас, шматочок мила. Я хотіла залишити його дітям і залишила, та, очевидно, тьотя Феня упхнула-таки мені його наостанку.

— Чого ж так мало шмуктів?

— У мене більше нічого нема.

— Не нажили, виходить, за німців? За що?

— Не знаю.

— Всі підслідчі не знають. Знайома пісня.

Незважаючи на форму і знаки розрізнення, балакала вона просто по-бабськи, і я якось підбадьорилася.

— Ні, насправді не знаю.

Почався особистий обшук. Великі червоні руки хазяйновито нишпорили по тілу. Я дивилась на червононьку закрутку тьмяної вугільної лампочки, що жевріла під стелею, і намагалася не думати про ці безцеремонні руки.

— Гаразд, недозволеного нема. Годинник доведеться залишити,— сказала наглядка і крикнула коридорному, молодому тупуватому парубкові, що з'являвся на її поклик із-за дверей: — Цих у сьому! Там у нас тільки двоє.

Ага, значить, не одиночка! Це непогана ознака. Значить, ми, на думку прокурора, що підписав ордер, не такі вже великі державні злочинці. Та коли нас повели напівтемними коридорами, коли ми почали підніматися сходами, чавунні східці яких були помітно витерті за довгі роки підшвами в'язнів, мене охопила туга. Я відчула, як ноги слабнуть, починають тремтіти. Спіткнулася. «Ні, ні, Вірко, не смій себе роз'ятрювати». Заспокоюю себе: напевно, хтось безпідставно звів наклеп... Але ж з'ясується, все з'ясується... Не смій психувати... Ой, як скрегоче і брязкає замок! Чому їх тут не змашують?

Наглядач одчиняє двері. Що це? Кіра Володимирівна Ланська! Вона стоїть коло столика і дивиться на нас, новоприбулих. У неї велична, гнівна поза царівни Софії з відомої картини. Та, коли зайшла я, театральна поза якось одразу зникає, і в голубих очах я бачу водночас і подив, і насмішку, і, можливо, радість. Але тільки в очах, вона лишається на місці і у відповідь на моє привітання робить лише холодний кивок.

— Що? Чому?..— не розумію я, але вона показує очима в бік дверей. Наглядач ще не одійшов, бряжчить замок.

— Дізнаються, що знайомі,— розведуть,— каже Ланська ледь чутно.

Огледівшись, помічаю ще одну мешканку камери. Це маленька, сухорлява жінка невизначеного віку, з худим, миловидним личком. Сидячи в кутку біля свого піднятого ліжка, вона співчутливо дивиться на мене. Я вже розгледіла: її обличчя спотворене синцями, подряпинами. Праве око зовсім запливло.

— Здрастуйте! — кажу я.

Ланська мовчки киває. Жінка з синцями приязно промовляє співучим голосом:

— Ласкаво просимо.

В цю мить мені чомусь спадає на думку, що зараз, напевно, полудень. Дванадцять нуль-нуль. Швидко піднімаю рукав і бачу тільки слід від ремінця.

— Годиннички ж забирають,— співчутливо нагадує жінка із синцями.— Нічого не вдієш, такий тут порядок.

У коридорі вже стихло. Наглядач, мабуть, одійшов.

— «О, звідки ти, чарівнее дитя?» — іронічно декламує Ланська.

Але все це якось туманно доходить до свідомості. Зате я добре уявляю: зараз ось Василь спустився до нас у госпіталь. Іде до мого «зашафника», одкидає завіску. «Нема, взяли її ранком»,— кажуть йому...

14

Отже, нас у камері четверо: я, Ланська, ота сама Валентина Кочеткова, звинувачена в тому, що у неї в квартирі збиралися і гуляли гітлерівські офіцери, і ця четверта, маленька, мовчазна, насторожена, що тихо сидить у своєму кутку, майже не odkриваючи рота, і тільки весь час уважно дивиться на нас. Її прізвище Кислякова. Вона з «Більшовички» — табельщиця чи щось схоже на це. Про себе нічого не розповідає, твердить тільки, що взяла її «по злобі сусідів». Проте проговорилась-таки, що розмалювали її жінки, тягнучи в міліцію. Не знаю вже, чим вона їх там прогнівала, але тепер, коли я до неї придивилась, бачу, вірніше, відчуваю: є щось у цій мовчунці приховане, недобре, і це «щось» підказує, що сусіди побили її даремно.

В розмовах наших вона участі не бере. Слухає і зтіхає. Але, по-моєму, вона уже в нас достатньо розібралася, знає наші слабкі місця і точно, з найспівчутливішим виглядом, встромляє в них шпильки.

— Ох, щось у вас після сну надто вже поганий вигляд! — каже вона під час оправок Ланській.— Зморшок он, зморшок... ай-яй-яй! Даремно ви себе поганими думками краєте...

Чи то через переживання, чи то через відсутність косметики, Кіра Володимирівна дійсно помітно постаріла. Перестала стежити за собою. Розкішна коса її, яку вона не розчісувала, пасмами спадає на плечі. Під час оправок ми всі жадібно вмиваємося, насолоджуємось свіжістю холодної води, а вона ледь-ледь обітре обличчя мокрими долонями.

— Не можна, люба, так побиватися, а то й зовсім старою станете,— співчутливо скрипить Кислякова.

Вікно наше загороджене косим фанерним щитом, так що ми бачимо нагорі лише довгастий клаптик неба. Але в цьому щиті внизу невелика дірочка, від цвяха, чи що. Якщо, зіп'явшись навшпиньки, як слід приладнатися, можна крізь цю дірочку бачити будку з вартовим, стіну і далі шосе. Це важко. Дірка високо, навшпиньках довго не вистоїш, але коли кроки коридорного віддаляються, ми всі по черзі, окрім Кислякової, стаємо на табуретку і спостерігаємо за танками, автомашинами, за солдатами на шосе. Усе це рухається на захід. Тільки на захід! В цьому наша розрада. Значить, наступ триває, значить, женуть фашистів. Сидимо і гадаємо, коли ж очиститься від них наша земля: до літа... до річниці війни... в майбутньому році?

І ось одного разу ми чуємо гуркіт авіаційних моторів. Підняли голови й побачили, як у голубому прямокутнику над щитом промайнув літак. Наш літак. Ми ледве встигли розгледіти цю стрімку бабку, і тут почувлися ридання. Валентина стояла біля стіни, затуляючи обличчя руками.

— Ох, як я вас, Валенько, розумію!— почувся співчутливий шепіт Кислякової.— Вірно, вірно,— чоловік, сталінський сокол-бо ваш, прилетить: «Де моя люба дружинонька?» А йому всякі там і давай нашіптувати: сидить, мовляв, сидить ваша красуня... Людям рота не заткнеш. І за що сидить — обов'язково скажуть. Непремінно скажуть, а то ще чого й від себе придумують. Лихі ж воно у людей язики...

Ну, а мене ця тиха миловида холера цькує дітьми. І все з співчуттям, усе з турботою. Мовляв, хто там їх догляне... Такий уже час, усім тільки до себе, кому вони потрібні, круглі сирітки... «Круглі» вона підкреслює, вкладаючи в це слово глибокий зміст. А на обличчі турбота, жалість... Страшенно паскудна жінка. Всі ми її тихо ненавидимо. Вона отруєє нам і так несолодке життя.

Тепер уже ясно: те, що зі мною трапилося, не випадковість, не помилка. Я вже не сподіваюсь, що хтось там схаменеться, мене викличуть, вибачаться. Слідство розпочато, його ведуть швидко. Мене і Ланську беруть на допити мало не щодня, і звинувачується твоя дружина, Семене, в тому, що вона була завербована нім-

цями і залишена в місті, як резидент гестапо. Резидент! Ні більше — ні менше.

У мене два слідчі. Один з них корінний верхньоволжець. Його прізвище Кожемякін. Ти його, можливо, й пам'ятаєш — такий високий, з чорними кудлатими бровами. Колись у будинку відпочинку ми грали з ним у волейбол, і він ще славився тим, що умів подавати «різані м'ячі». Він дуже постарів, полисів. Обличчя — суцільний клубок мускулів, що сіпаються. Воно якесь воскове, а очі червоні, як у кролика. У нього, мабуть, нічна зміна. В усякому разі, мене до нього приводять затемна. Він курить, запалюючи одну цигарку од одної. Часто схоплюється, бігає по кімнаті. Починає допит завжди півголосом:

— Не передумали? Не хочете полегшити своє становище чистосердечним зізнанням?.. Архів комендатури, як ви знаєте, захоплено. В її списках ви фігуруєте як агент. Інший виявлений нами агент, що вже роззброївся і розкався, підтверджує це.

— Нічого не знаю. Це помилка або наклеп. Мені ніхто з німців навіть і не робив таких пропозицій.

Семене! Адже я тепер не те, дурне, запальне, везуче дівчисько, яким ти мене пам'ятаєш. Я розумію, що ні сльози, ні обурення, ні благання тут не допоможуть. Спокій, тільки спокій. І логіка. Не плутатися і не брехати навіть у дрібницях. І не боятися... Так, і не боятися.

І ось, почавши півголосом, Кожемякін поступово заводить сам себе. Мені навіть здається іноді, що він навмисне доводить себе до істерики, кричить, погрожує, і очі його при цьому робляться зовсім червоними. Я ледве сиджу, злипаються повіки, хочеться спати. Але я кажу собі: «Спокійно, Вірко. Спокій — це твоя броня».

— Я ж вам як людині раджу: розвінчайтесь, роззбройтесь, допоможіть нам розкрити всю залишену ними сітку. Ми зрозуміємо. Ми знаємо — у них були засоби змусити вас дати це непродумане зобов'язання. Що ж, вам хочеться вмерти, так і не побачивши ваших дітей? Допоможіть нам, і це набагато пом'якшить вашу долю.

Я вловлюю тільки суть запитання і майже машинально тверджу:

— Була б рада допомогти, та нічим. Не можу ж я вигадувати те, чого не було.

— І ви хочете, щоб я вам повірив? Добре, повторимо показання. Ви не заперечуєте, що бували в штабт-комендатурі? Ні... Що заходили в кабінет до коменданта і розмовляли з ним віч-на-віч? Ні?.. Ні... Не заперечуєте, що зустрічалися з цією гестапівською лисицею хауптштурмфюрером есес Ріхардом фон Шонебергом? Ні? Не заперечуєте?.. Що в день страти наших патріотів він публічно, в присутності сотень громадян, зігнаних на страту,— цілував вам руку і ви стояли на «почесних місцях» з їхньою офіцернею? Не заперечуєте? Ні?.. Невже ви хочете, щоб я після цього повірив, що всі ці симпатії окупанти проявляли до вас за красиві очі, тим більше цей фон Шонеберг, як нам відомо, взагалі не цікавився жінками...

Власне, ми годинами тупцюємо навколо цієї теми, і коли обоє вимотуємося в цьому нескінченному поединку, він раптом замовкає. Сидить мовчки і курить. Я заплющую очі, відпочиваю. Навіть дримаю. Він не заважає. Мені здається, він і сам починає дримати з розплющеними очима і з цигаркою в зубах. Але досить грюкнути дверями і почутися крокам у коридорі, він схоплюється й одразу ж починає з високої ноти:

— Ні, к бісу, к дияволу, вистачить з мене всієї цієї туфти!

Такий, Семене, слідчий Кожемякін. А ось другий, зовсім молоденький, білявий, кучерявий, з простацькою фізіономією, із простацьким прізвищем — Петров. Цьому підстьобувати себе не доводиться. Йому все ясно. Він щиро вірить у мою зраду, переконаний, що я зумисне залишилася з німцями, співробітничала з гестапо. Він ненавидить мене всім своїм простацьким еством, і він, звичайно, глибоко вражений, що ця паскудна жінка із гестапо ніяк не розколюється. Мій спокій видається йому лише доказом моєї зашкарублості в злочинах...

Але сьогодні, Семене, саме він вивів мене з рівноваги, і я вчинила страшну, непоправну дурницю. Той, наш земляк Кожемякін, жодного разу не згадав про тебе, а Петров, запасшись якимись папірцями і виписками із судових справ, сьогодні навалився саме на цю обставину. Мовляв, чоловік ще до війни був розшифрований як німецький шпигун, а мені, як дружині, тільки

й лишалось продовжувати його справу. Сказав це, багатозначно постукав долонею по паперах і переможно втупився мені в обличчя своїми світлими хлопчачими очима. Не знаю вже чому, але я страшенно розхвилювалася, закричала, що не вірю в твою вину, що ти жертва ежовщини, що він хлопчисько й не сміє так говорити про тебе, більшовика.

— Так ви, Трьошнікова, не вірите у справедливість радянської юстиції? Берете під сумнів рішення трійки? — В його хлопчачих очах засвітилося торжество: «Ага, влипла!»

— Я цього не сказала, — відповіла я, намагаючись взяти себе в руки. — Я лише сказала: «Мій чоловік жертва наклепу або судової помилки, він і там залишився більшовиком-ленінцем».

— Семен Нікітін зізнався і засуджений. Ось виписки з його справи... Прочитати? — Він триумфуюче поплескав по своїх паперах. — А ви подвійно обдурюєте слідство, намагаючись вигородити розвінчаного і засудженого ворога й замести власний слід. Ви навіть на смілюєтеся назвати ворога святим іменем «більшовик».

Як він торжествував, і як я його ненавиділа! І тоді я не стерпіла. Твій лист був, як завжди, зі мною. Я вихопила його і кинула на стіл.

— Ось, ось хто мій чоловік, читайте!

Він ліниво зняв папірець, неквапливо схилився над ним, і раптом на вилицюватому обличчі його з'явився подив. Я зрозуміла, що зробила дурницю і навіть нахилилася, щоб вихопити листа, але він, очевидно, це вже передбачив. Відкинувся на спинку стільця, розбираючи твій почерк.

— Так... «Товариш, який знайде це...» Тюрпошта? — Ці слова він вимовив просто з насолодою. Мабуть, він дійсно здібний хлопець, що так швидко розбирав твої карлючки: — «Коли складете заголовні літери моїх показань...» — наче як акровірш? Шифр? Чудово. Ну що ж, Трьошнікова, слідство вам вдячне за те, що ви підтвердили нашу робочу гіпотезу про наступність злочинних зв'язків у вашій родині.

— Але читайте, читайте, там написано: «Був і залишаюсь більшовиком-ленінцем».

— Звичайно, не «хайль Гітлер»... Маскуваннячко, примітивне маскуваннячко. — Петров бережливо роз-

гладжував долонею твого листа, і я зробила другу дурницю — я заплакала, заплакала по-бабськи, як то кажуть, вголос.

Він мовчки поставив переді мною графин і склянку. Налив води й усівся, дивлячись на мене, як на якусь розчавлену гусінь. Ну ні, жартуєш! Я змусила себе заспокоїтися. Витерла очі, поправила волосся. Знаєш, ці наші бабські жести дуже заспокоюють.

— Поверніть листа.

Він здивовано глянув на мене, певне, щиро прикидаючи, чи не збожеволіла я.

— Поверніть, це все, що в мене лишилося від чоловіка.

Не відповідаючи, він дістав із столу папку, поклав у неї листа і так само мовчки вклав у справу.

— Нарешті-бо така досвідчена жінка, як ви, дала тріщину! Перша тріщина — це вже щось.

Він торжествував, а я ледве стримувалась від того, щоб не схопити зі столу чорнильницю і не проламати цю біляву кучеряву хлопчачу голову...

Коли мене повернули до камери, я ледве стояла на ногах. Валентина підійшла, пригорнула до себе, почала гладити волосся.

— Погано? Розкололася? Підписала зізнання?— Ця молодиця з ляльковим обличчям, пишною фігурою і курячим мозком, мабуть, також припускає, що я дійсно крутила з гестапо, і при всьому тому безперечно щиро жаліє мене.

— Мені нема в чому зізнаватися,— стомлено відповіла я і тільки тепер помітила, що Ланська сидить на табуретці перед столиком, кинувши голову на руки. Непорушна, застигла. Волосся звисає пасмами. Поза, безперечно, ефектна. Певно, підійшла б і Жанні д'Арк, і Марії Стюарт для останніх актів трагедій... Але чому вона неначе кам'яна, чому навіть очей на мене не підвела, ніби й не помітила, що я повернулася? І чому ця Кислякова поглядає на неї із свого закутка, погано приховуючи потаємну радість? З тією ж зацікавленістю її гостренькі очиці піднялися й на мене.

«Вірко, підтягнися! Не дай їй позловтішатися». Можливо, ця гидка баба, яку зовсім не викликають на допити, й сидить тут, щоб слухати, про що ми тут базикаємо?

— Кіро, що з вами?

Ланська підвела голову. Подивилася на мене відсутнім поглядом і безнадійно відмахнулася. Ні, вона вже нікого не грала. Вона була сама собою.

— Біда,— почулося з кутка,— підвів її, бідну, її ж полюбовник. Під зашморг підвів.

Слово «зашморг» обпекло Ланську, як удар батога. Вона схопилася й заметалася по камері. Вона легко носить своє повне тіло, хода у неї ще царственна, а ось зовнішність... Із квітучої жінки перетворилась на літню. Навіть голубі очі, що випромінювали і в житті, як зі сцени, таку чарівність, потьмяніли, згасли.

Наметавшись по камері, як пантера у тісній клітці, вона важко опустила на табуретку.

— Хіба я можу тепер жити, лікарю Віро?

— Кіро, що трапилося?

Вона знову починає ходити. На волі — захід сонця. Коли сонце заходить і майже лягає на землю, його гострий промінь проникає в дірочку на щиті, що загороджує вікно, пронизує півтемряву камери й веселою світлою цяточкою повільно рухається по хмурній коричневій стіні. Вона підійшла до цієї цяточки, провела по ній рукою, всміхнулася.

Я за стінного
Маленького зайчика
Віддав би миттю
Все на світі...

Голос, як і хода, у Ланської колишній, глибокий, грудний, і вірші вона прочитала так, що Валентина розплакалася. Раптом вона зупинилася, повернулася до мене, схопила за плечі, сильно затермосила.

— Віро, ця гадина, цей хробак, ця мерзота Винокуров... Адже він дійсно був завербований гестапо. Він потай од мене дав письмове зобов'язання залишитися їхнім агентом.

— Мене також звинувачують у цьому. Може...

— Нічого не може бути, Віро... Нічого... Все ясно. Мені показали оте його зобов'язання. Рука, безперечно, Винокурова, а бланк, безперечно, німецький... Ой, яка паскуда! — майже простогнала вона.

Стукіт у двері. Голос:

— Кінчайте галас!

— А йди ти! — одмахнулася Ланська од часточки фізіоломії нашого коридорного, що з'явилася у віконці. З ним у неї особливі стосунки. Він бачив її в якихось спектаклях, пам'ятає про це, вона користується у нього деякими привілеями.

— Ну й що ж? Він — це він, ви — це ви... — У цій камері я почуваю себе як Сухохлебов у наших підвалах. Я навіть розмовляю спокійним, сухохлебовським тоном.

На мить її погляд оживає, спалахує надією.

— Справді? — Та тільки на мить. Погляд одразу гасне. — Але справа не в цьому, він сам показав, що я також була завербована. Він на багатьох показав. Можливо, і на вас... Адже він вас ненавидів. Ви були для мене живим докором, я мучилася, і це його казило...

Мені пригадалися слова, за які стільки разів я хапалася, як за рятувальне коло.

— Син за батька не відповідає, — сказала я. — А дружина за чоловіка — і поготів...

— Ну, не кажи, любонько. Муж і жона — одна сатана. — Це прислів'я долинає, звичайно, з ліжка, що в кутку.

— Мовчи, гнидо! — погрожує Валентина, схоплюючись.

— Но, но, не дуже, офіцерська підстилка...

«Хоча б сварка спалахнула, чи що, трішки б атмосфера розрядилася», — думаю я, бо, попри все, мені шкода-таки ту жінку, яка метастеється по камері, чи то граючи, чи то дійсно переживаючи смертельну тугу.

— Вас же не вербували, ви не давали таких розписок?

— Що ви мене про це питаєте, лікарю Віронько? Ви правильно сказали: у мене свої гріхи, і я за них готова відповісти. Ну, піддалася легкодухості у важку хвилину, ну, навіть, коли хочете, повірила, що Червону Армію розбито, що цієї сталеві лавини не зупиниш, що старе життя закінчується і треба пристосовуватися до них, до цих... І що? Кому від цього шкода, окрім мене самої? Ну, співала для них у кабаре, на столі он танцювала, чорт забирай... Ну, приймала подарунки, жерла їхні ласощі і коньяк: треба ж було жити. Але завербуватися в гестапо... Та мене ніхто й не вербував, нащо я там потрібна? — І знову застогнала: — О, як гидко, як підло, як низько... І цього слимака я колись вважала

яскравою, мислячою індивідуальністю, дивилася йому в рота, любила його...

Потім, обіравши потік слів, підозріло втупилася в мене:

— Я бачу, ви теж мені не вірите? Так? — І істерично вигукнула: — Не вірите, адже не вірите?!

Чи вірю я їй? І так і ні. Вона весь час грає якісь ролі, і коли вона справжня, неможливо вгадати. Валька та цілком ясна: дурна, безвільна і якась надто вже тілесна, але добродушна загалом жінка. Офіцерські гульбища, бліц-романчики з нашими ворогами — все це, звичайно, мерзенно, а от на серйозну зраду навряд чи вона здатна... А Ланська... Ні, за неї я б не поручилася, — самозакохана, егоїстична аж до самих кісточок, шкурниця і, звичайно, авантюристка, хоча б у душі. Нас вона не видала, а це говорить за неї... А от вибовкала ж якась, що вона з Винокуровим зібралася тікати, уклалися й залишилися лише тому, що Шонеберг не надіслав за ними обіцяної машини. Казала, забув, похапцем чкурнувши, а я думаю — просто кинув їх, виплюнув, як лушпиння від насінини. Прохопилася вона про це у випадку істерії лише раз, а потім, через півгодини байдуже запевняла, що сама вирішила залишитися. Ні, їй вірити не можна. Власне, я тут, у камері, дуже самотня.

Я соромлюся своєї безпринципності, але все-таки мені її жаль: така вродлива, така талановита, така чарівна.

— Ні, і ви мені не вірите! — повторює вона, і голубі очі її запливають сльозами. — Сама, зовсім сама...

Тут уже вона явно грає.

— Вам пред'явили протокол допиту Винокурова? Він ним підписаний?

— Ні, не пред'являли, я зажадала очної ставки, — відповіла вона, без переходів переключаючись на діловий тон.

— Обіцяли?

— Не знаю, не знаю... Але коли цей дійсно був завербований, він може показати що завгодно і на кого завгодно... О, я його знала! Мерзота, гнида, слимак... І ще цей наш герой-полюбовник, про якого ви розповідали, ну той, що на мосту вас переконував тікати... Він показав, що це я навмисне пустила чутку про падіння

з даху, щоб обдурити громадськість і залишитися у німців.

— Але це ж було!

— Було, не заперечую. Про це я сама їм казала. Легкодухність не зрада. Дурна бабська хитрість не злочин. Але тепер, коли Винокуров...

— Навіщо ж він так зробив? Яка йому од цього користь?

Ланська звела на мене очі. В них уже була непідробна туга, така туга, що мені аж моторошно.

— Ось саме — навіщо? Того героя-полюбовника я розумію, на його думку, я осоромила трупу, згнъбила нашу професію, кинула тінь на весь колектив. Він має право мене ненавидіти, думати про мене найгидкіше... Але цей? Він же любить, любить мене. Я це відчуваю... Ви мене слухаєте, Віро?

Справді, я вже не слухала. Я пригадувала сцену на мосту. Страшний кінець, умирання міста. Потік людей з клунками, чемоданами, скриньками, дітьми на руках. Цей візок, що ніби пливе у живому потоці, і старого актора Лаврова поверх театральних пожитків, однією рукою він обіймав дружину, другою притискував до себе картину... І той, другий актор, їхній герой-полюбовник, постав переді мною. З яким болем сказав він мені тоді про загибель Ланської. Так, зараз він має право так про неї думати. Але Винокуров! Я ж бачила їх разом. Тільки сліпа любов могла допомогти йому зносити її примхи, її знущальну зневагу. І чому ж бо він не поїхав з німцями, чому залишився? Ну, обдурили, не дали машини. Міг піти пішки. Він не дурний і не міг не передбачити, що чекає фашистського «віце-бургмістра» у визволеному місті... Щось в усьому цьому було неясне, про щось Ланська й тепер не договорює.

— Почекайте очної ставки. Може, вам її дадуть.

— Ви ще розкажіть мені про презумпцію невинності! — відмахнулася Ланська.

Потім вона немовби знову закам'яніла і просиділа до одбою в цілковитій нерухомості. Навіть коли коридор сповнився залізним гуркотом ліжок, що опускалися, вона не поворухнулася. Валентина опустила її ліжко, поправила постіль, підняла Ланську попід руки і та, не опираючись, лягла. Лягла на спину, втупивши очі в стелю.

А я, признаюся, з задоволенням випросталася під колючою ковдрою. Тепер уже ясно — на допит мене сьогодні не візьмуть. Хоч виплюся як слід. А сон не йде. Лежу ось з розплющеними очима, чую, як шарудить солома матраца Ланської, як похропує Валентина. В кутку Кислякової цілковита тиша. А мені ось не спиться. Цей молокосос одняв у мене твого листа, Семене. Скажімо, він дійсно надійшов недозволеним шляхом. Ну що ж він з цього візьме? Порушення правил листування? За це навіть у тюрмі карають позбавленням права писати на тиждень або на півмісяця... Спокійно, спокійно, Віро! Вчися мислити логічно. Думаю про тебе, Семене. От і порівнялися наші долі... Нічого, нічого, ось побачиш — правда кривду переборе, обое ми вийдемо. Про дітей думаю менше — їм, певне, не так погано у Тетяни... І ще думаю про Василя, про те побачення на дванадцять нуль-нуль, що так і не відбулося. Про що він хотів тоді зі мною говорити? А втім, можливо, ні про що, просто хотів попрощатися, і нема чого про нього думати. Хіба мало різних пацієнтів у лікаря. І, можливо, це краще, що так ось все само по собі обірвалося?

— Зашморг, вірний зашморг, — чути раптом із кутка, де лежить Кислякова.

Ох, з якою насолодою я вчепилась би в очі цієї гадини!

15

Дві жахливі новини.

Ланську брали ранком на допит. Повернулася незвичайно швидко і в такому стані, що ми не одразу наважилися з нею заговорити. Їй дали очну ставку з цим Винокуровим, і він при ній знову показав, що вони разом зобов'язалися стати резидентами гестапо у Верхньоволзьку.

— Але це ж брехня! Брехня! — закричала Ланська слідчому. — Він бреше!

— Ні, так було, Кіро Володимирівно, — відповів Винокуров і навіть, як сказала Ланська, спокійно, повчально додав: — Тільки щиросердечне зізнання і цілковите роззброєння можуть полегшити нашу провину і нашу долю...

«...Я дивилася на нього, витріщивши очі», — розповідала нам Ланська. — Чи не збожеволів він? Не знаю... Найстрашніше, лікарю Віронько, — це те, що він майже не змінився: був, як завжди, сухуватий, коректний, діловитий... Страхітливо, страхітливо!..

Ланська скривилася і захиталася, нібито переборюючи нестерпний зубний біль.

— Але й не це найстрашніше. Ви знаєте, що мені сказала ця людина? Таке й Достоевському не спало б на думку. — Вона стрімко схопилася з табуретки й одразу зі стогоном, безсило впала на неї. — Слідчий, ну, той, який старший, це клубок нервів, він чомусь вийшов, залишивши нас наодинці. Можливо, що в них це прийом, не знаю, тільки він вийшов. І раптом ця людина зашепотіла: «Я люблю вас, Кіро Володимирівно. Я не можу без вас. Ви відмовились тікати. Заради вас залишився і я, хоча й знав, що мені загрожує... Я дуже люблю вас, нехай ми підемо з життя разом». Я така була приголомшена, що не встигла навіть плюнути йому в пику. А тут відчинилися двері, повернувся слідчий. Він, цей чоловік, змовк, а я сиджу, ніби на мене стеля впала. Сиджу й не можу говорити. «Підемо разом», — га?! Потім, коли до мене повернувся дар мови, його вже повели... Він страхітливо оббрехав мене, бачте, в ім'я любові. Він хоче, щоб я лягла разом з ним у його погану могилу...

— А що ж, любиш кататися — люби й санчата возити! — почулося з тихого кутка нашої камери. Але я на ці слова не звернула навіть уваги, так мене вразила розповідь.

— Цей старий віслук, він крізь пальці дивився на всі мої захоплення, частував коньяком моїх поклонників, маючи відразу до напоїв, спюював мене; і не тільки спюював — гірше. «Ви — королева театру», «Ви — нова Єрмолова», «Нова Савіна», «Лиш тільки я бачу всі виблискуючі грані вашого таланту...» І все це він робив, щоб я од нього не йшла... А тут, чи бачите, не може залишити мене саму на білому світі.

— То ви б сказали про це слідчому.

— Сказала, — стомлено мовила Ланська. — Він навіть, здається, записав. Але яка ж психічно нормальна людина цьому повірить? Ви хоч вірите?

— Я не психіатр, а хірург. Але зараз я вам вірю.

— А мені здається, що не вірите й зараз. Адже ви недовірлива істота.

У мене просто паморочиться голова! Жах якийсь. Цього мерзенного психопата на шматки розірвати мало. А в мене відчуття, нібито Ланська навіть задоволена, що він саме так пояснив свій мерзенний наклеп. І ще мене вразило, що вона якось одразу після цієї розповіді про очну ставку, і нібито навіть з не меншою гіркотою, повідала й інше. Виявляється, її десь там проводили повз дзеркало. Вона заглянула в нього і тепер вражена змінами у своїй зовнішності.

Справді, в'яне на очах. В'яне просто катастрофічно. Але чи про це їй зараз думати? А вона думає, мучиться.

— Ну яка ж я тепер героїня? Мені комічних бабусь грати. У грузовику весь час закривалася. Раптом хтось побачить, якою стала Ланська. — І знову стогнала, ніби од зубного болю: — О-о-о! Для актриси мого плану зовнішність — це все. Чарівність навіть більше за талант. Адже написав один рецензент, що в усіх ролях я граю саму себе, різні сторони мого характеру... Пригадуєте, це ж у Флобера: «Емма Боварі — це також я...»

Ми з Валентиною почали наввипередки розраджувати її. Вона, здається, повірила, трохи заспокоїлася. Там, де висіло це дзеркало, було справді темно.

Тим часом гострий сонячний промінчик, що пробивався до нас крізь дірку у фанерному щиті, знову розцвів на голій коричневій стіні яскравою цяточкою. Вона підняла руку, немовби хочучи впіймати цей промінь.

— Ось він, знову прийшов до мене стінний маленький заєць. Хоче попроситися, — зітхнула. — На добраніч, зайцю. Йди... я тебе дожену.

А потім раптом почала розпитувати мене, що переживає людина, вмираючи:

— Ви лікар, ви повинні знати.

— Не доводилося. Досвіду немає.

— Зашморг, звичайно, гидко... Пам'ятаєте, як той старий чоловік, — він, здається, ваш родич, — тоді чудово боровся на машині, щоб померти не в зашморгу... Ось це мужчина! Як він тоді в цього пихатого баранчика стільцем заліпив... од кулі, певно, нічого: миттєвий біль — і все. Страшний не біль, болісне чекання. А найкраще, напевне, заснути й не прокинутися. Стривайте,

хто це сказав: «Спати краще, ніж не спати, померти краще, ніж спати, а ще краще не народжуватись...»

Увечері мене взяли на допит до слідчого Кожемякіна. Він був чи хворий, чи то стомлений, тримав мене недовго. Уточнив тільки, скільки разів я була у коменданта і в яких справах, чи зустрічалася я сам на сам з Шонебергом і як я пояснюю, чому цей баран цілував мені руку в день страти на площі, чому, за які заслуги одвів мене на «почесні місця»... Нового в цих запитаннях не було. Я сама першого ж дня про все це написала. Не розумію, навіщо він перепитував. Коли він гортав справу, я помітила — листа в ній нема, і взагалі про листа не було сказано жодного слова. Коли мене виводили, він нахилив голову й сказав: «Бувайте здорові...» Що б це могло означати?

А з допиту мене везли на грузовику разом з цим попиком з мочальною борідкою. Він зовсім скис, запаршивів і не дуже просторікував про бога. Зате від нього я довідалася, за що сидить ця щуриха Кислякова, і навіть зрозуміла, чому вона викликає у всіх таку неприязнь.

Знаєш, Семене, хто видав гестапівцям дітей інженера Блітштейна, Раїних сестер? Уяви, ця гадюка. Виявляється, жінки в сімдесятому гуртожитку, в тому великому, що на «Більшовичці» звуть «Парижем», переховуючи дітей, переводили їх з поверху на поверх, від одної до іншої. У Кислякової зберігалися речі дівчаток, що їх якась добра душа перенесла з квартири Блітштейнів. Ну ось, через ці речі, мабуть, ця мерзота й навела поліцаїв на слід дітей. Двох схопили, а Раю не знайшли. Але вона була в списку. Її знову й знову бралися шукати, і врятувало малу лише те, що Зінаїда перенесла її до нас.

Грузовик, на якому нас везли, поступаючись дорогою танковій колоні, сповз у кювет. Його довго не могли витягнути. Ото й дізналася я від попика усі подробиці цієї мерзеної історії, а йому її розповів поліцай — сулід по камері.

— Мерзотник, такий мерзотник! Як тільки бог терпить такого на світі! — охарактеризував він його, і його нервові пальці смикали і, здавалось, ладні були відірвати мочальну борідку.

Проте я пам'ятала, як там, під шибеницями, він совав свій хрест приреченим, і мені не було його шкода. Але ж Кислякова, Кислякова! Який жаль, що тітки з «Більшовички» тільки побили, а не задавили її. А нас же з нею тримають в одній камері... І тоді я одразу схаменулася: адже я й сама починаю думати, як цей поїик.

— Чутка є, що почали випускати невинно заграних, — шепнув він мені на прощання. Підбадьорлива звістка...

Повернувшись, я, звичайно розповіла у камері все це. Вголос розповідала, так, щоб Кислякова чула. На превеликий подив мій, це не справило особливого ефекту. Сама Кислякова якось мляво оборонялася:

— Бреше він усе, цей довгогривий, жереб'яча порода.

— Гадина, гадина і е! — мляво промовила Валентина.

Ланська нічого не сказала. Вона була в стані цілковитого заніміння. Її зосереджене мовчання гнітило всіх, навіть, здається, і Кислякову.

Як хотілося прилягти! Та ліжка до відбою опускати не дозволено. Спробувала подрімати стоячи, притулившись у кутку. Валентина зітхає шумно, як коняка. Навіть гуркоту моторів літаків, що іноді пролітають і що завжди справляє на неї таке враження, сьогодні вона нібито й не чує.

— Кепсько, — шепнула вона мені, показавши очима на Ланську.

Але перед відбоєм та якось підбадьорилася. Почала ходити по камері. Потім ми чули, як вона хвацько почоловічому вилаялась і на повен голос продекламувала чийсь вірш:

Як коні ледь переступають,
Як гасне полум'я чадне...
Чужії люди, певно, знають,
Куди вони везуть мене.

Уже зовсім перед відбоєм підійшла до мене, назвала німецьке снотворне, яке вона вживала в госпіталі.

— Ах, як добре я від нього засинала... От коли б ви тоді помилково дали мені більшу дозу... А що, від нього можна померти?

— Знайшли про що говорити.

— Відповідайте коротко — так чи ні, — тоном слідчого зажадала Ланська.

Я відповіла. Цих рідкісних ліків тут дістати неможливо, але в мене все-таки зародився неспокій, навіть я їй це сказала. Та все минулося. Зараз ось тихо. Валентина за своєю звичкою солодко хропе. Кислякова причаїлася, — не зрозумієш, спить чи ні. Ланська лежить на спині, заклавши під голову руку. Очі в неї розплющені, дивляться в стелю.

Ну, а я, як завжди, намагаюся в думках піти звідси, одклеїти од себе липкі важкі спогади, турботи, тривоги, свою, ні на хвилину не згасаючу в мені образу, і думаю про тебе, про дітей, про Василя. Так, і про Василя. Тут нічого не вдієш. Думаючи про вас, я трохи заспокоююся, і оце страшно: «За віщо? За що мене так?» — яке немов кислота весь час пече душу, неначе притупляється. Починаю засинати. І тут десь на межі сну, раптом чую сповнений ненависті шепіт:

— Ні, пане Винокуров, не бути по-вашому... Не виїде... Цьому не бувати...

І знову сну як не було. Намагаюсь думати про щось стороннє. Діти... Піп казав — почали працювати школи. Чи влаштувала їх Тетяна?.. Цікаво, як мої поранені сприйняли звістку про мій арешт... І раптом, не знаю навіть чому, я повірила, що мене відпустять... Повірила — та й годі. Повірила й одразу заснула.

Ну, здається, розсіялася ця вчорашня морока, нав'яна розмовою про смерть. Що там не кажи, Ланська актриса і в житті, і оці її розмови теж з якоїсь п'єси. Слово честі. Тільки грала вона так майстерно, що я не на жарт за неї стривожилася.

Сьогодні вперше взяли на допит цю гадину Кислякову. Всі ми вільно дихаємо, неначе винесли з камери смердючу парашу і впустили свіже повітря.

Ланська пожвавішала, дозволила Валентині розчесати й укласти розкішну свою косу. Знову декламувала вірші про стінного сонячного зайця. Навіть сказала:

— А все-таки, товариші дами, жити ще можна. — І почала розповідати якийсь старий крутий анекдот.

Анекдот не мудрящий, але ми всі троє реготали. Реготали так, що наш коридорний довго дивився у віконце, не розуміючи, очевидно, що це діється з трьома божевільними молодими, перш ніж постукав: «Припиніть шум».

Ні, справді, пішла, хоч і ненадовго, ця гадина — і всі ми відчули себе краще. Як мало, власне, треба людині для того, щоб одержати крихту радості.

Потім вони сіли поруч і завели навпошепки старі пісеньки, які я чула колись ще дівчинкою, — про банано-во-лимонний Сінгапур, про якогось мулата, що танцює в червоному фракі, про даму в чорних рукавичках, у кишлі Трьох бродяг. Нісенітниця, дика міщанська нісенітниця!.. Але голоси в обох гарні, і ці недолугі пісеньки, які ти, Семене, певне, й слухати не схотів би, вривалися в камери, як той стінний зайчик від гострого вечірнього променя, що пробивався крізь фанерну дошку.

Наглядач був десь поблизу. Ми іноді чули шарудіння або цокання підбора. Але він не стукав. Можливо, теж слухав. Ех, хоча б довше не поверталася ця паскудна баба!

Чомусь вони почали порпатися у своїх речах. У них є що перебирати. Узголів'я ліжок, під якими вони тримають своє майно, високі, як у хірургічних ліжках. Приміряли якісь ганчірки, навіть, здається, чимось мінялися. Я сиділа і тихенько посвистувала. У мене нема навіть другого ліфчика. Я перу свій під час оправок, а потім штопаю голкою, яку чудом удалося пронести Валентині.

Цього дня хороше думалось, і я дуже виразно бачила і дітей, і свій госпіталь, і поранених, і Василя, і тебе, Семене, хоч я не знаю, чи живий ти, і, чесно кажучи, твій образ якось уже розпливається в пам'яті. Потім я відновлювала хід слідства, пригадувала запитання, відповіді і сьогодні прийшла до висновку, що справи мої не такі вже й погані. Звинувачення, очевидно, побудоване на якихось помилкових або зловмисних дописах, і ніяких інших статей мені, здається, пришивати не збираються. Серьога Дубинич! Невже він одступиться од мене? Невже він не знайде в собі мужності піти до цього Боева або до когось іншого й сказати, як і чому я залишилася?..

Случайно и просто
Мы встретились с вами.
В груди зажила уже старая рана.

Тихенько веде низьким голосом з циганським приди-
хом Ланська, і ось вони вже обидві співають:

Но пропасть розрива
Легла между нами.
Мы только знакомы, как странно.

Василь, адже він авторитетна людина. Всі ці страшні дні окупації пройшли у нього на очах. Його я також назвала як свідка. Нехай вони викличуть його. Старий більшовик, полковник Сухохлебов душею кривити не стане... «Випадково й просто ми зустрілися з вами...» Невже розлучимось, навіть не попрощавшись? Невже «безодня розриву»? Тьху, яка нісенітниця! І слова дурні... Про що ти думаєш, Вірко, заміжня жінка, мати двох дітей? Та й про який розрив може йти мова, коли нічого й не було...

Он на які-бо думки може навести це міщанське виття...

«Як дивно. Як дивно все це...» Що, що? Здається, я їм підтягую?.. «Вірко, що з тобою робиться?..» Але ж я, хай йому чорт, не стара баба і не черниця! Семене, Семене, ти осуджуєш мене за це? Повір, сама ця думка і в голову мені не прийшла б, коли б ти був поруч. Та ми вже стільки часу не бачилися, і навіть твого листа, цю останню ниточку, що зв'язує нас, обірвали. Нема і її...

Кислякову щось затримують. Хоч би вона провалилася зовсім, ця тихенька відьма! А мої молодички навіть навели красу. У когось із них знайшлася косметика, підмазали губи, очі, натерли щоки шерстяною ковдрою. Чимось пахнуть. Життя є життя! Що я, гірша за них, чи що?

— Ану, у кого є помада?

Ланська сама наводить мені красу. Підводить губи, якось по-особливому підбиває волосся. Позавчора під час оправки мені вдалося помити його, щоправда, холодною водою. Але вода тут м'яка, воно у мене легко лягає. Ех, шкода, нема дзеркала!..

Гримить, скрегоче замок, двері одчиняються. Кислякова. Якась очманіла. Тихо бреде у свій куток. Сіла. Сидить, і чорні очі не зиркають по наших обличчях, не випитують, не підглядають. У них — страх. Я знаю: треба підійти до неї, побалакати, вислухати її, чи що... Адже так ми завжди робимо, коли хтось із нас повертається з допиту. Але я не можу себе змусити зробити це. Змії, певно, також, інколи буває погано, але кому

спаде на думку жаліти змію. Проте і зловтіхи нема. Якась холодна байдужість.

Посидівши кілька хвилин мовчки, вона починає плакати. Гострі плечі здригаються, стовбурчаться. І ось Валентина не витримала, підходить, сідає поруч:

— Ну чого ти, чого?

Кислякова починає плакати голосніше. Я згадую Раю, її чорні тугі кіски, загнуті догори, як хвостики, її великі очі, то по-дитячому пустотливі, то раптом тужливі, зовсім дорослі. Ні, не можна жаліти цю жінку. А ось Валентина жаліє. На булькатих, телячих очах її, певне, красивих, але дурних, справжні сльози.

— Та що з тобою?

— До суду... до суду хочуть передати.

— До суду? Так це ж добре. Захисника візьмеш.

— Добре? — Кислякова раптом уся напружується, як кішка, що випустила кігті. — Добре? А що тут доброго? Вони ж там, оте стерво з «Більшовички», таке на мене наклепають... Це, чи що, добре? Тебе б туди, до них. Вони б тобі показали трюлі-люлі, як з гітлерівськими офіцерами спати...

Після вечірньої оправки і одбою я чогось довго думаю про маленьку Раю, про моїх дітей і з думкою про них засинаю швидко і міцно.

16

Будить мене нелюдський зойк. Схоплююся в самій сорочці й нічого не можу збагнути. Горить світло, — отже, ще ніч. Біля ліжка Ланської — Валентина. Стоїть і несамовито кричить.

Що таке?

Ланська лежить на спині. Очі заплющені. Обличчя спокійне, спить. Впадають в очі старанно укладене волосся і не сорочка, а світла шовкова кофточка, мереживна оторочка на рукавах цієї кофточки. Тільки потім я вже бачу повну руку, що звисає з ліжка. Хапаю цю руку — холодна. Пульсу немає. Про всяк випадок припадаю вухом до серця. Мертве. Ех, дзеркальце б... Хоч і так усе ясно. А обличчя, хоч і змарніло, — як живе. Легкий рум'янець, яскраві губи так і лізуть в очі.

Можливо, це один із тих рідкісних випадків, про які нам говорили на лекціях, — летаргічний сон. Але враз

догадуюсь: рум'яна, помада. А Валентина все волає. І вже тупіт кроків у коридорі. Гримить, скрегоче замок.

— Що, що тут таке? — кричить старша наглядачка, яка прибігла без гімнастюрки, боса, в самій форменій спідниці.— Що за крики?

— Вона померла, — кажу я.

Товстунка вражена. Те, що трапилося, не одразу навіть доходить до її свідомості.

— Як померла? Чому померла? Яке право... Лікаря, будіть лікаря! — кричить вона коридорному, а сама могутніми руками трясє тіло Ланської. Зачіска у Ланської розвалилася, коса розплелася, розкішне волосся її, як розсипаний сніп, спадає додола. В цьому його русі стільки життя, що і я, лікар, який щойно констатував смерть, починаю на щось надіятися.

— Чого ж ти стоїш? Роби що-небудь! Ти ж, здається, лікар! — кричить товстунка, притискаючи голову Ланської до своїх великих грудей. Холод тіла переконає її.— Ай-яй-яй, як же це ти? Не хворіла, не скаржилася, у санчастину не просилася.

— Отруїлась вона, — промовляє Кислякова.

— Отруїлась? Що ти там каркаєш? — грізно настапує наглядачка. — Мовчи! У мене таких чепа зроду не було. — Але у фарфорових очах переляк. Вона вже не вимагає, а просить: — Мовчи ти, мовчи, будь ласка.

— Я — що, ось нехай прочитає.— Кислякова, посміхаючись, простягає мені записку, яка, виявляється, лежала на столі. Її написано на смужечці, одірваній од якоїсь газети. Легко розбираю чіткий, гарний почерк: «Я ніколи, нікого, нічого і нікому не зраджувала. Мене зрадив і продав один мерзотник. Ви в цьому переконаєтесь. Прощавайте. К. Ланська».

Наглядачка видерла записку.

— Та що ж ти зі мною зробила? — з докором звертається вона до небіжчиці. — А кому відповідати? Мені? Ну й підвела мене сьома камера під монастир. — І до нас: — А ви куди дивилися? У змові були?

Ланська лежить спокійна, байдужа до дрібних пристрастей, які киплять навколо неї. Прибіг нарешті тюремний лікар, літній, очевидно, досвідчений, одразу ж констатував смерть. Смерть від отруєння. А потім, коли старанно оглядають ліжко небіжчиці, знаходять і во-

щений папірець, в якому, очевидно вона зберігала снотворні таблетки.

Вчинили грандіозний обшук, перекинули все догори дном. Перебрали всі наші речі. Наглядачка викликала нас по одній до себе, робила особистий обшук, і я відчувала, як дрібно тремтять її великі, товсті руки, а губи шепочуть:

— От уже не думала, не гадала... Підвели ви мене, підвели!..

З'явився начальник тюрми і ще якісь енкаведешники. Тут же з нас взяли показання. Але що ми могли сказати? Я пробувала тільки пояснити зміст записки, розповіла про підлий задум Винокурова. Чоловіка, що записував мої слова, це, очевидно, не здивувало. Він тільки посміхнувся і вимовив фразу, яку я не одразу зрозуміла.

— Скоро зустрінуться. Там і поквитаються.

— Цей негідник мусить відповісти. Він же її довів...

— У нього тільки одне життя. Другого нема, нічим йому буде за неї відповідати.

Одразу ж надійшов наказ розкидати нас по різних камерах. З Валентиною я на прощання все-таки обнялася, обнялася щиро, а от змусити себе хоча б про людське око попроситися з Кисляковою не змогла. Не змогла — та й годі. Коли я пішла до виходу, та якось спритно випередила мене, стала біля дверей, простягнула свою сухеньку ручку.

— А зі мною невже й не прощаєтесь?— Намагаючись не дивитися на неї, я йшла далі.— І руку не візьмеш? Гидуєш?

Вона стояла, заступаючи прохід. Наглядачка нетерпляче перебирала ключі. Вони побрязкували.

— А я ж бо вашу розмову щодо снотворного чула. Чула й нікому поки що не сказала. А за це ж бо також не похвалять.

Не знаю вже, звідки в мене взялися ці слова, але я крикнула їй:

— Заткнися, зануда!

У новій камері я не встигла навіть як слід роздивитися й ознайомитися з її мешканцями, що зустріли мене не дуже приязно, бо і без мене їм було тісно. Загуркотів і заскреготів замок.

Як завжди тут, усі погляди від цих звуків одразу звернулися на двері. Пролунавши в непризначений час, він не вщухав нічого доброго. З'явився коридорний.

— Трьошникова Віра, на вихід! — Його голос прозвучав для мене неначе вибух снаряда. Я аж одскочила. Він зробив паузу й додав: — З речами...

На вихід з речами! Семене, ти ж бо знаєш, що це може означати? Переведення в одиночку, переведення «в трюм», тобто у карцер, або навіть в іншу тюрму. Я одразу вирішила: ця мокриця Кислякова вже насукала про мою розмову з Ланською.

Смерть Ланської, її обличчя з нарум'яними щоками і нафарбованими губами, оця її гра, яка тривала вже за межами життя, так мене вразили, що я не відчувала страху. Нехай навіть карцер. Карцер все-таки не труна. Це ненадовго. Одиночка, звичайно, гірше. Але також можна пережити.

Наглядач квапив:

— Укладайтеся швидше, Трьошникова.— Чомусь на невиразному його обличчі ввижалося мені щось незвичайне. Радіє? Але чому?.. Адже я не зробила йому нічого поганого, навіть у суперечку, як ото Ланська, ніколи не вступала.— Всі речі забрали?

Він критично дивився на вузлик, який я тримала в руці.

— Нема в мене більше речей.

— Коли нема — то ходімо, чого час гаяти.

Щось сьогодні він надто балакучий. До цього тільки й чули: «Тихо!», «Припиніть шум!..» «Ну чому, чому ти радієш, дивак?» Ну, посадять мене в одиночку, а тобі од цього яка користь?

Старша наглядачка також була якась незвична. Одразу запримітила темні кола навколо її світлих фарфорових очей, вигляд у неї розгублений. Ну, звичайно, їй перепало від начальства!

І тоді раптом побачила у неї на столі мій золотий годинничок, що подарував ти, Семене, в день народження Стальки. І ключі від нашої давно розбомбленої кімнати. А біля столу полотняний мішок з номером, куди ховають верхній одяг в'язня. Тільки тоді майнула догадка: воля! Невже воля?.. Ні, я не вірю цьому. Не дозволяю собі вірити. Розчарування було б занадто страшним.

— Забирай і розпишись отут!— каже наглядка.

Напевно, вигляд у мене очманілий. На розгубленій її фізіономії з'являється щось схоже на посмішку.

— Чи не догадалась?.. Випускають же тебе!

Ось тепер я догадалася. І те, що вона звертається до мене на «ти», змушує в це остаточно повірити. Я якось одразу слабну, м'якну, знесилено падаю на стілець. Вона підсуває до мене свою табуретку.

— Дихай, дихай глибше, допомагає.

Дихаю глибше. Справді, чомусь допомагає. Схоплююся, цілую її. Вона не сердито відхиляється.

— Ну, ну, не дозволено це!— І зітхає.— Ех, дами, дами, підвели ви мене! Тепер мене затюкають: звідки таблетки, хто пропустив?— І переходить на дружній тон:— А гарна ж акторка була, двічі її дивитися ходила. Як вона там, у театрі, під гітару купцям якимось співала: «Бедное сердце так трепетно бьется...» А от воно й не б'ється уже зовсім... А з мене за це питають.

На прощання вона тисне мені руку так, що злипаються пальці.

— Ну, гуляй!

Це дуже смішно звучить: «Ну, гуляй». Якийсь літній енкаведешник з трьома шпалами, що сидить у кабінеті начальника тюрми, пропонує мені цигарку: «Курите?» Я чомусь беру. Він клацнув запальничкою, довго тримав її переді мною, перш ніж я зуміла прикурити. Першим же ковтком диму я похлинулася, закашлялася. Цигарка упала на підлогу. Він підняв її, поклав у попільничку.

— Не варто починати, товаришко Трьошнікова... Слідство по вашій справі припинено. Ви вільні.

Він щось ще каже, але я не слухаю, не можу слухати. В мені на всі лади дзвенить і співає: «Товаришко Трьошнікова, товаришко Трьошнікова...» Я неначе тримаю в руках це дорогоцінне слово «товаришко», милуюся ним, і мені нема діла до того, які тяжкі висувалися проти мене звинувачення і які були докази, як вони поступово були спростовані. «Товаришко Трьошнікова!»— ось це важливо і ще те, що сьогодні я побачу дітей, і сонце, і дихну свіжого повітря, і можу йти, куди захочу.

Все ще говорячи, він лізе в стіл, дістає мій паспорт, старий, пошарпаний паспорт, на якому ще синіє штамп

німецької комендатури. Ти ще маєш, Семене, пережити таку хвилину, і тоді ти зрозумієш, чому твоя Вірка одразу подурнішала. Адже біс його знає, що подумав цей літній енкаведешник з трьома шпалами, коли товаришка Трьошнікова, взявши в руки паспорт, раптом заревла у нього на очах, як білуга. Я реву й не помічаю навіть склянку з водою, яку він мені подає. Потім помітила-таки, випила.

— У вас, товаришко Трьошнікова, гарний головний убір. Шкода, що такого не носять у наших госпіталях. Це, певне, тому, що в них щось чернече. А втім, «сестра-жалібниця», «сестра» — адже це ж бо також, напевно, від монастирів.

«Про що це він вам каже, товаришко Трьошнікова? Ага, це про косинку з червоним хрестиком».

— Але в мене нема нічого іншого, — чомусь виправдуюсь.

— Це справді красиво. Але надворі зима... Може, дістати вам шапку? Га? — І раптом запитує: — Ви були в одній камері з Ланською?

Я витріщила на нього очі. Що це, знову допит? Адже я вже товаришка Трьошнікова. В чім річ?

— Вас оббрехала одна й та сама людина.

— Винокуров? — скрикнула я.

— Одна й та сама, — повторює він. — Це хитрий, злий негідник. Злий, але недосвідчений, нерозумний. Слідчий провів невеликий експеримент, і все прояснилося. Основне звинувачення, висунуте проти Ланської, теж одпало...

Якийсь час він мовчить, качаючи пальцем по столу олівець. Мені здається, його самого гнітить те, що трапилося. Потім підтягується, випрямляється.

— Отже, повертайтеся до своєї сім'ї, приступайте до роботи, — бадьорим голосом каже він. — Бажаю всього доброго.

І ось я на вулиці. Матінко! Як хороше! Зовсім не холодно. Навіть вогкувато. Мабуть, недавно йшов сніг, такий же м'який і пухнастий, як тієї ночі, коли ми влаштували ялинку. Він покрив усе, усе. Ніби рани ватою, затягнув воронки, згарища і руїни. Подушками лежить на дротах, на гілках дерев. Усе таке біле, що від незвички ріже очі. А повітря! Яке повітря! І головне, нема стін, нема дверей — іди куди хочеш.

А куди я хочу? Та звичайно ж, швидше на тиху вуличку, до хатини Петра Павловича, до дітей. Повітря таке смачне, що од нього паморочиться голова, як від французького коньяку, що ним частувала покійна Ланська. Покійна?.. Як не підходить їй цей прикметник! Не вийшло із вас, Кіро Володимирівно, ні Жанни д'Арк, ні Марії Стюарт, ні навіть товаришки Ланської. І дограли ви своє життя як Безприданниця, ота сама, за яку ви колись так добре співали під гітару «Бедное сердце, куда ты стремишься». Власне, все логічно: ви пожали, що посіяли. Основне звинувачення відпало, а інші?.. І все-таки нічого з собою не можу вдіяти: жаль, дуже жаль мені цієї непутящої, буйної голови, цього великого і яскравого таланту.

А голову паморочить, паморочить. Зриваю бурульку з труби й жадібно кладу її в рота. Чудова, красива бурулька... Знайома довга вулиця — колишня ямська слобода на великому тракті з Петербурга до Москви. Вона не змінювала свого вигляду сто років, але за спиною дерев'яних хаток з вирізними наличниками тут і там встало цегляне громаддя нового, незакінченого проспекту. Все воно дуже покалічене артилерією і, очевидно, там ніхто не живе. А ось дерев'яні хатки чомусь уцілили і стоять собі, дивлячись на вулицю двома-трьома промерзлими віконцями. За шибками — фікуси, герань і, звичайно ж, місцевий улюбленець, цей самий, «ванька мокрий», що цвіте цілий рік. Квіти мого дитинства. Ще, пам'ятаєш, Семене, ти сміявся з мене: «Навіщо тобі ця міщанська дурниця?» А ось зараз бачу за одним з вікон скромні рожеві цяточки і радію, як другові.

Зупинилась, помітила в шибці своє відображення. Вперше за багато днів. Знаєш, що мене вразило? Я навіть, здається, трошечки поправилася. Слово честі. І жа, звичайно, була погана, але куди калорійніша, ніж та, якою останні тижні частувала нас найдобріша Марія Григорівна... Так, усе пізнається в порівнянні... І вигляд у мене не такий уже поганий. Тільки оця блідість, та надто вже великі очі. Вони зовсім круглі, як у сови.

Одним словом, я лишилася задоволеною, навіть підморгнула собі. Підморгнула і раптом бачу — за вікном, із-за цього самого шановного «ваньки мокрого», дивиться на мене баба. Здивовано, запитливо дивиться. Не знаю вже, що вона подумала про мене, тільки на її

обличчі відбився переляк. Певно, подумала — божевільна. Я помахала їй рукою і побігла далі. На тротуарі був льодок, вичовгана ногами школярів доріжка. Розбіглася, проїхала, спіткнулася і потрапила в обійми якогось літнього червоноармійця. Він не дав мені упасти.

— Так і носа розквасити не важко, дорога товаришко,— сказав він, якимось особливо смачно натискаючи в останніх словах на «о».

Матінко, яка ж я дурна! Але що це дзвенить? Трамвай? Пустили трамвай? Авжеж. Ось він, скрегогучучи колесами, з гуркотом розвертається на кільце. Моторний вагон, два причепа, і на всіх них не більше десяти шибок. Решту забито фанерою, толем. Але ж трамвай! Пустили. А казали, що німці украли весь мідний дріт. Певно, не встигли або, можливо, його уже заново на тягли. І електрика звідкілясь береться. Трамвай, трамвай! «Молодці земляки! Не ловили гав, поки Вірка Трьошникова знемагала в «темниці сирій».

Я біжу до трамвая і встигаю вже на ходу скочити на останню підніжку. Іду, їду, чорт забирай! Поворот, ще поворот. Проминули татарську мечеть, біля якої стоять чомусь у чергу військові грузовики. Живуть, живуть люди... Поспішають вулицями, квапляться... хтось торкає мене за рукав. Ага, кондуктор, літня тітка, обличчя якої, змерзле, червоне, ледве виглядає з-під хустки... Ах, так, квиток! Я якимось зовсім забула, що на світі існує така річ, як трамвайні квитки.

Нишпорю по кишенях — ні копійки.

— У мене немає грошей.

— Тоді ходіть пішки. На наступній злізете.

— Ти що, сестру медичну виставляєш? Здурила?— чути голоси, і кілька рук простягають п'ятачки.

Платить за мене якийсь літній чоловік. Вручив мені квиток і пильно дивиться. Обличчя його мені чомусь знайоме. Певне, просто корінний верхньоволжець. Заплатив, потім встав, показує рукою на звільнене місце:

— Сідайте, товаришко Нікітіна.

Семене, він знає і мене, і тебе. Він назвав твоє прізвище. Я, зрозуміло, дякую, але не сідаю. Досить, насиділась. Я йду на передню площадку і звідти через єдину шибку, яка збереглася, дивлюся на місто. Милий наш Верхньоволзьк, та ти зовсім молодця! Ти нагадуєш мені одного з моїх пораних — лисого, лобатого дядька, ото-

го Гуляй Ногу, якого я на восьмий день після операції, коли в нього ще не одпали шви, застукала на кухні. Він чистив картоплю й розказував тьоті Фені якісь непристойні анекдоти божественного змісту, а та давилася зо сміху і замахувалась на нього ганчіркою.

Місто наше, ти живеш уже своїм звичайним трудовим життям. Поспішаєш, клопочешся, журишся, смієшся. Радіорепродуктори деруть горлянку. На перехрестях міліціонери. Ти начебто аж забуло, яким було зовсім недавно, коли твоїми вулицями ходили німецькі патрулі.

А ось і площа. Точний восьмикутник красивих двоповерхових будівель, зведених, як кажуть, знаменитим Казаковим на мільйон, асигнований Катериною II. Коли через цю площу мене провозили на допит, я мимоволі заплющувала очі. Це був своєрідний психоз, досить на неї глянути — і я неначе з боку бачила себе поруч з Винокуровим, Роздольським у натовпі гітлерівських офіцерів і потім довго не могла позбутися цього бачення. А зараз ось розчистила рукавом скло, що запотіло від мого дихання. І не боюся. Бачу пам'ятник Леніну. Ні, не пам'ятник, звичайно, а його гранітний постамент, а за ним могили, вінки з пожухлої хвої з червоними стрічками. Напевне, тут похований і твій батько, й Іван Аристархович, і той третій, кого Мудрик назвав комісаром, а можливо, й наша Антоніна. Ех, Антоне, Антоне!..

Той день! Хіба його забудеш? Коли б ти побачив, Семене, обличчя свого батька, натхненне, лоте, зовсім не старече. Коли б ти побачив, як він жбурнув стільця в коменданта, почув його заклик, звернений до всіх нас. Коли б ти побачив, як, ніби сороки, летіли гранати і як цей Шонеберг, плазуючи по землі, боягузливо припадав до коліс машини-ешафота... Тут думки мої перекинулися на Мудрика. «Як там він? Якщо я правильно його оперувала, він мусив би вже стати на ноги. Любий Мудрик, найкращий із усіх жонглерів, жонглер з гранатами... Мудрик... Діти... Чому так повільно все-таки повзе трамвай?»

— Наступна — Лікарняне містечко, — оголошує кондуктор.

Я стрепенулася й починаю відчайдушно штовхатися, пробираючись до виходу.

— Проспала,— чую позаду іронічний голос.

— А що тут дивного? — захищає мене жінка. — І про-
спиш. Поранених, ондечки валять і валять. Затявся
фашист, голими руками не візьмеш. Скільки їм, бідним
сестричкам, зараз роботи...

Вискакую. Але куди ж? У мій госпіталь, звичайно.
Та біжу я в протилежний бік, до хатини Петра Павло-
вича, тією доріжкою, де ми везли колись на санчатах
мертвого Василька. Але тепер це вже вулиця: проїзд,
тротуари. Вікна в будинках прозріли, із димарів —
цівки диму. З незвички я все-таки задихнулася і зупи-
нилася біля хвіртки, не маючи сили повернути кільце.
Під ногами свіжовідбитий слід машини. Розглядіти його
не встигла. Пролунало пронизливе:

— Віра, наша Віронька! — Це кричала Сталька, вона
босоніж мчала обледенілими східцями ганку.

Але Домик перегнав її. Обое повисли у мене на щії
так, що, не витримавши ваги, я змушена присісти.

— Мамочко! Мамо, мамулько!

Ні, певне, зі мною щось сталося, я зробилася сльоз-
ливою. Чула тільки прискорене дихання, відчувала мокрі
поцілунки... Дітки, кровиночки мої, ну от ваша матуся
й знову з вами... «Тримайся, тримайся, Вірко, не лякай
дітей сльозами!» Та вони ж іще й не одягнені. Виско-
чили в чім були. Я схопила Стальку, прикрила пальтом
босі ноженята. Так утрюх і втиснулися в двері, а там
Тетяна. Нові обійми і нові поцілунки.

— Все? Відпустили?.. Одбили тебе твої поранені? Ох,
вони тут усім завдали чосу!

— А Семен? Од Семена є вісті?

Тетяна, здається, не розчула запитання.

— І суду в тебе не буде?.. Чистий паспорт?.. Оце здо-
рово!

— Ну, а як ви тут без мене жили?

— Сталько, зараз же взуйся, он валянки на печі.
Придумала — по снігу босоніж... Ану, й ти, Віро, до
печі. Ось, у батькове крісло. Зараз тобі про все розка-
жемо. Я тепер, між іншим, директор школи, тієї самої,
де ти вчилася, шостої. Чоловіків же ото нема, усіх в ар-
мію позабирали, ну, висунули мене: молодий кадр...

У них тепло і — чи це мені здається з незвички? —
дуже затишно. Сиджу в кріслі Петра Павловича, діти —
поруч долі. Сталька обхопила мої ноги, притислася до

них, Домка тримає руку. В Тетяниних очах безліч запитань. А що я їм розкажу?

— Від Семена так нічого й не було?

Тетяна якось уся випростовується. Стає напруженою, заперечно хитає головою, мабуть, не бажаючи вести цю розмову при дітях.

Але ця педагогічна пересторога марна. Сталька, звичайно, все зрозуміла і вже діловито щебече:

— Дядя Вася розповідав — багатьох зараз випустили, реабілітували, призвали в армію. Дядя Вася каже — у нього в штабі...

Відчуваю, що червонію. По-дурному, засоромлено, страшенно червонію. І навіть перебиваю її:

— Який дядя Вася?

— Дядя Вася Сухохлебов, який же ще?

— Полковник Сухохлебов, — уточнює Домка.

На ньому тепер синій костюмчик. Я купила цей костюмчик торік. Він зовсім новенький, але рукава мало не по лікоть, штани вузькі. І ось зараз мені чомусь впадає в око, що штани ці заправлені в хромові офіцерські чоботи великого розміру...

— Василь Харитонович нас не забуває, — підхоплює розмову Тетяна. І я бачу, як гаснуть, холонуть її очі.

— Він нам свій атестат залишив, — похмуро каже Домка.

— Який атестат? — запитую я, відчуваючи, що щоки мої не тільки палають, але й помокріли від жару.

— Грошовий, — уточнює Сталька.

— І ви взяли?.. Ти, Тетяно, взяла?

— Що вдієш, на учительські ж бо хіба їх прогонуєш.

— Дядя Вася сказав — у нього нікого нема, а ми для нього наче рідні. Сказав, що гроші все одно пропадуть... І пропадуть, дуже просто. Картопля он на базарі тридцять карбованців кіло, — хазяйновито каже Сталька, за звичкою повторюючи чийсь слова.

Атестат... Наче рідні... У мене тепліє на душі. І водночас мені дуже не по собі. Ну чого, чого ви всі дивитесь на мене?

— Що все це означає? — запитую я, намагаючись говорити твердіше й суворіше.

— Тобі краще знати, — відповідає Тетяна. — Ну, це потім, а зараз ти, напевне, голодна?

Голодна? Та це мій звичний стан, я його майже не помічаю.

— Ні, не дуже. А у вас... є що-небудь?

— У нас суп «ура Суворову» із сочевичних концентратів і ще картопля варена,— сповіщає Сталька.

Від самої думки про сочевичний суп у мене починає страшенно виділятися слина.

— Міцно живете, любі мої.

— Дядя Вася свій додпайок нам возить.

Каструлька з супом булькає на плиті. Мій загострений нюх, надзвичайно чутливий до всіх кулінарних запахів, жадібно ловить прісний аромат вареної картоплі. Ні, справді, вони, здається, непогано влаштувалися. З дитячих облич зійшов той зеленастий відтінок, що його мають паростки овочів, пророслих у льоху. Домка аж зарум'янився, і на обличчі можна перелічити все ластовиння.

Суп «ура Суворову»— страх який смачний. Спустошую миску і прошу добавки. Як би це у них непомітно спитати про Василя—де він? Коли заїздить? Просте, природне запитання, а от чомусь ніяк не наберуся духу його поставити. Починаю розпитувати про поранених. Військові? Вони вже майже всі в армії. Останні приходили із запасного полку прощатися в госпіталь тиждень тому. Мудрик? Він уже в формі. Теж поки що десь недалеко... Кажуть, представлений до великого ордена, начебто навіть у Герої Радянського Союзу.

Марія Григорівна? Ця вдома. Чоловік із евакуації повернувся, син після поранення на побивку прибув до лікуватися. Та ще онуки...

— Ну, а полковник Сухохлебов—він спочатку десь був, а тепер за наказом командування доукомплектує свою Верхньоволзьку ордена Червоної Зірки гвардійську дивізію,—нарешті-таки вимовляє Домка.

— У нього машина—справжній «козел»—четверо коліс і всі ведучі. От,—заявляє Сталька,—він сьогодні мене до рогу довіз.

— Як? Він був тут?—мимоволі скрикую я.

Одразу пригадується зустріч, що не відбулася о дванадцятій нуль-нуль. Знову не пощастило, знову розминулися.

— Він звідси до нас у госпіталь поїхав,—каже Домка.

— У госпіталь? Чого?

— По старій пам'яті. Скучає,— пояснює Сталька Василевим тоном.— І ще з ним військовий лікар другого рангу якийсь... Вони у нас щойно пиячили.

— Не мели дурниць,— сердито, навіть, мабуть, занадто сердито осаджує її Тетяна.— Яка це пиятика — сіли двоє чоловіків і розпили півлітрівку.

— Спирту,— уточнює Сталька.

— А хіба він п'є?— якимось машинально запитую я.

— Ну а як же? Їм в армії за наказом наркомівська належить.

І раптом мене потягло в госпіталь, у наше підземелля. Розчепивши Стальчині рученята, що обіймали мене, я встала. Три пари очей запитливо втупилися мені в обличчя. Тільки Сталька спитала:

— Ма, ти туди?

Я квапливо одягалася.

— Ну звичайно ж, у госпіталь... Адже я туди й не заїхала, прямо до вас... Треба ж мені там показатися... Подивитися моїх пораниених...

— Твої всі уже пішли. Там тепер інші,— авторитетно пояснює Домка, сумовито стежачи за тим, як я одягаю пальто.— Там військовий лікар першого рангу Громова начальник. Із наших тільки тьотя Феня та на вішалці ота Зінаїда, нова Райчина мама. Вони зараз за нашими шафами обидві й живуть.

— А ти звідки все знаєш?— запитую я, обсмикуючи косинку.

— Як це звідки?— здивувався Домка.— Я ж там працюю. «Брат-жалібник...»

— Він там працює, а мене ось демобілізували,— бідкається Сталька.— Дядя Вася каже — не назовсім, тимчасово. А ти мене призвеш? Еге ж? Домка у нас робочий пайок одержує.

— Що ж вдієш,— немовби виправдовуючись, каже Тетяна.— На фабриках і менші зараз працюють.

Я бачу, як скривджено всі троє стежать за моїм одяганням. Рідні, з якою б радістю я з вами залишилась, але я ж не можу, мені ж треба...

— Віро, ти хоч картоплі поїж! Встигнеш.

— Там зараз нікого з лікарів і немає. Тільки на вечірній обхід надійдуть,— каже Домка.

А ця нестерпна Сталька бовкає:

— Ти, ма, даремно, він, напевно, вже поїхав.

Тетяна сунить чорні брови. Домка дає сестрі дзвінкого ляпаса.

— Я скоро.

— Ну хоч тепле щось взуй, не можна ж у туфлях по морозу.— Тетяна, знявши з лежанки, кидає мені свої фетрові боти. Вони великі, але як тепло ногам! У прихожій зупиняюся поправити біля дзеркала косинку і чую в кімнаті розмову.

— І години з нами не посиділа...— бубонить Сталька.

— Не смій так про нашу Віру!— обриває Домка, але голос у нього зажурений.— Картопля... Так жодної й не з'їла.

Любі, любі ви мої! Коли б ви знали, як важко від вас іти. Але ж я ненадовго. Зараз приїду, треба ж мені побачити пораних, госпіталь, в якому я стільки пережила, Громову Валерію Леопольдівну. Треба ж хоч показатись. Я — миттю.

18

А надворі зовсім випогодилося. Небо над містом голубе, свіже. Навкруги все біле-білісіньке, і зараз, коли сонце хилиться на захід, усе виблискує перламутром, а тіні зовсім фіолетові. Мені навіть здається, що пахне весною. Хоча звідки ж? Рано. На мить я зупиняюся, розглядаю біля хвіртки рубчаті відбитки шин. Вони зовсім свіжі.

— Ма, старий хід до підвалу тепер замкнули. Розкопали той, другий, Мудриків, через який ми його тягли!— кричить з ганку Домка.

— Гаразд, гаразд, знайду. Іди в хату, не застудись!

Майже біжу, тішачись м'якістю свіжого снігу, що безшумно подається під підошвами гарних бот, і фіолетовими тінями коло заметів, і багрянючим заходом, і повітрям напрочуд смачним, чистим, і самою можливістю бігти, рухатися. Рухатися куди завгодно... Громова — начальниця госпіталю. А Дубинич? Куди подівся Дубинич? Бідолаха, що ж він тепер робить без руки? Безрукий хірург — це співак, що позбувся голосу... Біжу — і раптом на розі дорогу мені перетинає велика, розтягнута колона військовополонених. Неквалливо витікає вона з напівзруйнованих воріт Лікарняного містечка і

розвертається по вулиці. Полонені виникають несподівано, як привид страшного й такого недавнього минулого. Усе в мене інстинктивно насторожується. Я аж одвертаюся: адже все через вас, через вас, проклятих!

Немолодий боець у шинелі третього строку, як видно конвоїр, стоячи на виході з гвинтівкою під пахвою, неголосно підганяє:

— Ану, давай, шнель, шнель! Ти! Окуляри! Не відставай!

Помітив мене, набрав молодецького вигляду.

— От, сестричко, нація,— руйнувати мастаки, але й роблять чисто. Підганяти не доводиться... Це я так, для порядку, їм: «Шнель, шнель...» Щоб не зазнавалися...

— Вони з нами не церемонились.

— А хто ж це церемониться? Ми теж не церемонімося. Нехай спробує хтось із них зафілонити! Але ж не філонять, працюють... Погано от, одежина у них нікудишня, шинельки вітром підбиті, мерзнуть, чорти... Ей, окуляри, держи ряд!

Боець приєднується до другого, що замикає у хвості колону, і обидва вони, про щось неголосно перемовляючись, ідуть позаду, м'яко ступаючи по снігу підшитими валянками... Ага, вже майже відбудували терапевтичний корпус, коробка якого не була зруйнована. Ось їх куди пристосували...

Колона, віддаляючись, завертала за ріг. «Шинельки погані, мерзнуть...» Та тобі б, дядьку, подивитися, як вони вішали Петра Павловича, як хотіли усіх нас живцем спалити... «Шинельки, підбиті вітром», а вони он Райку сиротою зробили... Райку? Мені дуже захотілося побачити цю жваву дівчинку. «Нова Райчина мама»,— отже, вона десь тут, при Зінаїді, можливо, й побачу...

Все це я додумувала, йдучи, вірніше — біжучи. Домка міг би мені й не казати, що в госпіталь інший вхід. Колишній, біля якого остання Мудрикова граната звалила факельників, навіть снігом замело, а до нового веде притоптана дорога. Біля нього навіть стрілка з червоним хрестиком і написом: «Господарство Громової». Коло входу, в затінку лип, санітарний автомобіль. Кухонну трубу подовжили. Вона тепер, як телеграфний стовп, на дротяних розпірках, але дим, що виходить з неї, стелеться по землі... Відчуваю запах підгорілого сала і цибулі й ковтаю слину. Не завадило б

все-таки з'їсти ще тарілочку цього супу «ура Суворову» і гарячої картоплі, особливо картоплі...

Все, усе тут уже перероблено. Навіть дощечки висять: «Гардероб», «Прийомна палата». Біля вішалки у білому халаті Зінаїда. Побачивши мене, вона сторопіла, витріщивши свої сині очиська. Потім худеньке, вугласте личко з опущеними куточками губ засіяло.

— Віро Миколаївно, ви? Вас...— Вибігши з-за дерев'яної перегородки, кинулася до мене. Повторює моє ім'я і більш нічого не каже.

А я все оглядаюся. В усьому — у великому і дрібницях — відчувається тверда, досвідчена рука Громової. Госпіталь, справжній військовий госпіталь. Не те, що в мій час.

Зінаїдине белькотіння привернуло увагу. В дощаний коридор — а тепер є у них і коридор — повисипали дядьки в сині халатах. На дверях — а у них тепер і двері з'явилися — замаячили зацікавлені фізіономії. Лупають очима, і ніхто, ніхто мене тут уже не знає.

— Зінаїдо, а як Рая?— запитую я.

— А в садочку вона, Раечка, тут, поряд,— якось одразу отямлюючись, відповідає гардеробниця, і куточки її губів знову опускаються.— Де їй бути? В садочку... Тільки надто вже у них погано, так погано, що й сказати не можу. І приміщення нікудишне, протяги, вже раз дівчинка застудилася.

Але я не слухаю. На вішалці, серед верхнього одягу, я помітила довгу шинель. Шинель з чотирма шпалами в петлицях і смушкову папаху.

— Що, начальство яке наскочило? Інспекція?— запитую я якомога байдуже, хоч серце в мене калатає так, що боюся, коли б Зінаїда не почувала це.

— Шинель, чи що?.. Та це ж наш Василь Харитонович. Тут він. Навідує... З ним ще якийсь підполковник, чи що...

— Тут, тут!— торохтить на ходу тьотя Феня, вона біжить коридором, неначе котиться кругла біла кулька.— Господи, спаси і помилуй, Віра Миколаївна, жива, здорова!— ніби солячи, вона обсіпає мене маленькими квапливими хрестами.— Виходить, поміг господь, почув наші молитви. Відбили тебе наші поранені.

Вона каже щось іще, схлипуючи, шохвилини підносячи марлечку до пухкого обличчя. Але з цього потоку

вигуків у свідомість мою входить лише одне: мене відбили поранені. Як це відбили? Що це означає?

— А ви не знаєте? Тут таке було... Погриміли милиці: «Не дамо скривдити нашу Віру!» Кудись там усім гамузом ходили! Начальство велике приїздило, заспокоювало: мовляв, іде розслідування, не поспішайте, по совісті усе розберуть...— І раптом, перервавши потік слів, утупилася на мене.— Повернулась, повернулась наша Віра Миколаївна, вийшла, як пророк Іона із черева китового...

Нарешті я зібралася з духом і спитала:

— А Василь... Василь Харитонович, він тут? Мені його побачити треба.

— Та кажу ж вам — тут.— Вона нахилилась і пошепки сповістила:— Тут, з іншим якимось і трохи наче під чаркою. Я його у ваш «зашафник» завела. Тепер це наша із Зінаїдою резиденція... Полковникові не можна на людях підпилити, сховала я його. Може, не треба вам зараз до нього, га? Нехай порозвітриться.

— Гаразд, гаразд, я сама знаю, що треба і що не треба.

«Що це з ним? І як це на нього не схоже». Я попрямувала була знайомим шляхом, але Зінаїда спинила:

— А халатик? У нас зараз суворо. Товаришка Громова так нас гріє. Одягніть-но ось, я на ваш зріст свіженький вибрала, прасований.

Оце порядок. Мені б такий. Я накинула халат і під поглядами незнайомих хворих пішла такими знайомими мені палатами. Той, останній відсік, де мій «зашафник» був, як видно, занедбаний. Його ще не переобладнали — громадилися дошки, цегла. Тьмяна лампочка освітлювала картину цілковитого розгрому. Але все-таки цей похмурий куток, де ми стільки пережили, був мені дуже дорогий. Шафи стояли на тому самому місці, і в щілинах поміж ними виднілося світло.

Тьотя Феня кругленьким колом котилася за мною. Переборюючи страшенну ніяковість, я сказала-таки їй:

— Мені треба поговорити з ним сам на сам.

— Розумію, розумію, Віро Миколаївно. Розумію, голубонько моя,— заспішила стара, і мені здалося, що вона дійсно все розуміє. Навіть більше, ніж треба. «Ну, біс із нею, нехай так,— головне, що вона зникла і

навіть з перебільшеною ретельністю причинила рипучі дошані двері».

Набравшись духу, я попрямувала до шаф. І зупинилася. Звідти чути було розкотистий Василів бас. Він був не сам. З кимось розмовляв. Зупинилася... Знову! От прикрість: ніколи не буває сам. Співрозмовник його говорив тихо, здалеку його голосу не чути, але у Василя я розбирала кожне слово:

— Навіщо, ну навіщо вам це потрібно?!— докоряв він комусь з гнівом і болем.— За вас люди на смерть ідуть... Навіщо?

З ким це він? Кепсько, що доводиться підслуховувати розмову. Але й піти неможливо. Почують кроки — подумують, що підкралася навмисне.

— ...Я вам про неї двічі писав. Писав старий більшовик Сухохлебов. Червоногвардієць. Командир бронепозда. Делегат Десятого з'їзду партії. Кронштадт штурмував... Ви навіть і не відповіли. Чому?

Співрозмовник мовчав.

— Вона пречудова людина, комуніст з великої літери, хоч у неї всього тільки давно прострочений комсомольський квиток... Хіба так можна з людьми...

Невже про мене? І хто там з ним? Секретар обкому?.. І чому він так тихо відповідає? Нічого не чути.

— ...врятувала вісімдесят воїнів, ризикувала життям, дітьми. До речі, коли б ви знали, як вони назвали своїх дітей. Син — Дамир. Це означає — «даєшь мировую революцію». І Сталіна... Але чому, чому ви не вірите людям, нашим, радянським людям? Їм не можна не вірити... Ви не смієте їм не вірити... Чуєте... Мовчите? Нічого казати?.. Соромно?

Я завмерла. Ні, піти тихо, швидше піти. О, чорт, кроки! Тверді чоловічі кроки... Пізно. Відчиняються двері: Громова! В халаті, в шапочці, як завжди пряма, немов палка од щітки. Я пам'ятаю, як вона подивилася крізь мене тоді в день визволення міста, і геть знітилася. Але Громова йшла прямо до мене, простягнувши обидві руки.

— Віро Миколаївно, ви тут?.. Справедливість перемогла! Поздоровляю, голубко, поздоровляю!

Стиснула руки так, що мені боляче. Розмова за шафами обірвалася. Звідти вийшов військовий. Ні, коли б не ці широко посаджені очі, в яких завжди живе по-

смішка, я, можливо, не одразу б і впізнала Василя. Нова форма зробила його ще вищим, ще прямішим. Обличчя і голова вибриті, і від цього якось виділилися густі кушуваті брови. Рухи точні, ступає пружно. Порипують ремені портупей. Одним словом, військова кісточка.

Громова, звичайно, не могла не помітити, як, побачивши мене, засяяло худорляве, мужнє обличчя, як весело склалися біля очей і розбіглися од куточків рота зморщечки-тріщинки. Але вона хіба щось розуміє, окрім хірургії, ця Громова? А я, вражена його перетворенням, мовчала, не знаючи, що сказати. Він перший отямився від несподіванки.

— Ти що ж, не впізнаєш мене, Віро?— Він цілує мені руку і вклоняється Громовій, вклоняється так, як уміють це робити кадрові військові: не згинаючи спини, нахилив голову й пристукнув підбором об підбор.

А його співрозмовник? Той, з ким він сперечався? Певно, при сторонніх він не хоче виходити?.. Знайшла про кого думати, головне, що мені радісно, хороше і... трошки ніяково. Василеві, по-моєму, теж, але він людина витримана, майстерно це маскує. От не пощастило... Там, за шафами, хтось, а тут ще Громову принесло.

— Полковник нас не забуває,— каже вона різким голосом.— Можна сказати, шефствує над нами. І дуже добре, що ви зайшли, полковнику. У вашій присутності я мушу глибоко вибачитися перед Вірою Миколаївною.

«Матінко! Ну чому, чому ти анічогісінько в житті не тямиш? Промовчала б уже, чи що...»

— Я не виправдовуюсь, але про вас, Віро Миколаївно, стільки базікали там, в евакуації... Пробачте великодушно, пробачте мені, голубонько. До речі, головний хірург Верхньоволзького фронту професор Кривоногов сам оглядав ваших пацієнтів і констатував виключно хороше заживлення ран. І це в таких жахливих умовах. Звичайно, всі дуже виснажені, але тільки три смертних випадки... Ще раз вибачте.

Як би порадувала мене ця розмова кілька хвилин тому. А зараз... Провалилася б ти з своїми вибаченнями! Ну як ти не бачиш?

— А по-друге,— анічогісінько не помічаючи, веде далі Громова,— а по-друге, ми відкриваємо в приміщенні школи номер один великий клінічний госпіталь.

Не знаю, що там було у німців, вони все страшенно за-
гидили, але ремонт закінчується. Буде величезний ста-
ціонар. Я запрошую вас туди на посаду хірурга-орди-
натора. Подумайте і завтра вранці повідомте рішення.

Ну, тепер-бо хоч усе? Виявляється, ні. Тепер вона
взялася за Василя:

— А ви, полковнику, полюбуйтеся, які у нас тут умо-
ви. Немоżliві. За такі нас треба судити. Мені для чо-
гось присвоїли звання військового лікаря першого ран-
гу. Я на всіх цих ваших шпалах і зірках погано розу-
міюся. Але ви командир дивізії, начальство, і я заявляю
вам, а ви теж там скажете чи доповісте, чи що, кому
слід: так не можна... Час налагоджувати нормальну
медицину. Ось, будь ласка, полюбуйтеся. Я вам зараз
покажу.— Вона бере Василя під руку і веде так рішуче,
що він ледве встигає кинути мені жалібний погляд.

Грюкають двері. Кроки віддаляються. Тьху, як без-
глуздо, навіть словом не перемовилися! Я — сама. Ні,
не сама. Я згадую про Василевого співрозмовника. Чо-
му так тихо за шафами? Ховається? А чого йому хова-
тися?.. Ні, я нічого не розумію... Кашлянула. Кашля-
нула голосніше — ніякої відповіді. Не може людина так
тихо сидіти.

Намагаючись ступати якомога гучніше, підходжу до
шаф. Ані звуку. Як і колись, простирало закриває вхід.
Мое простирало. Я його з дому принесла. Ось і мітка:
«В. Т.» Але як його заялозили! Аж чорним зробилося,
хоч би випрала, чи що. Побачить Громова — бути гро-
му. Відхилию простирало — нікого. У «зашафнику» все,
як і було. Тільки з-за однієї подушки висовує свого
довгого воскового носа богородиця.

Дверцята великої шафи одчинені. Так, і тут усе, як
і було. І портрет товариша Сталіна висить там, де його
повісив колись хитромудрий Домка.

Нікого. Та з ким же розмовляв Василь? Невже з са-
мим собою?.. Ну що ж, адже є в нього така звичка.

Я вдома, лежу на справжній постелі, на чистому про-
стиралі, вкрита стьобаною домашньою ковдрою. Ні їжі,
ні дров цього дня Тетяна з дітьми не пожаліли. Наго-
дували досхочу смаженою картоплею, квашеною ка-

пустою, запашними огірками із запасів покійного Петра Павловича, чудесними, неперевершеними огірками, які досі зберегли свій часниково-смородинний аромат і хрумтять, як малосольні.

Тихо. З рукомийника падають у таз важкі краплини. Цвіркун, справжній довоєнний цвіркун, неквапливо сюрчить десь у кутку, на печі, що віддає благодійне тепло. І нібито немає поряд великої, страшної війни, нібито ще не стогнуть під німцем величезні простори радянської землі... Але на один-бо день можна про це забути?

Дома! Дома ж! Діти поруч. Сита, в теплі, у тиші. І цей цвіркун. Як же це добре бути вдома і ось так лежати на чистому простиралі, під стьобаною ковдрою, і думати, думати й, за давньою моєю звичкою, ніби в думці писати тобі, Семене, листа, розповідаючи про наше життя-буття.

Що ж було зі мною після того, як я опинилась сама в цьому нашому «зашафнику»? Нічого особливого. Справді, нічого особливого. Але ж ми з тобою були завжди одвертими, і я мушу до цього додати — нічого і багато чого.

Так, так, це буває з нами, жінками. Нічого і багато чого. І ось зараз я радісно перебираю уривочки цих спогадів. Але перш за все до «зашафника» вкотилася тьотя Феня. У неї, бачте, сьогодні відгул. Діла у неї нема, і наше «радіформбюро» почало передавати мені довжелезне зведення про те, що діялося тут без мене. Дорогі новини про близьких мені людей. Але, чесно кажучи, я напівслухала її, весь час була насторожі — чи не стукнуть двері, чи не пролунають тверді кроки? І вони пролунали. Рішучий стукіт кісточками пальців по шафі.

— Віро, можна?

— Так, так, звичайно, Василю.

«Ти вибач мене, тьотю Феню, вірний мій Санчо Панса!» Перервавши її розповіді, я схопилася, глянула в затемнене скло шафи, яке все ще вірно служить дзеркалом, при цьому я навіть забула про дивовижну здатність тьоті Фені вбирати й поширювати чутки.

Василь одразу заповнив собою весь «зашафник». У ньому стало тісно тьом. Але тьотя Феня, бодай й!

легко жилося, не пішла, а лише відсунулась вглиб, куди до своєї богоматері.

— У тебе тут багато справ?— спитав Василь з невластивою йому і тому аж трохи смішною ніяковістю.— Я б довів тебе до хати. У мене тут машина.

«Підвезти! Два квартали? Гм-гм... Ну чого він, дивак, темнить?» Та, мабуть, уже так влаштована людина, що іноді й найсерйозніші, наймужніші люди можуть раптом перетворюватися на дітей, які ховають щось усім, усім очевидне.

— І вірно, і правда, і підвезить її,— посипала свій горошок тьотя Феня.— І підкиньте. — І я була їй за це дуже вдячна.

Мовчки пройшли ми з Василем через палати. Напевно, все-таки новим пораненим відома історія нашого госпіталю. Можливо, вони навіть догадувалися, хто ми? На нас дивилися з усіх палат... Ет, байдуже! Нехай думають, що хочуть.

Так дійшли до роздягальні.

На стільці навпроти вішалки сидів військовий з трьома шпалами і медичними емблемами на зелених петлицях. Побачивши нас, він встав.

— Ось, познайомся, Віро. Це військовий лікар другого рангу Світличний, начальник медсанбату нашої дивізії. Поки ще медсанбату, щоправда, у нього нема...— Василь усміхнувся.

— Але буде, товаришу полковник, буде,— відповів військовий.

Ми потиснули одне одному руки.

На дверях з'явилася Марія Григорівна, і я одразу забула про цього начальника майбутнього медсанбату.

Якусь мить ми стояли одна перед одною. Обличчя Марії Григорівни, як завжди, було непорушне, замкнуте на всі замки. І раптом я побачила те, чого ні разу не бачила на ньому,— усмішку. Таку незвичайну, що вона якось одразу змінила не тільки суворе, негарне обличчя, але й усю цю жінку. Нібито від цієї усмішки в холодній, вогкій роздягальні, де під стелею ледь жевріла слабенька електролампочка, враз стало і сухіше, і тепліше, і світліше.

З-за спини Марії Григорівни виглядали хвацько загнуті догори Раїні кіски.

— Здрастуйте, Віро Миколаївно!— тільки й сказала Марія Григорівна.— Оця дзига мала,— вона виштовхнула наперед дівчинку,— ось оця прибігла до мене й кричить: «Нашу Віру випустили! Віра повернулась!..» Ночви покинула — й сюди.

Більше вона нічого не сказала. Підсмикнула ріжки темної хустки, якою була запнута. Усмішка згасла.

— Здрастуйте, Василю Харитоновичу!

І Василь, ставши суворим, аж урочистим, так само шанобливо вклонився їй, як допіру Громовій.

— Здрастуйте, Маріє Григорівно!

Наша сестра-хазяйка подивилась на мене, на нього, на Зінаїду, що застигла з моїм пальтом у руках. Мені чомусь пригадалося: великі клопоти і печалі, казенний дім, жировий король на серці... чи щось схоже на це. «Ні, не карти твої, а сама ти, відбільниця з «Більшовички», великий серцезнавець. Все ж бо ти бачиш, все ж бо ти знаєш. І ось зараз замість всіляких вигуків, як годиться на цей випадок, замість ойків-зойків, співчуття і сліз ти коротко промовляєш найпотрібніше для мене:

— Ну, поздоровкались і попрощаємося. Мене білизна жде, мій он, можливо, і не догадається бак з плити зняти. Перекипить.

Вона повернулась і пішла так квапливо, що дівчинка аж засмутилася.

— Мамо Зіно, чого це вона? Я бігла-бігла, а вона взяла та й пішла.

— Та, бачиш, боїться, білизна перекипить,— відповіла їй Зінаїда й почала енергійно одягати на мене пальто.

Василь уже одягнувся. В шинелі, в папасі, він став ще вищим. Його начальник медсанбату в своїй ушанці здається поруч з ним малорослим, а теж дядечко — дай боже... Ще й він тут! Невже ми так і не зможемо поговорити?

— Товаришу Світличний, ви самі передайте лікаріві Трьошниковій свої пропозиції. Я у ваші вчені діла втручатися не можу,— каже Василь і, присівши навпочіпки, заводить розмову з дівчинкою. З дітьми він завжди розмовляє серйозно; мабуть, цим і приваблює їх до себе.

Світличний одразу, як то кажуть, бере бика за роги:

— Віро Миколаївно, що ви скажете, коли я запропоную вам місце хірурга в нашому медсанбаті? Польова військова хірургія — найкраща школа, це ще Пирогов казав...

«Ну от, здоровенькі були, усім одразу став потрібен звичайнісінький лікар Вірка Трьошнікова!» Василь ще балакає з дівчинкою, але я ловлю його запитливі погляди. Авжеж, я розумію, це і його пропозиція... Що ж робити?

— Спасибі, подумаю,— відповідаю Світличному.— Я подумаю,— повторюю голосно.— Мені треба порадитися... з домашніми.

Світличний запитливо дивиться на Василя.

— Ми завтра будемо в місті і заїдемо до вас,— відповідає той і додає:— За відповіддю.

Потім, утрюх, ми залишаємо госпіталь. Я все ще ніяк не звикну до свіжого повітря, воно здається якимсь напрочуд смачним. Жадібно вдихаю його, і, певне, тому знову паморочиться голова і стукотить серце...

Небо чорне, як папір, що в нього загортають рентгенівські знімки. І все, все в дрібних дірочках, і дірочки ці колюче виблискують. Сніг мерехтить, немов флуоресціює. І тиша. Така пронизлива тиша, що чути, як десь далеко, за «Більшовичкою», скрегочучи колесами, розвертається по колу трамвай.

Біля входу стоїть кістлява машина, схожа на цибатого коника. Од неї відривається тінь — червоноармієць у кожушку, у валянках. Виструнчується і, вихопивши руку із хутряної рукавиці, бере під козирьок.

— Відвезіть військового лікаря другого рангу Світличного в його господарство,— наказує Василь. І іншим, не таким наказовим тоном додає:— Поверніться сюди й чекайте. Якщо до одинадцятої тридцяти не буду, їдьте до хати і розпрягайте коня.

Василь рішуче бере мене під руку. Машина з виттям виривається із замети, вирулює на вулицю, і скоро червоний її вогник потопає в пільмі.

— Ну, а куди ми?— запитую я.

— Куди-небудь,— відповідає Василь.

Ми йдемо під руку вулицею. Безлюдною вулицею. Сніг осідає під ногами — йдемо неначе по килиму. За мети світяться, а над ними гостро сяють зорі. І, певне,

од надміру кисню, якого довго так не вистачало моїм легеням, кров бурхливо пульсує в скронях.

— Куди ж ми все-таки, Василю?

— Прямо.

— А потім?

— Потім повернемо.

— Куди?

— Куди-небудь... Тобі не холодно?

— Ні, мені хороше.

— Мені теж.

І справді, хороше йти, коли тебе ось так міцно ведуть під руку. До цього «хороше» ще треба звикнути. Воно дуже нестійке. Я боюся його сполохати і тому ні про що не кажу. Що думає Василь — не знаю. Але він теж ні про що не розпитує, нічого не вимовляє.

— Василю, з ким ти розмовляв сьогодні?

— Я розмовляв? Де?

— Там, у мене в «зашафнику».

— В «зашафнику»?— Він, здається, щиро здивований.

— Ну як же, пригадай... Ти, здається, говорив... про мене.

Мовчання. Він, звичайно, згадав. Але не хоче відповідати.

— Я однаково все чула. Тільки не подумай, що я підслуховувала. Просто зайшла, а ти ж майже кричав. То з ким же?

Мовчить. Різко хрумтить сніг під його подошвою. І раптом я починаю розуміти. Я вгадую його співрозмовника і наполягаю з новою енергією:

— Ну, з ким же, з ким?

— Із совістю,— глухо відповідає він.

Із совістю? Гм! Ну, нехай так. Мовчання порушено.

Ми йдемо так злагідно — крок в крок. Але мовчати вже не можемо і розмовляємо про якісь дрібниці.

Так проминули ми ще кілька кварталів. Наблизились до центру міста. Почали траплятися перехожі. Ідуть назустріч і обганяють нас сліпі трамваї. Репродуктор видзвонює десь «Краю мій, моя ти Батьківщино...». Голос Юрія Левітана починає передавати чергове зведення Радінформбюро. На мить ми зупиняємося, намагаючись щось почути. Ні, далеко, не розбереш. Але ми чомусь догадуємося: повідомлення про новий наступ.

Місто ще не спить. Воно тільки причаїлося за маскувальними шторами. Рідко-рідко побачиш — майне на фасаді незамаскована смужка. Йдемо далі. Рухається колона машин. Вони йдуть як привиди, немовби обмацуючи перед собою дорогу синіми пригаслими вогнями. Трамвайна дуга викрешує іскру об дріт. Вулиця виникає на мить аж якимось надто чітко, ніби від спалаху блискавки. Виникає і щезає. І ніч стає ще чорнішою.

Розмовляємо. Про що? Не пригадую. Здається, він розповідає, що теж десь проходив перевірку, а потім про те, що дивізія його вже майже готова. Скоро їм виступати. Це соромно, це негарно, але я цієї ночі не хочу думати ні про війну, яка бурхає ще зовсім недалеко, ні про те, звідки я сьогодні вийшла. І навіть постійна моя думка, що завжди живе в мені, думка про тебе, Семєне, думка про те, як воно там тобі, навіть вона залишила мене.

Мені навіть не важливо, що він мені казав і зовсім уже нічого не значить, що я йому відповідаю. Важливо, що ми йдемо поруч, що він тримає мене під руку, що звучить його голос. Іноді я пригадую, що пішла з дому, що діти мене ждуть, і мене тягне до них. Але я йду далі. Куди? Не знаю. Навіщо? Не знаю.

Поминули міст через Тьму. Його уже полагодили, яму, в яку колись плигнув через борт поліцай, засипали. Од цього спогаду на мить робиться моторошно. Адже ще сьогодні вранці фанерний щит загороджував вікно, гуркотіли при підйомі ліжка... Ні, ні, не копирсатися в цих ранах, не втішатися болем споминів! Нехай це швидше забудеться, як поганий сон. Копирсатися в таких речах — заняття легкодухих...

І раптом мені пригадався сон, що мучив мене перед страшним днем відступу: безкрилі, схожі на гусениць, літаючі машини, ці сірі істоти — втілений жах. І моторошне усвідомлення власного безсилля. Пригадується все, що я пережила на мосту, потік людей і машин, заграда, відчай самотності в цьому сумному, але єдиному натовпі.

— Віро, що з тобою?

Ніч безмісячна. Вихідний він сьогодні, цей місяць, чи що?

Але у фосфоричному сяйві м'яких, молодих снігів я бачу простору площу, уже звільнену од німецьких хрестів, руїни палацу-музею і свою площу.

— Що з тобою, Віро? Змерзла?

Ми зупинились якраз перед школою. Тією самою, де я вчилася, де вчився Домка, де директорствує зараз наша Тетяна. Верхнє крило розвернуте вибухом, і видно схожий на шматок сцени наш клас. Чомусь страшенно цікаво дізнатися: чи висить на місці портрет Тімірізева?

— Ходім подивимось.

Так, портрет висить. Його навіть досить добре видно. Скільки часу сплило від того клятого ранку, коли після висадження мосту я самотно стояла на цій площі? Рік? Десять? Сто років? Та що там? Скільки часу минуло від сьогоднішнього ранку, коли сліпий трамвай віз мене через цю площу, а я стояла з вузликом під пахвою. Дивилася через єдине скло і з деяким страхом думала: «Що ж буде, що мене жде?»

— Віро, ти знову відійшла кудись?— Василь узяв мої руки, гріє, дихаючи на них.— Сьогодні ти весь час кудись тікаєш.

— Ні, ні, я тут... Але куди ми все-таки йдемо?

— Ми? Йдемо, як то кажуть, світ за очі.

— А де ти живеш?— несподівано для себе раптом питаю я.

— Де живу?

— Еге ж... Не може ж гвардії полковник жити просто неба.

Хвилину ми мовчимо. Від цього мовчання нам обом стає якось по-хорошому незручно.

— Ну, відповідай... У гості, між іншим, до тебе не напрошуюся. Так просто, турбота лікаря. В яких умовах доліковуються його хворі.

— Живу за сорок кілометрів од міста. Там мій штаб,— каже він нарешті.

— То пішли назад. Шофер жде. Якщо ми спізнимося до одинадцятої тридцяти...

Він, цей чоловік, у якого на все готова відповідь, явно збентежений. Найбільше його, здається, здивувало, що я запам'ятала оце його розпорядження. Мені аж трошки смішно від того, як він так зняковів. У всіх нас, мабуть, ще зберігається дитяче. І це дуже здорово.

— Я зупинилась у зовиці і, на жаль, тепер не можу запропонувати гвардії полковнику навіть ліжку,— почально кажу я.

Усміхаємося. Починаємо реготати. Він підхоплює мене і кружляє, як дівчисько. Я сміюся, дригаючи ногами, неначе справді дівчисько. Коли він опустив мене й поставив на землю, ми поцілувалися. Ну й що? Що в цьому поганого, якщо двом немолодим людям з нелегкою долею раптом примарилося на мить щастя і вони потягнулися одне до одного?..

Ніби студенти якісь, тримаючись за руки, йшли ми назад. І знову розмовляли. Оці вже розмови я запам'ятала. Говорили про його грошовий атестат. Він просив не повертати, одержувати по ньому хоча б... поки ми не станемо на ноги, не в'ємося в колодочки. Нащо йому, одинокому, на війні гроші?

Говорили про майбутнє. Пропозиція Громової заманлива. Бути ученицею такої людини, як вона, хірургом величезного госпіталю — це ж здорово. А з другого боку — медсанбат... Гітлерівців не розбито. Війна в розпалі, фон шонеберги ще повзають по нашій землі, і скільком Петрам Павловичам та Іванам Аристарховичам загрожує шибениця, скільки Раечок можуть стати сиротами. Що там сиротами! Просто нічим, прахом. Мільйони наших бідують, як бідували ми у Верхньоволзьку. І хіба там, на фронті, буде зайвою пара досвідчених рук?.. Польова хірургія... Лікар Пирогов... З першого курсу знаю. У Толстого описано... Вірка Трьошнікова — військовий хірург! А що? Скільки разів там, у камері, я мріяла саме про те, щоб піти на війну і працювати, де найбільш потрібно. Там буде ніколи копирсатися в минулому, легкодухо підраховувати свої кривди.

Війна... Я вже знаю: на війні судять про людей не за анкетами, там за діло про людину судять. А діло? Майбутнє покаже...

Усе це так. Але діти? Як вони без матері? Я так знудьгувалася за ними. Тетяна, звичайно, розумна, добра. Вони без мене проживуть. А я без них?.. До них, до них... Адже я їх майже й не бачила.

Тепер я тягла Василя за руку, і ми йшли не так уже злагоджено. А тут, на гріх, зупинив комендантський патруль. Немолодий лейтенант відкозиряв за всіма пра-

вилами Василеві і... зажадав перепустку. Василь перепустки не мав. На щастя, документи були при ньому, і нас відпустили. При цьому під час перевірки двоє бійців поглядали на нас так багатозначно й насмішкуювачо, що мені стало не по собі...

Так ми дійшли до нашої хатини і на прощання, каюсь, поцілувалися. У мене аж запаморочилася голова, моя бідна неспокійна голова, в якій є й сиве волосся.

— То завтра ми з начсанбата заїдемо за відповіддю?

— Завтра я дам відповідь.

Василь повернувся і, ніби від чогось тікаючи, швидко пішов до Лікарняного містечка. А я стояла біля хвіртки, слухала його тверду ходу, потім кинулася до хвіртки, як боягузи кидаються в холодну воду. Я ж боягузка, і ніщо мене від цього, мабуть, не вилікує...

...І ось я лежу на свіжому простиралі, вкрита затишною ковдрою. Годинник давно вже прохрипів дванадцять. Сонне дихання дітей чути з розкладушок. Та ще флегматичне цокання маятника. І цей симпатичний цвіркун, розумничок, знає, мабуть, який мені дорогий домашній затишок у всіх його проявах, працює сьогодні вже другу зміну...

Василь розказував: колись ще на Халхин-Голі під час короткої перерви страшної канонади він раптом почув спів пташок. А в мене цвіркун. Ну-ну, чого ж ти змовк, колиши! Мені завтра стільки вирішувати, що потрібна свіжа голова, а для цього як мінімум треба виспатися. Адже так?

Завтра вранці Громова зажадає відповіді. Завтра вранці заїде військовий лікар і питає, як я вирішила. Чи піду я до нього в медсанбат?.. Ні, як це здорово, що не хтось і не щось, а я сама завтра вирішуватиму свою долю.

Що мені їм відповісти? Що б, Семене, ти мені порадив? Ти далеко, поради твоєї я не почую... «Ось що, Вірко, засинай-но ти зараз, а ти сюрчи, сюрчи, товаришу цвіркун. Ранок покаже, що вечір скаже».

Ох, віднині мені завжди і все треба буде вирішувати самій.

КІЛЬКА СЛІВ ПІСЛЯ...

Отже, ви, читачу, розпрощалися з лікарем Вірою, і якщо вона вам сподобалась, ця російська жінка з не легкою долею, передбачаю запитання. Чи поїхала вона на фронт, чи залишилася в рідному місті? Якщо потрапила на фронт, чи повернулася живою? Що з її дітьми? Як вони живуть?.. Скільки таких запитань чуеш завжди на зустрічах з читачами.

Що ж, признаюсь, я, автор, прощаюся з лікарем Вірою разом з вами і не знаю, як далі складеться її життя. Нехай кожен з вас додумає її долю по-своєму...

А ось про те, як живе моя землячка, чий тихий, мало відомий подвиг, дав мені поштовх для написання цієї книжки, можу сказати, почерпнувши ці відомості із того ж нарису «Батьківщина пам'ятає», написаного її колегою в газеті «Медицинский работник». Вона добровільно пішла на війну, стала головним хірургом медсанбату однієї з найбільш бойових дивізій Вітчизняної війни. Менше як через рік, після боїв під Тихвіном, одержала свій перший бойовий орден. Там уже, на фронті, в розпалі боїв, подала заяву і була прийнята до КПРС. Поранена. Видужала. Знову стала до операційного столу. Одержала ще кілька бойових нагород і демобілізувалась уже після закінчення війни. Повернулася до рідного міста. Нині завідує травматологічним відділенням міської лікарні.

Уже давно реабілітований, повернувся додому, поновлений в партії її чоловік — мій давній добрий друг, справжній більшовик-ленінець, який колись рекомендував мене в комсомол. Коли мені трапляється приїздити до рідного міста, я завжди заходжу в їхню маленьку квартиру в новому будинку, на новій вулиці нового району мого старого міста. І радісно бачити, як шановані ці люди виховують онуків. Про минуле, хороше і погане, вони згадувати не люблять. Обоє вони — в сьогоденності. Тепер у них справ, турбот, радощів і печалей стільки, що думати про минуле у них просто нема часу.

Але це вже інша книга, яку нехай пише хтось інший.